

Magyar Tudomány

CSALÁDSZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK
MAGYARORSZÁGON
A 21. SZÁZAD ELEJÉN
vendégszerkesztő: Takács Judit

Mikor találunk Földön kívüli életet?
A hazai tudományos publikálás néhány sajátossága
A fenntartható atomenergetika felé
„Drakula csókja”

2016•2

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
177. ÉVFOLYAM – 2016/2. SZÁM

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Felelős szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA, SELEANU MAGDALÉNA

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőbizottság:

BENCZE GYULA, BOZÓ LÁSZLÓ, CSÁSZÁR ÁKOS,
HAMZA GÁBOR, LUDASSY MÁRIA, SOLYMOSSI FRIGYES,
SPÁTH ANDRÁS, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

GIMES JÚLIA, HALMOS TAMÁS, HOLLÓ VIRÁG, MATSKÁSI ISTVÁN, PERECZ LÁSZLÓ,
SIPOS JÚLIA, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR, ZIMMERMANN JUDIT

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság, Postacím: 1900 Budapest.
Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél.

Megrendelhető: e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu • telefonon: 06-80/444-444

Előfizetési díj egy évre: 11 040 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Inferno Reklám Kft.

Felelős vezető: Farkas Dóra

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Családszociológiai kutatások Magyarországon a 21. század elején

Vendégszerkesztő: Takács Judit

Takács Judit: Bevezető	130
Dupcsik Csaba: Gleccserre építve. A család intézményének esszencializálása	133
Tóth Olga: Válás és kapcsolatbomlás a mai magyar társadalomban: kutatások, nyitott kérdések	142
Szalma Ivett: Az asszisztált reprodukciós eljárások elterjedtsége és elfogadottsága Magyarországon, európai kitekintésben	149
Szalma Ivett – Takács Judit: Gyermektelenség Magyarországon. Mítoszok és kutatási eredmények	159
Neményi Mária – Takács Judit: Az örökbefogadási folyamat egy budapesti vizsgálat tükrében	168
Biró Emese – Albert Fruzsina: Hogyan befolyásolják a családi kapcsolatok a börtönből szabadultak társadalmi reintegrációját?	179
P. Tóth Tamás: Család, választott család? HIV-vel élő meleg férfiak tapasztalatai	188

Tanulmány

Kereszturi Ákos: Mikor találunk Földön kívüli életet?	198
Ludassy Mária: A középkorban ancilla theologiae, az újkorban a politika szolgáltatója	205
Pázsit Imre: Új megoldásokkal a fenntartható atomenergetika felé: harmadik és negyedik generációs, valamint kis- és közepes méretű reaktorok	212
Csomós György: A magyarországi tudományos publikálás néhány sajátossága: következtetések egy indexelő adatbázis alapján	226
Talabos Dávidné Lukács Nikolett: „Drakula csókja” – homoerotika, homoszexualitás és homoszocialitás Bram Stoker életében és munkásságában	236

<i>Kitekintés (Gimes Júlia)</i>	245
---------------------------------------	-----

Könyvszemle (Sipos Júlia)

Kultúrafomálódás a rövid életű demokráciában (<i>Nagy Balázs</i>)	248
A római jog, és hatása a modern jogok fejlődésére (<i>Szalma József</i>)	251

Családszociológiai kutatások Magyarországon a 21. század elején

BEVEZETŐ

Takács Judit

PhD, tudományos tanácsadó
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet
takacs.judit@tk.mta.hu

Az itt következő tanulmányok közös jellemzője, hogy szerzőik az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (TK) Szociológiai Intézetében dolgoznak vagy dolgoztak, s a tanulmányokban bemutatott kutatások többsége is e kutatóhelyhez köthető. A néhány évvel ezelőtt még önállóan létezett Szociológiai Kutatóintézetben komoly családszociológiai kutatási tapasztalatok halmozódtak fel már az 1970-es évek végétől kezdve. Gondoljunk csak például H. Sas Juditnak a nőiesség- és férfiaságnormáknak a családi életmód alakulásában betöltött szerepével, Hanák Katalinnak a gyermekvédelemmel, Szalai Júliának a kisgyermekes családokkal kapcsolatos hazai szociálpolitikával és az óvodai ellátással, Neményi Máriának a válással, a tizenévesek családképével, illetve később a cigány anyákkal és a 2000-es évek eleji családpolitikai változásokkal, vagy Losonczy Ágnesnek a gyermekvárással, szüléssel, születéssel foglalkozó kutatásaira, melyek későbbi vizs-

gálatok számára is jó kiindulási alapokat jelentettek. (Ezt támasztja alá például, hogy az egykor Losonczy Ágnes kutatócsoportját alkotó kutatók egy része nemrég a húsz évvel korábbi panelvizsgálatban felkeresett családok életútjának utánkövetésére vállalkozott.)

A családszociológia tehát jól beágyazódott az intézet kutatási profiljába, és mind a tapasztaltabb, mind a fiatalabb kutatók közül jelenleg is többeket foglalkoztatnak a családi élet gyakorlataival – vagy éppen ezek hiányával – összefüggő kutatási kérdések, elméleti megfontolások és empirikus vizsgálatok. Az itt összegyűjtött írások ízelítőül szolgálhatnak a témaválasztási és értelmezési lehetőségek sokszínűségére, valamint megerősíthetik azt a mindennapokban amúgy is tapasztalható benyomásunkat, hogy a családi gyakorlatok ugyan nagy változásokon mentek keresztül az elmúlt évtizedek során, de az – egyes számban csupán elvont fogalomként értelmezhető – család egyik legfőbb erőssége ép-

pen a rugalmasság, mely révén biztosítható az egyik legfontosabb társadalmi alapintézményként való fennmaradása.

A *Gleccserre építve. A család intézményének esszencializálása* című első cikk szerzője Dupcsik Csaba, akinek figyelme különösen az elmúlt évtizedben fordult családszociológiai témakörök felé: a magyarországi viszonyokat átható familizmus problémakörét gyakran Tóth Olgával együtt boncolgatta. Ez az írása a családi viszonyok esszencializált megközelítéséből fakadó leegyszerűsítő tendenciákat veszi számba: a gleccser metaforával – lefestve a magyar családstruktúra lassú, ám feltartóztatlan változását – arra int, hogy önátverés helyett próbáljunk meg megbarátkozni, de legalább valamelyest alkalmazkodni a korábban jellemző merevebb családi viszonyok „felolvadásából” adódó átalakulással.

A válások és kapcsolatbomlások témakörére fókuszáló második írás szerzője Tóth Olga, az egyik legismertebb magyarországi családszociológus, aki azt hangsúlyozza, hogy több figyelmet kellene szentelni e kérdések vizsgálatának a mai magyar társadalomban. Ahhoz képest, hogy Magyarországon mennyi embert érintenek közvetlenül vagy közvetve a válási és kapcsolatbomlási tapasztalatok, e területekre egyelőre nincs még elég rálátásunk, és megfelelő mennyiségű empirikusan megalapozott tudással sem rendelkezünk.

A harmadik írás szerzője – és a negyedik írás egyik társszerzője –, Szalma Ivett jelenleg a svájci FORS kutatóintézet posztdoktori kutatója. Emellett oszlopos tagja az intézetünk aktív részvételével zajló *Családok és társadalmak: Változó családok és fenntartható társadalmak – szakpolitikai háttér és sokszínűség az életutak és a generációk mentén* (*Families and Societies – Changing Families and Sustainable Societies: Policy Contexts and Diversity over the*

Life Course and across Generations, URL1)” című nemzetközi kutatási együttműködésnek is, melyen belül néhány éve kezdett el a gyermektelenség és az asszisztált reprodukciós eljárások kérdéskörével behatóbban foglalkozni. Cikkében kvantitatív összehasonlító európai vizsgálati eredmények alapján átfogó képet ad az asszisztált reprodukciós eljárások – elsősorban magyarországi – elterjedtségéről és elfogadottságáról.

A negyedik írás, Szalma Ivett és Takács Judit munkája, amelyet szintén az előbb már említett, jelenleg legnagyobb szabású európai családszociológiai együttműködés részeként elvégzett kutatások ihlettek, a gyermektelenséggel kapcsolatos néhány igen elterjedt közvélekedést vesz számba, hogy bemutassa: ezek közül melyek támaszthatók alá empirikusan, és melyek mondanak ellent a tudományos kutatások eredményeinek. A tárgyalt „modern közhiedelmek” között megtalálhatók például a következők: „A gyermektelen emberek nem szeretik a gyerekeket”; „A gyermekvállalást halasztók előbb-utóbb bepótolják a gyermekvállalást, hiszen ma már negyvenévesen is könnyen anyává lehet válni”; és „Magyarországon mindenki akar gyermeket”.

Az ötödik, *Az örökbefogadási folyamat egy budapesti vizsgálat tükrében* című tanulmányban Neményi Mária és Takács Judit egy OTKA-kutatás keretében lezajlott kvalitatív vizsgálat eredményeit ismertette azt hangsúlyozzák, hogy a magyarországi örökbefogadási rendszert szociológiai szempontból vizsgáló kutatásuk úttörő jellegű, mivel korábban e témakört ilyen megközelítésben itthon még senki nem vizsgálta. A kutatás a belföldi örökbefogadások rendszeréről ad budapesti fókuszú áttekintést azt elemezve, hogy hogyan viszonyulnak az örökbeadást lebonyolító állami és civil szervezetek képviselői az

örökbefogadásra jelentkező különféle háttérű szülőkhöz, illetve az örökbefogadó egyének és családok hogyan viszonyulnak a számukra felkínált örökbe fogadható gyermekekhez.

A hatodik írás Bíró Emese és Albert Fruzsina munkája, akik szintén egy OTKA-kutatás eredményeiről számolnak be, és arra a címben is feltett kérdésre keresik a választ, hogy hogyan befolyásolják a családi kapcsolatok a börtönből szabadultak társadalmi re-integrációját. A kvalitatív eredményeket ismertető tanulmányból megtudható, hogy a családi kapcsolatok a társas támogatás kiemelt forrásaiként jelennek meg a börtönből szabadultak legtöbbje számára – kivéve azokat, akiket éppen családi kapcsolataik sajátos jellege vitt arra az útra, amely aztán végül a börtönbe vezette őket.

Családszociológiai gyűjteményünk záró darabja P. Tóth Tamás cikke, melyben HIV-vel élő magyarországi meleg férfiak családi kapcsolatait, illetve ezek elvesztését, valamint az e kapcsolatok hiányának pótlására tett kísérleteket mutatja be. A szerző egy 2007 és 2012 között intézetünk részvételével lezajlott nemzetközi HIV/AIDS-prevenációs kutatás részeként készült mélyinterjúkat elemzett, és ezek alapján készítette el HIV-pozitív én-elbeszélésekről szóló doktori disszertációját, melyet 2014-ben sikeresen meg is védett.

Kulcsszavak: *családszociológia, MTA TK Szociológiai Intézet, válás, gyermektelenség, örökbefogadás, családi kapcsolatok*

HIVATKOZÁS: <http://www.familiesandsocieties.eu/>



GLECCSERRE ÉPÍTVE – A CSALÁD INTÉZMÉNYÉNEK ESSZENCIALIZÁLÁSA

Dupcsik Csaba

PhD habil., MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet,
Károli Gáspár Református Egyetem
dupcsik@t-online.hu

Első nekifutás: a biológiai esszencializálás

A *National Geographic* 2005-ben mutatta be a Luc Jacquet rendezte *La marche de l'empereur* (*Pingvinek vándorlása*) című filmjét. A természetfilmtől szokatlan siker – Oscar- (legjobb dokumentumfilm) és César-díj – érthető, hiszen a megjelenített „történet” lenyűgöző: ősszel az Antarktiszon hatalmas kolóniákban gyülekeznek az ötvenesnél idősebb császárpingvinek, párokat alkotnak és párosodnak. Mire a nőtények tojnak, addigra már két hónapja nem ettek, elvesztették testsúlyuk felét, átadják a tojást hím párjuknak, s elindulnak a tenger felé, élelmet gyűjteni. Ez nem egyszerű feladat, hisz a tengert addigra már akár száz kilométeres összefüggő jégpáncél választja el a kolóniától, de a hímek feladata sem egyszerű: a tojást folyamatosan a lábuk és a hasuk között kell tartani, nehogy megfagyjon a néha 40 fokban hidegben. Mire a nőtények – újabb mintegy két hónap elteltével – visszatérnek, a nem táplálkozó, tojással egyensúlyozó hímek is elvesztik testsúlyuk mintegy felét, s most ők tesznek hosszú vándorutat az egyetlen táplálékforrást jelentő tenger felé.

Nemcsak a siker volt szokatlan, hanem a *természetfilmet* követő *ideológiai* viták is: egyes publicisták és közírók a monogámia, a párhoz és az utódhoz való önfeláldozó hűség metaforáját látták a sarkvidéki madarak viselkedésében, míg mások – intellektuálisan érthető, de időnként túldimenzionált reagálással – arra mutattak rá, hogy egy bizonyos faj ösztönvezérelt viselkedését kár antropomorfizálni. Arról nem is beszélve, hogy ha ezt tesszük, akkor a film nem csak a monogámia mellett fejthet ki „propagandát”, ugyanis, mint erre egy interjújában maga a rendező is felhívta a figyelmet, a császárpingvinek „hűsége” csak egyetlen költési ciklusra érvényes, így, életkorukat is figyelembe véve egy-egy madárra akár 12–15 „házasság” és „válás” is juthat élete során. Tegyük hozzá: a magányos hím császárpingvin egyedül nagy valószínűséggel elpusztulna, de több száz – több ezer példány áll szorosan összefűzve, folyamatosan mozgásban, ciklikusan váltva azokat a madarakat, amelyek éppen a kolónia szélén topognak, azokkal, akik az elfogadható hőmérsékletű centrális pozíciókat foglalják el. A *Pingvinek vándorlása* „üzenete” tehát szólhatna akár a „társadalmi szolidaritásról” is.

A bevezető két bekezdés üzenete ezen írás kontextusában nem ideológiai, hanem intellektuális: legyünk óvatosság az állati viselkedés példázataival, az ezeket magyarázó biológiai összefüggések használatával az emberi viselkedés magyarázatakor, akár analógia- vagy metaforaképpen is. Ezen érveléstípusról ugyanis szinte „nehéz nem szatírárt írni”: felidézhető például a pókfaj, amelynek nőténye az aktus után felfalja a hímet, amely megadóan tűri ezt; a számtalan faj, ahol a nőtény *sem* törődik utódaival, vagy a fajok, ahol az alfahím háremet tart, miután elűzte a falkától a „felesleges” hímekeket, és így tovább. „Közlebbi” és nyomasztóbb példa a legközelebbi állati rokonaink, a főemlősök között előforduló viselkedés: a nőtény, akinek kicsinye van, elutasítja a hímek közeledését, viszont, ha egy ezen feldühödő hím megöli a kicsit, akkor már hajlandó az aktusra. Rendszerint a „gyilkossal” (Diamond, 2002, 85.).

Sőt: a *tisztán biológiai*, kizárólag az állati testekbe „kódolt” és az ösztönök által rögzített indítékokkal sokszor *még az állati viselkedést sem* tudjuk teljes mértékben megmagyarázni. A természettudományos kutatói pályán induló, de már hosszabb ideje egy kiterjesztett látókörű szociálintropológiát művelő Jared Diamond remek példája egyes madarak „házaszágtörő viselkedéséről” szól. Őt, ún. telepes madárról van szó, amelyek életmódja tehát nagyon hasonló (és amelyek csoportjait az etológusok könnyen megfigyelhetik több száz órán keresztül), amelyek mindegyike „névlegesen monogám hím-nőtény párok[ba rendeződve] fészkel” (Diamond, 2002, 95.). Fontos azonosság még, hogy az őrizetlenül hagyott fészket biztosan elpusztítják, ezért egy szülő egyedül nem tudja felnevelni a fiókákat, illetve egy hím egynél több családról nem tud gondoskodni.

Milyen viselkedés következik a fenti biológiai paraméterekből? Változatos: például „a texasi Hog-szigeti nagy kék gém” esetében a „hímek a maguk által készített fészkekben maradnak, és udvarolnak az odalátogató nőtényeknek. . . A tojásrakás után a nőtény a nap nagy részét táplálékszerzéssel tölti, a hím pedig őrzi a fészket és a tojásokat. A párosodás után egy-két napban a hím sokszor nyomban udvarolni kezd minden arra járó nőténynek, mihelyt az ő nőténye elhagyja a fészket, de nem lép HKSZ-re [házasságon kívüli szexre]. A hím ezzel a félig hűtlen viselkedéssel alighanem »válsi biztosítást« köt, vagyis fenntart magának egy tartalék párt arra az esetre, ha a párja elhagyná (az a beszámoló szerint az esetek 20%-ában csakugyan el is hagyja). Az arra járó »biztonsági tartalék« nőtények tudatlanságból elfogadják az udvarlást; . . . [ők ugyanis éppen] párt keresnek maguknak, és amíg a nőtény vissza nem tér, hogy elkergesse őket (ez is sokszor megtörténik), addig nem is szereznek tudomást arról, hogy a hímnak már van párja. Végül a hím teljes bizonyosságot szerez arról, hogy a párja nem fogja elhagyni, és felhagy a más nőtények megkörnyékezésével” (Diamond, 2002, 95.).

Ugyanakkor a „Michigan-tavi ezüstsírályok párban élő hímjeit 35%-ban kapták rajta HKSZ-en. . . a házas nőtény sírályok viszont mindenkor erkölcsösen visszautasították a hímek házasságtörési szándékkal való közeledését, és soha nem csábították el a szomszéd hímekeket a hímjük távollétében. Így minden HKSZ HESZ [házasság előtti szex] volt a nőtények részéről” (Diamond, 2002, 96.). A mississippi kis kékgémnél viszont a – fészken ülő, többnyire tojást még nem rakó – nőtények gyakran félreléptek a szomszédos fészkek hímjeivel, „és némely nőténynek több HKSZ-ben volt része, mint házasságon belü-

liben” (Diamond, 2002, 96.). A „férjek” ebben a periódusban a lehető leggyorsabban visszaigyekeznek fészükbe, ezért hűtlen nőtényeik HKSZ-ei átlagos időtartama nyolc másodperc, szemben a „házasságon belüli” hús másodperccel – nem csoda, hogy az érintett fészkeknél kisebb a megtermékenyülési arány (ami tehát evolúciós szempontból meglepően *non-adaptív* viselkedés).

Ne menjünk végig minden, az idézett kötetben megjelenő madárfajon, a tanulság így is nyilvánvaló: az egyes állatfajok még az alapvonásaiban megegyező biológiai/fiziológiai kereteket is zavarba ejtően sokfajta viselkedéssel töltötték fel. Ha e cikk bevezető sorában nem helytelenítette volna az állati viselkedés antropomorfizálását, akkor most úgy is fogalmazhatna: *még az állati viselkedést sem csak ösztönök*, de „társadalmi” és „kulturális” tényezők is *befolyásolják*.

S talán nem „inkorrekt” a feltételezés: az emberi társadalmak, az emberi kultúra és az ezek befolyása alatt álló emberi viselkedés nagyságrendekkel bonyolultabb, mint a kékgémek és ezüstsírályok viselkedése. Sőt: a *Homo sapiens* számára ez a társadalom és kultúra a releváns környezet, amelynek hatása alatt a szó minden értelmében vett ember lesz belőle – ha sikerülne életben tartani egy gyermeket számottevő emberi interakciók nélkül, akkor nem lenne belőle ember (a néhány ismert „kitett gyerekből” sem aranyos kis „Maugli” lett, hanem idomítható, de például már beszélni sem megtanítható lény).

Sokan vélték és vélik úgy, hogy a család a társadalom olyan alapintézménye, amely „természetes” képződmény, azaz, átfogalmazva, elsősorban vagy kizárólag biológiai tényezők által meghatározott – nevezzük ezt a megközelítést *biológiai esszencializmusnak*. A megközelítés klasszikus érve szerint azért van

így, mert az emberi faj reprodukciójához nélkülözhetetlen, hogy egy-egy nő, illetve férfi gyerekeket nemzzen, szüljön és neveljen fel közösen. Mivel a nemzéshez – legalábbis a legutóbbi időig – elengedhetetlenül szükséges volt egy különmű pár közösülése, a felfogás egyúttal a heteroszexualitás normáját is esszencializálja. A már említett Diamond azonban egy fontos – itt részletesen nem ismertethető – érvelésében kifejti: a szexualitás az embereknél nagyon régóta, feltehetően már a *Homo sapiens* kialakulása előtt más funkciókat is betöltött, nem „csak” a reprodukciót. Így a „legitim” szexualitás nemzésre, vagy akár csak a monogám heteroszexuális párkapcsolatra való „korlátozása” – egy helyhez és időhöz kötött társadalmi *norma*. (Zárójelben: mindez természetesen nem implikálja a norma „elvetését” vagy akár csak „kritikáját” sem – egyedül azt implikálja, hogy a norma érvényességét nem lehet „a természet törvényeire” visszavezetni. A kísérlet a norma érvényesülésének kényszerrel való elérésére ugyanakkor már egy másik kérdés).

Kidolgozottabb érvelésre nincs tér, de hasonló a helyzet a család intézményével is: valamennyi társadalomban motívumok egy egész csoportja hat abba az irányba, hogy az emberek ezen intézmény ismételt létrehozására törekedjenek, s e motívumok közül csak az egyik az utódok vágya. (Arról nem is beszélve, hogy a *par excellence* társadalmi lény, az ember világában a vágy, hogy „legyen, aki továbbviszi a nevemet” – inkább sajátos társadalmi preferencia, mintsem „biológiai ösztönkövetése”). A (nukleáris) család létrehozására irányuló okok között a legfontosabb pedig az, hogy ha ez intézmény létrejött, akkor kivételes hatékonysággal képes saját magát újratermelni, illetve nélkülözhetetlenségét „időtlen”, esszencialista normaként feltüntetni.

*Második nekifutás:
a normatív esszencializálás*

A (nukleáris) család létrehozására irányuló okok, tényezők, motívumok között a pre-modern társadalmakban is felbukkan/hatott az intim érzelmi környezet létrehozására irányuló törekvés – csak éppen nem túl gyakran. A „család, mint érzelmi biztonságot nyújtó kikötő, az intim kapcsolat kizárólagos legitim terepe” – e modernizáció folyamán született norma viszonylag lassan terjedt el. A parasztok sokáig – Magyarországon sokszor még a 20. század első felében is (Dupcsik, 2015) –, illetve egyes civilizációkban máig nem értik, mi köze lenne az érzelmeken alapuló választásnak egy olyan komoly, racionálisan mérlegelt érdekeken alapuló intézményhez, mint a házasság és a család. Az érzelmi alapon nyugvó házasság/család ideája – adott korszakokhoz és társadalmakhoz kötött norma, noha sokan „örök időktől érvényes”, dekontextualizált, esszencializált összefüggésnek tekintik.

A valóban létezett régi családok azonban, értékrendjüket, normáikat tekintve időnként zavarba ejtően különbözőek lehetnek, amit elfedhet, ha formálisan ugyanúgy férfiak dominálta monogám nukleáris családokról van szó. Nem lenne „sportszerű” a megszámlálhatatlan nőgyűlölő, a nőket alsóbbrendű szerepre kárhoztató, *valóban tradicionális* megnyilvánulásból idézni (Dupcsik, 2015), hiszen ezeket a „tradicionális család” mai hívei sem vállalják fel (legalábbis nyíltan nem). Idézzük inkább a „pater familias” és a „tisztas matróna” kifejezéseket ránk örökítő civilizáció egy revelatív jelenetét, egy olyan auktor tolla segítségével, aki két évezreden keresztül kulcsszerepet játszott ezen örökség terjesztésében:

„...Gladiatori játékokat tartottak; akkor még az ülőhelyek nem voltak elkülönítve, férfiak és nők vegyesen ültek a nézőtéren. Sulla közelében történetesen egy feltűnően szép, előkelő származású nő ült, Messala lánya, a szónok Hortensius nővére, név szerint Valeria, aki nemrégén vált el férjétől. Valeria, mikor Sulla háta mögött elment, vállára tette a kezét, kihúzott egy szálát togájából, majd továbbment a maga helyére. Amikor Sulla csodálkozva nézett rá, így szólt: »Nem fontos, dictator, csak egy kis részt szeretnék a szerencsédből.«

Sullának tetszett, amit Valeria mondott, és világos volt, hogy a szavak izgalomba hozták; titokban odaküldött hozzá, hogy megtudja a nevét, majd érdeklődött családjá és életkörülményei felől. Kölcsönös pillantásokat váltottak egymással, állandóan egymásra néztek és mosolyogtak; a végén eljegyzést tartottak, és házasságra léptek.

Az asszony eljárásában nem lehet kifogásolnivalót találni, de Sullát, bármilyen erényes és nemes származású nő volt is Valeria, nem vezették nemes és tiszteletreméltó indítóokok; mintha éretlen ifjú lett volna, érzelmeit a testi szépség és a hízogó pillantások ejtették rabul, amelyekből pedig a legszégységtelenebb és legszemérmertlenebb szenvedélyek szoktak fakadni” (Plutarkhosz, 1978, Sulla: 35.).

Tehát: mind Plutarkhosz, mind Sulla számára a nő nevével egyenértékű, talán még nagyobb jelentőséggel bír az asszony státusa, amelyet elsősorban a születése és a rokonsága, másodsorban a viselkedésével (= erényességével) kiváltott társadalmi presztízse határoz meg (amelyet, érdemes megfigyelni, az ókori Rómában nem befolyásol, hogy elvált). Az, hogy Róma *dictator*a nem egyszerűen viszonyt kezdeményez egy amúgy független, felnőtt nővel, hanem elveszi feleségül, a szerző számára különösebb erkölcsi jelentőséggel nem bíró

fejleménynek tűnik. Plutarkhosz legitimnek tartja a nő eljárását, amellyel Sulla szenvedélyét próbálta felkelteni, ugyanakkor *morálisan elítéli*, hogy Sulla szenvedélyt érzett (leendő) felesége iránt. Anakronisztikus lenne azt hinni, hogy ez a középkori kereszténység általános testiség-ellenességének egyfajta előképe (vö. Szent Jeromos, a régészek és levéltárosok védőszentje 5. századi megnyilatkozásával: „a házasságban kéjlegően és mértéktelenül szeretkezni házasságtörés[sel felérő bűn]” idézi Duby, 1987, 201.). A *Párhuzamos életrajzok* számos pontja mutatja, hogy szerzője a szexualitást – akár az azonos neműek között is – erkölcsileg semlegesnek tekint, ám a házasság egy római polgár számára inkább egy racionális szempontok alapján létrehozott szövetség, mint intimitáson alapuló érzelmi kötelék. Mint pár száz évvel korábban egy másik görög fogalmazott: „A házasság olyan állapot, mikor valaki gyermeket nemz, s fiait beiktatja nemzetsége tagjai közé, lányait pedig, mint sajátjait, férjhez adja. Mert vannak hetairáink az élvezetre, ágyasaink testünk napi szükségleteinek kielégítésére, feleségünk pedig arra, hogy törvényes gyermekeket nemzzünk velük és legyen, aki házi javainkat hűségesen őrzi” (ismeretlen athéni polgár törvényszéki beszéde, Kr. e. 4. sz., id. Ritoók, 1999. 137.).

Sarkítva: a *valóban* tradicionális, valóban régi család – tipikusan érdekházasságon alapul (Dupcsik, 2015). Az a gondolat, hogy az intimitáson, a kölcsönös vonzalmón, esetleg a szenvedélyen alapuló kapcsolat nemcsak különleges, érzékeny emberekre, a szerelmespárookra jellemző (akik tipikusan nem házások, s akiket gyakran a sors is „megbüntet” ezért a szenvedélyért), hanem normaként tekintenek rá, mint a család kívánatos alapjára – viszonylag új gondolat, amely a modernitás folyamán jelent meg és terjedt el Nyugaton.

*Harmadik nekifutás:
a társadalmi esszencializálás*

„Régen a nők háztartási alkalmazottal jártak vásárolni...” – „meséli” egy idős hölgy egy néhány évvel ezelőtt futó reklámspotban. Bravúros, hogy lehet hét szóba ennyi hamisítást sűríteni: először is, ha „a nők” jártak háztartási alkalmazottal, akkor ez utóbbiak talán nem nélküli lények vagy férfiak voltak? Másrészt: „régen” a „háztartási alkalmazott” csikorgató eufémizmusa helyett leggyakrabban a nyersebb *cseléd* kifejezést használták. (Zárójelben, de korántsem melleleg: érdemes elgondolkodni a *valóban régi* családmoddellről annak fényében, hogy a ’cseléd’ és a ’család’ kifejezések a magyarban közös gyökre vezethetők vissza). Harmadrészt, főleg: a megnyilvánulás a nők = a középosztálybeli nők képletet sugallja, amely szemszögből a többi nőnemű magyar – az 1945 előtti korban az elsöprő többség – „nem számított”. (Ismét zárójelben, de korántsem melleleg: e sorok szerzője egy, a szakmáján túl is nagy megbecsülésnek örvendő gyermekpszichológus előadásában hallotta ugyanezt a gondolatmenetet. A *szakértő* azt fejtegette, hogy „régen az anyukák nem voltak egyedül a gyerekekkel, mert először is nagycsalád volt” – a történelmi demográfusok Magyarországra nézve ezt nem írják alá –, „másrészt pedig ott volt a háztartási alkalmazott”...)

„A nők” nem végeztek volna fizetett munkát a Rákosi-korszak előtt? Valójában az 1880-as népszámlálás – amelyen először regisztráltak a női *fizetett* munka mértékét – során a statisztikusok úgy találták, hogy 636 ezer nő földművesként (segítő családtagként), közel félmillió nő napszámosként dolgozott, és így tovább. Csak a házi cselédek száma 366 ezer volt (Gyáni, 2011, 25.) a kevesebb mint 14

milliók országban. Utóbbiak tipikusan fiatal parasztlányok voltak, akik a városban vállaltak munkát, elhalasztva a házasságot és a gyerekvállalást – nyilván ők voltak a napjaink publicisztikája által stigmatizált „emancipált karrierista nők” előfutárai... 135 éve „a fejlett ipari országokban a nők 20–30%-a...” vállalt „a házon-családon kívüli fizetett munk[át]” – „Magyarországon 18–25%-a” (Gyáni, 2011, 26.). (Tegyük hozzá: a statisztika komolyan veszi, hogy „a nők” = valamennyi nőnemű ember, márpedig azok 55–60%-a ebben a korban gyermek- vagy idős korú volt). Vagy, talán nem öncélú egy újabb adat felidézése: 1910-ben a Magyar Királyságban a 15–19 éves – tehát tipikusan még nem házas, de e korban elsőprő többségében nem diák – női korosztály háromnegyede kereső volt (Gyáni, 2011, 27.).

Ironikus, hogy a szocializmusnak mind a hívei, mind gyakran kritikusi is névértéken elhiszik, hogy az 1950-es évek elején jött el a tömeges női munkavállalás kora, különösen a nagyiparban, miközben már 1891-ben, a szorosabban vett gyáripárban dolgozók több mint negyede (pontosan 26,8%-a, Koncz, 1984, 437.) nő volt. A számos, itt csak töredékesen felidézett adat egyértelműen azt mutatja: a 19. század utolsó, a 20. század első évtizedében a magyar nők nagy többsége végzett fizetett munkát, de feltehetően egy rövidebb életperiódusában, mint a 20. század második felében vagy manapság. A női munkavállalás mutatói kétségkívül emelkedtek az államszocializmus idején, de inkább e munkával töltött periódusok megnyúlása miatt, s csak kisebb részben azért, mert „korábban nem dolgozó” nők kerültek tömegesen a munkaerőpiacra. A „korábban nem dolgozó” kitétel azért kívánczik idézőjelek közé, mert a háztartási munka – bár manapság sem jelentéktelen, lásd később – a 20.

század derekáig egészen más jellegű leterhelést jelentett a nők számára, különösen a paraszti népességben. Márpedig a mezőgazdasági népesség még 1949-ben is a magyar lakosság nagyobbik részét tette ki, s ezután indult gyors és folyamatos csökkenésnek. *Nem a nők által végzett munka mértéke nőtt a szocializmus kiépülésével, hanem annak „női munkaként” a statisztikákban megjelenő hányada.*

A cikk első felében említett *biológiai*, illetve értékelvű *esszencializálás* mellett létezik olyan megközelítés is, amely, mintegy kombinációképpen, bizonyos *társadalmi* jellegzetességeket vetít ki a múltba, amelyet a hagyományos vagy *tradicionális család* kategóriájával fogalmazhatunk meg. E tradicionális családban „a férfiak” és csakis ők vállaltak fizetett munkát, míg „a nők” – ideáltipikus esetben – csakis a háztartásban és a ház körül dolgoztak. A tradicionalista család (ideológiai-ajában) a monogámia megkérdőjelezhetetlen norma, a válás roppant ritka, a házaspárok tehát tipikusan évtizedekig együtt élnek. Hasonlóképp általános norma a sok gyerek. A családfő (a férj és apa) tekintélye megkérdőjelezhetetlen, de nem implikál erőszakot, s a családon belül a kölcsönös intim szeretet légköre uralkodott. A felfogás tagolatlanul tekinti azt a múltat, amelyben a tradicionális család modellje érvényesült, a változást pedig egyirányúnak és normatíván negatívnak minősíti. Magyarán: az általában vett modernizáció, s annak különösen olyan részfolyamatai, mint az individualizáció, az urbanizáció és a kapitalizálódás visszaszorították, felmorzsolták, lebontották a tradicionális családot. Ennek következtében a később modernizálódottnak tekintett parasztság körében szorult háttérbe utoljára a tradicionális család, a folyamat még a 20. század derekán sem zárult le teljesen.

Jelen terjedelmi és műfaji keretek között nem lehet módszeresen vitatkozni ezzel a konstrukcióval, legfeljebb szórványos érvekkel szolgálhatok, mint ez pár bekezdéssel feljebb, a női munkavállalás kapcsán már el is kezdődött. Példának okáért: a tradicionális család modelljéből kiretusálták a magas halandósági mutatókat, amelyek miatt pedig valójában a *valóban régi* családok személyi összetétele legalább olyan instabil volt, mint manapság (csak éppen nem a válások miatt). Hasonlóképp: a tradicionális családban magas volt ugyan a születésszám, de ez éppen hogy ellensúlyozta az ugyancsak magas halandósági mutatókat. Például a 18. század közepén a *házas francia* nők átlagosan 5,8 gyermeket szültek – de a születésüktől a tipikus házassági korig minden korosztályban magas halandósági mutató miatt ez a születésszám csak arra volt elegendő, hogy ezer lánycsecsemő helyére a következő generációban 1043 lánycsecsemő lépjen (Dirk Jaap Noordam számításai, in: Diederiks et al., 1995, 52–53.). A „patriarchális tekintély” és az „intimitás és szeretet légköre” együttes emlegetése pedig két, egymással nehezen összeegyeztethető interakciós típus, kultúra, „nyelv” kombinációját jelenti – finoman szólva is mérsékelt sikerrel (részletesebben lásd Dupcsik, 2015).

Befejezésésképpen képeket villantok fel a Fogarasi Klára szerkesztette *A régi világ falun: A századfordulót követő évtizedek fotográfiái* (1996) című, gazdagon illusztrált könyvből. Ezen cikk témája szempontjából a családrázolások az igazán érdekesek, de ebből viszonylag keveset látunk. Ha parasztok rendelkeztek magukról képeket, akkor azok sokáig valamilyen alkalomhoz kötődnek, gyakran nagy csoportképek voltak, amelyeken a családok feloldódnak a tömegben, nem és csoportok szerinti csoportokba rendeződnek.

A szűkebben vett családokról készített képek inkább csak a 19–20. század fordulójára körüli évtizedben terjedtek el; az „életképek” pedig csikorgatóan mesterkéltek, szemlátó mást beállítottak (lásd még Fogarasi, 1998).

Egy, az 1900-as években, Hódmezővásárhelyen készült kép első pillantásra kivétel: egy gyermeket vesznek körül fiatalabb és idősebb nők. A mai néprajzos szerkesztő képaláírásában: „A gyermeket körülvevő család szeretete, az idős asszonyok kicsi felé irányuló gondoskodása láthatóan életszerű [kiemelés tőlem – DCs]. ... [I]gazi pillanatkép született a gyermekről, aki elavulás előtt a bölcsőben nagyanyója meséjét hallgatja” (Fogarasi, 1996, 27.). Életszerű – a mai normatív családfelfogás szerint, hiszen az átellenes oldalon azt olvashatjuk, hogy a „kisebb-nagyobb gyerekeket az anyjuk vitte magával” a „munkahelyére”, vagyis „a mezőre”, ahol többnyire az idősebb testvérre bízta, „akik közben maguk is játszottak” (Fogarasi, 1996, 26.). Hogy mennyire vonhatták be ebbe a kistestvért? Sokat elárul a felnőttek a „sok alvástól jobban nő a gyerek” önigazolási ideológiája (Fogarasi, 1996, 26.), de eszünkbe juthat a később írt szociográfia, a *Viharsarok* részlete is: „A gyerek még járni sem tud s játékosztónét máris megölik. A karonülő gyerek általában fél az idegenektől. Mégis ahány karonülő bérésgyermekekkel játszani kezdtem, mind repesve jött a karomra s nem akart visszamenni az anyjához. A magyarázat igen egyszerű: még soha senki sem játszott velük” (Féja, 1937, 93.).

„A nagyobb gyermek több gondot jelentett. Előfordult, hogy gödröt ástak, abba ültették a kicsit, és derékig betemették... – írja korunk néprajzkutatója, s hozzáteszi: ...de így is az anyja közelében lehetett” (Fogarasi, 1996, 26.). Visszatérve a „Nagyanyó mesél” képhez: a fent idézett leírás folytatásából ki-

derül, hogy a kép „Tornyay János” (valójában Tornyai) egy *festményéhez készült fényképvázlat* volt. Tehát egy városi művész igényeinek beállított képről van szó, aki ráadásul még így is elégedetlen lehetett az „életszerűséggel”, mert a „negatívba több helyen belerajoltak: az eredeti felvételt a festő elképzelései szerint módosították.”

A történet *nem* „leleplezés” akar lenni, s különösen nem a kiváló kötet és összeállítója kritikája. Azt azonban jelképesnek vélem, hogy a modernizáció tipikus „termékei”, a városi értelmiségiek nemzedékeken átnyúló „összefogása” hogyan alkotja, konstruálja, tökéletesíti a „tradicionális család” képét.

Összegzés és kitekintés

Az utolsó több mint két évszázadban sokan érezték és érzik nagyon gyakran úgy, hogy a modernizáció során kibontakozó változások üteme és mértéke már elviselhetetlen, hogy „a világ hajdan szilárd keretei” képlékeny, cseppfolyóssá váltak. Az a megközelítés, amelyet a cikk *esszencializálásnak* nevez, tulajdonképpen *kísérlet életünk kereteinek virtuális megszilárdítására*; a szó tágabb értelmében vett ideológiai erőfeszítés, amelynek ideológia jellege sokkal rejtettebb, mint mondjuk a politikai berendezkedés „megszilárdításának” kísérletei – ezért a politikai értelemben vett konzervatívoknál sokkal tágabb kör számára felvállalható. Jelen cikk ezen esszencializálás kritikájára vállalkozott, nem többre (tehát nem a megközelítés „támadására”, s nem sugallja az ellenkező véleget, a permanens változások ünneplését sem), de nem is kevesebb. Mindennek azért látom nagy szükségét, mert Magyarországon a család terén kibontakozó változások és azok, mondjuk így, *társadalmi feldolgozottsága* nagyon gyakran nincs összhangban.

Csak néhányat villantok fel a sorolható példák tömegéből: 1.) a ma aktív generáció női felmenői hat-hét generációra visszamenőleg nagy valószínűséggel végeztek fizetett munkát, legalább életük egy bizonyos szakaszában; legalább három generációra visszamenve pedig nagy valószínűséggel aktív éveik nagyobbik részét átdolgozták – mégis, a normák és az ideológia terén gyakran úgy bukkan elő a női munkavállalás jelensége, mint a kései modernizáció kényszere és/vagy a kommunizmus öröksége. 2.) Magyarországon több mint 140 éve folyamatosan csökken a születési mutató, s annak mértéke már az 1930-as évek elején a reprodukciós küszöb alá esett (a népesség csak a halálozási mutató javulása miatt nőtt még évtizedeken át) – mégis, a normák és az ideológiák terén gyakran úgy tűnik fel, mintha a Kádár-kori abortusz-liberalizáció és a „fogyasztói hedonizmus” miatt kezdett volna csökkenni a születések száma. 3.) A társadalmi igazságosság minimuma azt követelte volna, hogy a női (fizetett) munka „kiterjedésével” párhuzamosan csökkenjen a nők részesedése a házimunka és a gyereknevelés terén. Talán nem is kell az időmérés-kutatásokat elővenni, valószínűleg elég e sorok olvasói mindennapi tudására alapozni, amikor konstatació: e téren háromnegyed évszázados késés mutatkozik. A fizetett és háztartási munkák *együttes* időtartama a mai Magyarországon *naponta átlagosan több mint egy órájával hosszabb* idejét tölti ki a nőknek, mint a férfiaknak.

Minden cseppfolyós? A magyar családstruktúra és családi/nemi szerepek változására a *gleccser* hasonlata tűnik legjobbnak: olyan hőmérsékleti viszonyok között, amelyeken egy patak már gyorsan száguld a hegyes terepen, a gleccser még őrzi annyira a maga *hagyományos* alacsony hőmérsékletét, hogy

mozgása szabad szemmel nem is látható. A metaforában az *esszencializálás* egy olyan attitűdnek felel meg, amely tagadja, hogy a jégfolyó mozogna, sőt, olykor épületet tervez a gleccserre. Jelen cikk figyelmeztetés próbál lenni: tetszik vagy nem tetszik, a jelen hőmérsékleti viszonyaiból, a hosszú távú klimatikus

előrejelzésekből és a környező gleccserek állapotából az olvadási folyamat feltartóztathatatlan gyorsulása prognosztizálható.

Kulcsszavak: *a család intézménye, normája, megközelítései; biológiai versus szociológiai megközelítés, esszencializmus, tradicionális család*

IRODALOM

- Diederiks, Herman A. et al. (1995) *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig* [The Economic and Social History of Western Europe]. Osiris, Budapest
- Duby, Georges (1987) *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban.* (ford. Fázsy Anikó) Gondolat, Budapest
- Dupcsik Csaba (2015) A tradicionális család konstrukciója a magyar társadalomtudományokban. *socio.hu* 2. 101–123. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.101 • http://www.socio.hu/uploads/files/2015_2/dupcsik.pdf
- Diamond, Jared (2002): *A harmadik csimpánz felemelkedése és bukása.* (ford. Györfvéri Borbála) Typotex, Budapest
- Féja Géza (1937) *Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe.* Atheneum, Budapest
- Fogarasi Klára (szerk.) (1996): *A régi világ falun. A századfordulót követő évtizedek fotográfiái.* Helikon–Néprajzi Múzeum, Budapest

- Fogarasi Klára (1998) Tipikus jelenségek a magyar néprajzi fényképezés korai időszakában. *Fotóművészet* 3–4. 41, 108–116.
- Gyáni Gábor (2011): Női munkavállalás és a patriarchális család a polgári kori Magyarországon. In: Aczél Ágnes – Rényi Á. – Vársárhelyi M. – Gellériné Lázár M. – Kain P. (szerk.): *A társas szociológus. Tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára.* ELTE TáTK–ELTE Eötvös, Budapest, 23–35.
- Koncz Katalin (1984): A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon a két világháború között. *Demográfia* 4. 425–440.
- Plutarkhosz (1978): *Párhuzamos életrajzok.* (ford. Máthé Elek). Magyar Helikon–Európa, Budapest, I. kötet 35. • <http://mek.oszk.hu/03800/03892/html/03.htm#41>
- Ritoók Zsigmond (szerk.) (1999): *Régi görög békőznepok. Szemelvények a görög művelődés forrásából.* Balassi, Budapest



VÁLÁS ÉS KAPCSOLATBOMLÁS A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN – KUTATÁSOK, NYITOTT KÉRDÉSEK

Tóth Olga

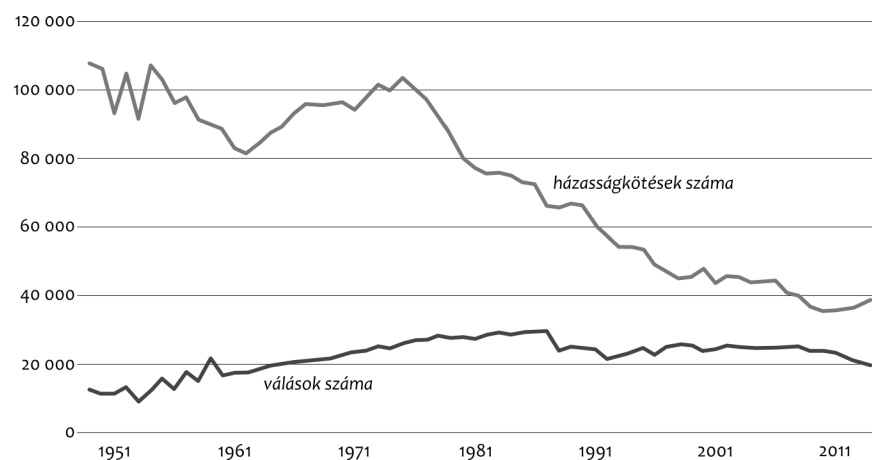
PhD, tudományos főmunkatárs,
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet
toth.olga@tk.mta.hu

Háttér: a házasságkötések és válások száma

A család aktuális kérdéseivel foglalkozó jelentős európai társadalomkutatókat tömörítő *network*, a Familyplatform 2010-ben széles körűen áttekintette a családkutatások aktuális trendjeit, és összegyűjtötte a megválaszolatlan vagy csak kevésbé megválaszolt kutatási kérdéseket. (URL1) A tanulmányban a válás, a kapcsolatbomlás és a különköltözés kérdésköre fontossága miatt külön fejezetet kapott.

Magyarországon a többi európai országhoz hasonlóan, a válás és kapcsolatbomlás kérdése a lakosság jelentős részét érintő társadalmi jelenség. A házasságkötések és válások számának hosszú távú idősorai szemléletesen mutatják (lásd az 1. ábrát), hogy a ma tapasztalt változások, trendek nem új keletűek a magyar társadalomban.

A házasságkötések száma az 1961-es mélyponttól 1975-ig szinte folyamatos emelkedést mutatott. 1975-ben a házasságkötések száma



1. ábra • A házasságkötések és válások abszolút száma Magyarországon 1949–2014

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv 2013 (2014)

megközelítette az 1954-es értéket, abban az évben közel 104 000 pár házasodott össze. Ezután viszont meglehetősen meredek csökkenést tapasztalhatunk, ami a 2000-es évek végén érte el a mélypontját. 2010-ben mindössze 35 520 házasságkötés történt, ami alig több, mint harmada az 1975-ös értéknek. A 2011-től elindult enyhe emelkedésről még korai lenne megállapítani, mennyire tartós.

A házasságkötések számát egy adott időszakban számos tényező befolyásolja. Az egyik legfontosabb mérőszám a házasodási korban lévő nőtlenek/hajadonok száma. Az 1970-es évek közepén érzékelhető házasodási csúcs jelentős mértékben összefügg azzal, hogy az 1950-es évek közepén született nagy létszámú korosztály éppen ekkorra jutott házasodási korba. Egy másik fontos tényező az első házasságkötés kulturálisan elfogadott életkora. Ez az 1970-es években a nyugat-európai országokhoz viszonyítva Magyarországon alacsony volt, átlagosan 21,6 év a nők és 24,5 év a férfiak esetében (KSH, 2014). Az első házasságkötés jól követte ebben az időszakban a legmagasabb iskolai végzettség megszerzésének életkorát is. Vizsgálatok azt mutatták, hogy tipikusan két-három évvel ez után házasodtak meg mind a férfiak, mind a nők. A válás vagy megözvegyülés utáni újraházasodás elterjedtsége és általában a házasságtól eltérő együttélési formák társadalmi elfogadottsága szintén befolyásolja a házasságkötések számát. Emellett kiemelendő, hogy a házasság gazdasági, jogi és szociálpolitikai eszközökkel történő preferálása szintén a házasságkötések számának emelkedését segítheti elő.

A házasságkötések számának látványos csökkenése mindezen tényezők együttes hatására következett be az elmúlt három évtizedben. Bár az 1970-es évek második fele háza-

sodási csúcsot hozott, ez nem járt együtt a gyermekvállalás növekvő számával. A gyermekvállalási kedv korábban elkezdődött csökkenése nem állt meg, így húsz-huszonöt év múlva, tehát a 2000-es évek elejére a vártan alacsonyabb volt a még nem házas fiatalok abszolút száma. Ezzel párhuzamosan növekedett az első házasságkötés átlagos életkora: ez 2000-ben 24,7 év volt a nők és 27,2 év a férfiak esetében, az értékek pedig tovább nőve 2013-ra elérték a 29,5 évet a nőknél és a 32,3 évet férfiaknál. Csökkent az elváltak, özvegyek újraházasodása is. Míg 1970-ben ezer elvált és özvegy férfi közül 86,3 házasodott újra, ez az érték 2013-ra 15,8 lett. A nők esetében a csökkenés kevésbé látványos, mivel az özvegy és elvált nők újraházasodási esélye korábban is elmaradt a férfiakétól (1970-ben 20,7 és 2013-ban 6,2 újraházasodás jutott ezer elvált és özvegy nőre.) A nők iskolai végzettsége az időszak folyamán lényegesen emelkedett, és a házasságkötés jogi aktusa elszakadt az iskola befejezésétől. Végül, de nem utolsósorban a társadalom egésze lényegesen elfogadóbbá vált a házasságtól eltérő együttélési formák iránt, azaz minél fiatalabb korosztályokat vizsgálunk, annál gyakoribb körükben az, hogy első (és gyakran későbbi) tartós párkapcsolatuk nem házasság.

A válások abszolút száma az 1950-es évekbeli ingadozás után 1963-tól szinte folyamatos emelkedést mutat 1987-ig, amikor közel harmincezer pár válását mondta ki a bíróság. 1988-tól 2009-ig a válások száma évi 23–25 000 között ingadozott, majd ekkortól lassú csökkenést tapasztalhatunk. 2014-ben 19 576 válást regisztráltak (KSH, 2014).

A válások viszonylag magas száma elsősorban a házasságkötések számának csökkenésével párhuzamosan szemlélve jelzi a társadalom változó viszonyát a hagyományos

párkapcsolati formához, a házassághoz. 1970-ben a teljes válási arányszám¹ 0,25 volt, csúcsponjtát 2008-ban érte el, majd csökkenve napjainkra 0,42 az értéke (Földházi, 2015). Száz napjainkban kötött házasságból tehát negyvenkettő válással végződik, ha a jelenlegi trendek nem változnak meg. Nem csupán a teljes válási arányszám értéke figyelmeztet arra, hogy a válás a népesség jelentős hányadát érintő társadalmi jelenség. A válásokat és az elváló személyeket jellemző adatok tovább árnyalják a válásról alkotott képünket.

2013-ban a válások 57,7%-a olyan házaspárok esetében következett be, akiknek van közös kiskorú gyerekük, a válás által érintett kiskorú gyerekek száma ebben az évben 18 244 fő volt.² 1980-ban az elváló férfiak 55%-a 35 év alatti volt. Napjainkra ez az érték 18%-ra csökkent. A nők esetében hasonlóan markáns az életkori változás. 1980-ban az elváló nők 65,1%-a volt 35 év alatti, napjainkban pedig 29,4%. Ez a jelenség részben a házasságkötési életkor feljebb tolódásával magyarázható. Emellett azonban az elváló párok „idősödésében” szerepet játszik a házasság tartamában bekövetkezett változás is. 1980-ban az összes válás 62%-át a házasságkötéstől számított első kilenc évben mondták ki. A húsz évnél hosszabb ideje megkötött házasságok felbontása az összes válás 13,1%-át tette ki. 2013-ra azonban ez alapvetően megváltozott. Ebben az évben az összes felbontott házasság 39,6%-a volt tíz évnél rövidebb időtartamú. Ezzel párhuzamosan az összes válás 28%-a húsz évnél

régebben megkötött házasságot érintett. A korai házassodás és gyors (korai) válás mintázatát tehát napjainkra a késői házassodás és időben elhúzódó, bármilyen életkorban előforduló válás mintázata váltotta fel.

Válás, kapcsolatbomlás, különélés

A válás a demográfiai adatgyűjtésekben egyszeri jogi aktusként jelenik meg, ugyanakkor ilyen jól regisztrált adatok csupán a házasságok bomlásáról gyűjthetők. Napjainkban azonban a párkapcsolatok egyre növekvő hányada élettársi kapcsolat, az évente születő gyerekek 46%-a (KSH, 2014) is házasságon kívüli kapcsolatból származik. A házasság nélküli együttélés egyre többek választása. A 2011-es népszámlálás adatai alapján a hatvan évnél fiatalabb korcsoportokban mindenütt 10% feletti az élettársi kapcsolatban élők aránya (Murinkó – Spéder, 2015).

Az élettársi kapcsolatokat a demográfiai irodalom hagyományosan bomlékonyabbnak tartja, mint a házasságot. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy az élettársi kapcsolat nem egyszerűen a házassággal párhuzamba állítható másik párkapcsolati forma, hanem önmagában is összetett, igen eltérő élethelyzeteket rejtő kategória. Napjainkban a fiatalok túlnyomó többségének első tartós párkapcsolata házasság nélküli együttélés. E párkapcsolatok egy része eleve a véglegesség igénye nélkül kötötték, vagy legalábbis mindkét fél nyitva hagyja a kapcsolat felbomlásának lehetőségét. Más részüik egyfajta próbaházasságként működik, és egy idő után (tipikusan az első gyerek megszületésekor) házassággá alakul. Ugyanakkor egyre több az olyan élettársi kapcsolat is, amit eleve hosszabb távra, a házasság alternatívjaként terveznek.

Az élettársi kapcsolat mellett az utóbbi két évtizedben további párkapcsolati formák

is elterjedtek. Ezek közül a leggyakoribb a magyarul látogató kapcsolatnak nevezett LAT (*Living Apart Together*) kapcsolat. A látogató kapcsolat jellemzője, hogy a pár a külvilág előtt is vállaltan összetartozónak vallja magát, ugyanakkor különböző okok miatt nem élnek egy háztartásban. Ez a különélés lehet ideiglenes és összefügghet például a külföldi munkavállalással, ugyanakkor az is előfordulhat, hogy a külön háztartás fenntartása tudatos döntés. További, a korábbi évtizedekben kevésbé vagy egyáltalán nem elterjedt párkapcsolati, együttélési formákat különböztet meg a szociológiai irodalom aszerint, hogy élnek-e gyerekek együtt a párral.

A különféle párkapcsolati formák számbavétele éppen változékonyságuk és kategóriákba nehezen sorolható vonásaik miatt nehéz. A longitudinális nagymintás panelvizsgálatok³ adatai adnak leginkább lehetőséget arra, hogy ezekről a párkapcsolati formákról képet alkothassunk. Szükség lenne azonban további célzott szociológiai vizsgálatokra, melyek a házasságtól (és az élettársi kapcsolattól) eltérő párkapcsolati formák elterjedtségére, belső dinamikájára és felbomlására irányulnának.

A válás és a kapcsolatbomlás szociológiai kutatása

A válással kapcsolatos demográfia vizsgálatok átfogó képet adnak a válások és kapcsolatbomlások számáról és főbb jellemzőiről. Ezen a téren naprakész információkkal rendelkezünk. A válással kapcsolatos szociológiai vizsgálatok mennyisége azonban a probléma súlyához képest nem megfelelő Magyarországon. Nem csupán a korábban említett sokszínű párkap-

csolati formák feltárása hiányzik, hanem az is, hogy ezek működése és esetleges felbomlása miképpen hat az érintettek életére. Érdeemes lenne tehát nem csupán a válással, hanem a kapcsolatbomlással is tágabban foglalkozni.

A nemzetközi szakirodalomban a válással kapcsolatos kutatások többsége három egymással összefüggő, de a kutatási fókusz más-más elhelyezkedő területre összpontosul:

- a válás makrotársadalmi és kapcsolati okait feltérképező kutatásokra,
- a válás utólagos hatásaira és
- magára a válás folyamatára.

Az utóbbi években Magyarországon főleg az első csoportba tartozó vizsgálatok készültek, a párkapcsolatok stabilitását és instabilitását érintve (Szel, 2010; Pilinszki, 2014). Ezek a kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a párkapcsolat minősége, a tradicionális munkamegosztás elfogadása/elvetése, a vallásosság, a munka és magánélet összehangolásának lehetősége, a pár eltérő vagy egyező értékrendje és normarendszere a nemi szerepeket illetően mind kiemelkedő szerepet játszanak abban, hogy egy házasságot mennyire veszélyeztet a felbomlás. Természetesen a téma feltárása ezekkel a vizsgálatokkal nem fejeződött be, számos további nyitott kérdés maradt. Fontos lenne a kapcsolatbomlás további tényezőit is feltárni, illetve a házasságtól eltérő egyéb párkapcsolati formákban élők kapcsolatbomlásáról is hasonló információkat gyűjteni.

A kapcsolatbomlás szorosan összefügg a családi, párkapcsolati együttélés dinamikájával. Ez azonban nehezen kutatható terület. Mind az operacionalizálás, mind a megfelelő módszer megtalálása és konzekvens alkalmazása komoly kihívást jelent. Mivel napjainkban szerencsére már nem a vétkességi elv alapján döntenek a bíróságok a válás kimonódásáról, keveset tudunk arról, hogy ténylege-

¹ Teljes válási arányszám: azt mutatja, hogy a megfigyelt időszakban kötött házasságokból mekkora hányad végződik válással, ha az adott naptári év házasságtartam-specifikus válási arányszámai változatlanul fennmaradnának (KSH, 2014, 47.).

² A bekezdés adatainak forrása: Monostori et al., 2015; KSH, 2014.

³ Pl. a KSH Életünk fordulópontjai társadalmi, demográfiai panelfelvétel egymást követő adatfelvételei.

sen milyen együttélési konfliktusok, összeférhetetlenségek vezetnek a váláshoz, és ezek felbukkannak-e a válási folyamatban? Hogyan függenek össze a hatalmi viszonyok a párkapcsolatban a válással, kapcsolatbomlással? Milyen módon függenek össze a párkapcsolat alapításakor meglévő elvárások a kapcsolat romlásával és a válással?

A válással kapcsolatos kutatások fókuszában leggyakrabban az a témakör áll, hogy miképpen hat a válás az érintettekre. (Kovács et al., 2013) Nem csupán a közvélemény feltetelezi, de gyakran a kutatások egyik alaphipotézise is az, hogy a válás negatív hatást gyakorol a család felnőtt és gyermek tagjaira egyaránt. Ugyanakkor a felbomló párkapcsolatok számának tömeges növekedésével párhuzamosan az is nyilvánvalóvá vált, hogy ez a feltevés túlságosan leegyszerűsítő.

Az elmúlt évtizedekben számos vizsgálat mutatta be, hogy a válás a gyerekek életére, lelki egészségére, tanulmányi eredményére negatívan hathat, esetenként növeli a deviáns viselkedés kockázatát. Az újabb kutatások azonban ennél a sommás állításnál lényegesen árnyaltabb képet rajzolnak. A válás negatív hatása változó mértékű, időtartamú lehet. Bizonyos jól mérhető, objektív tényezők (mint a gyerek neme, életkora, testvérek sorrendje stb.) mellett hatással van erre a párkapcsolat minősége az együttélés idején (a negatív hatások egy része nem a válásból, hanem a korábban megromlott és/vagy erőszakos párkapcsolatból ered) és nem utolsósorban a válási folyamat hossza, a szülők közötti konfliktusok iránya és mélysége.

2012-ben befejezett nemzetközi összehasonlító vizsgálatunk (Albert – Tóth, 2012) a 14-17 éves korosztály szerfogyasztásával és bűnelkövetésével foglalkozott. A középiskolások többek között arra a kérdésre válaszoltak,

hogy elkövettek-e már életük során különféle konkrétan felsorolt enyhébb-súlyosabb szabálysértéseket, bűncselekményeket. Nagyon logikus (és a korábbi szakirodalommal is bőségesen alátámasztható) hipotézis volt, hogy az a gyerek hajlamosabb a kriminalizálódásra, aki nem teljes családban él, hiszen a család véd. Adatbázisunk azonban a család-szerkezet és a deviáns viselkedés között nem talált összefüggést. Azt azonban sikerült bizonyítani, hogy az növelte szignifikánsan a kriminalizálódás esélyét, ha nem volt *anyaként viselkedő személy* a gyerek körül. Tehát például a csupán anyjuk által nevelt gyerekek nem mutatkoztak hajlamosabbnak a bűnelkövetésre, mint az anyjukkal és apjukkal is együtt élők.

Az elvált felnőtt partnerek között számos rendezendő konfliktus merülhet fel, melyek hosszabb távon is negatív hatást gyakorolhatnak testi és lelki egészségükre, anyagi helyzetükre, későbbi párkapcsolataikra. A válás jelentős anyagi helyzetromlással járhat együtt. A gyerekfelügyeletet megkapó szülő (gyakrabban az anya) számára a munkavállalás és a gyereknevelés összehangolása, valamint a lakásfenntartás és mindennapi kiadások előteremtése problematikus lehet. Különösen akkor nagy ennek a veszélye, ha a másik szülő objektív vagy szubjektív okok miatt nem fizet gyerektartást, vagy nagyon keveset fizet. A férfiak esetében a közös lakás elvesztését szokás kiemelni, ami megnöveli az anyagi el lehetetlenülés, végső soron akár a teljes társadalmi lecsúszás veszélyét.

A válás hat a benne érintettek kapcsolathálójára is. A magyar társadalom hagyományosan számít a nagyszülők részvételére a kisgyerekek gondozásában. Fontos kérdés, hogy a válás ténye és a válási folyamat miképpen hat a nagyszülők és unokáik közötti kapcsolatra,

a nagyszülők gyerekneveléshez kapcsolódó anyagi és egyéb hozzájárulására? Milyen intézményi vagy informális segítséget kaphatnak a válásban érintettek ahhoz, hogy különféle veszteségeiket (anyagi, érzelmi, kapcsolati, társas támogatási stb.) feldolgozzák?

A harmadik kutatási terület, maga a válási folyamat, Magyarországon eddig kevés figyelmet kapott. Ez azért sajnálatos, mert a válás negatív hatásai gyakran összefüggésben vannak azzal, hogy a válások egy része elhúzódó és konfliktusokkal telített. Fontos lenne megismerni a váló feleket és az államot képviselő szakembereket (jogi szakemberek: bírák, ügyvédek; a segítő szakmákban dolgozók: családsegítők, gyámügyi hivatalok szakemberei; igazságügyi szakértők; krízisintervencióban dolgozók; mediációt végzők stb.) válási folyamatban betöltött szerepét. Igen keveset tudunk arról, hogy ők milyen beállítottsággal rendelkeznek a párkapcsolatokkal és a válásokkal kapcsolatban? Mennyire tudják függetleníteni magukat a nemi sztereotípiáktól? Van-e elegendő idejük, tudásuk és szándékuk arra, hogy mélységében ismerjék meg a felek álláspontját és valódi helyzetét egy konfliktusos válás esetén? Hol vannak azok a kritikus pontok, ahol a szakemberek javíthatnak, vagy épp ronthatnak a válási folyamat minőségén?

Különösen fontos ez a kérdés azoknál a válásoknál, ahol az együttélés során partnerés/vagy gyerekbántalmazás történt. A bántalmazó kapcsolatok felbomlásakor a szakirodalom szerint mind a bántalmazott felnőtt, mind a gyerek veszélyeztetettsége nőhet. A bántalmazás a válási folyamat során gyakran fokozódik, a bántalmazott fél elköltözése tovább növeli a feszültséget. Az sem ritka,

hogy a gyerek a szülők közti harc keresztútjába kerül, és az érte folyó harc éppen a válásban részt vevő intézmények, szakemberek „segítségével” mérgesedik el. A válás tehát miközben megszüntethet egy nem megfelelően működő kapcsolatot, ugyanakkor – legalábbis időlegesen – növelheti a kapcsolatokban meglévő feszültséget. Fontos lenne tudni, hogy a válással professzionálisan foglalkozók milyen esetekben tompítják vagy épp erősítik ezt a veszélyt.

Összefoglalás

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a válás ma is, akárcsak évtizedek óta, sokakat érintő, egyéni, családi és társadalmi feszültségeket generáló kérdés. Mivel napjainkban a válás nem ritka, keveseket érintő esemény, hatása sem nevezhető egyirányúnak. Az elmergesedett, véglegesen kiüresedett kapcsolatok felbontása esélyt teremt az emberek számára új párkapcsolat építésére. Ugyanakkor a válás a benne érintett felnőttek és gyerekek életét mindenképpen megváltoztatja, nemritkán negatív irányba. A válást leíró demográfiai adatok alkalmasak arra, hogy felhívják a figyelmet a probléma súlyára. Ugyanakkor többet kellene tudnunk a házasságtól eltérő párkapcsolati formák bomlásáról, a válást megelőző családi dinamikáról és a válásban közreműködő szakemberek tevékenységéről. A prevencióhoz, a párkapcsolatok minőségének javításához, a konfliktusos válások számának csökkentéséhez is további vizsgálatok szükségesek.

Kulcsszavak: *válás, kapcsolatbomlás, különélés, párkapcsolati (in)stabilitás*

IRODALOM

Albert Fruzsina – Tóth Olga (2012): *A fiatalok bűnelkövetői és erőszakos viselkedése: Kutatási eredmények és prevenció megközelítések*. MTA SzKI, Budapest • http://www.youprev.eu/pdf/YouPrev_National_Report_HU.pdf

Földházi Erzsébet (2015): Válás és szétválás. In: Monostori Judit – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.) (2015) *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH–NKI, Budapest, 27–39. • <http://demografia.hu/kiadvanyonline/index.php/demografiaiportre/article/download/2485/2483>

Kovács Éva – Balog P. – Mészáros E. – Kopp M. (2013): A házastársi, élettársi és elvált családi állapot összefüggései a mentális egészséggel. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*. 14, 3, 205–230. • <http://dx.doi.org/10.1556/Mental.14.2013.3.2>

KSH (2014): *Demográfiai Évkönyv 2013*. KSH, Budapest • <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2013.pdf>

Monostori Judit – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.) (2015) *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH–NKI, Budapest • <http://demografia.hu/kiadvanyonline/index.php/demografiaiportre/article/download/2485/2483>

Murinkó Livia – Spéder Zsolt: Monostori Judit – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.) (2015) *Demográfiai portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH–NKI, Budapest, 9–26. • <http://demografia.hu/kiadvanyonline/index.php/demografiaiportre/article/download/2485/2483>

Pilinszki Attila (2014): *A párkapcsolati instabilitást meghatározó tényezők*. Doktori dolgozat. ELTE, Bp. • https://www.researchgate.net/publication/269465900_A_parkapcsolati_instabilitast_meghatarozotenyezok_Doktori_ertekezes_Determinants_of_Partnership_Instability_Dissertation

Szél Bernadett (2010): *A párkapcsolati összetartást segítő minták elemzése*. Doktori dolgozat. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest • http://phd.lib.uni-corvinus.hu/541/1/szel_bernadett.pdf

URL: www.familyplatform.eu



AZ ASSZISZTÁLT REPRODUKCIÓS ELJÁRÁSOK ELTERJEDTSÉGE ÉS ELFOGADOTTSÁGA MAGYARORSZÁGON, EURÓPAI KITEKINTÉSBEN

Szalma Ivett

PhD, posztdoktori kutató,
Swiss Centre of Expertise in the Social Sciences (FORS)
Ivett.szalma@unil.ch

I. Bevezetés

Egyre későbbi életkorra tolódik ki az első gyermek megszületésének az életkora, amely súlyosbíthatja a nem szándékos gyermektelenség arányát, hiszen a nők termékenysége csökken az életkor előrehaladtával. Az asszisztált reprodukciós eljárások (ART – Assisted Reproduction Technologies) így segíthetnek azoknak a nőknek is, akik későbbi életkorban szeretnének gyermeket vállalni. Figyelembe véve, hogy a legtöbb európai országban nagyon alacsony a termékenység, néha az ART-ra nemcsak egyéni szinten tekintenek, amely segít gyerekekhez juttatni nem saját szándékukból gyermekteleneket, hanem makroszinten olyan eszközzé vált, amely növelheti a termékenységi rátát. Így az ART-tal kapcsolatos attitűdök vizsgálata nemcsak egyéni szinten fontos, hanem családpolitikai relevanciája is lehet. Különösen annak a fényében, hogy világviszonylatban mintegy ötmillió gyermek született az elmúlt négy évtizedben (Adamson et al., 2013), míg „Magyarországon a születendő gyermekek kb. 1,5–2%-a IVF-kezelést követően fogan” (EÜM, 2010, 6467.).

Az asszisztált reprodukciós eljárások témáját vizsgálva számos nehézségbe ütközhet a kutató, ugyanis a technika fejlődésével az ART gyűjtőfogalommá vált, amely többféle eljárást takar, attól függően, hogy a beavatkozás a nő testén vagy azon kívül történik, illetve, hogy az eljáráshoz szükség van-e idegen ivarsejt donor(ok) bevonására. Ezek jelentős különbséget okozhatnak, mind a jogi szabályozás, mind az ezzel kapcsolatos attitűdvizsgálatok terén. Svájcban például a jogi szabályozás tiltja a petesejtadonorságot,¹ így nem teszi lehetővé, hogy azon párok részt vegyenek asszisztált reprodukciós eljárásokban, ahol a nők valamilyen petefészkek-rendellenességgel küzdenek. A mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdöket is befolyásolhatja az eljárások sokfélesége, például sokan azon az alapon utasítják el a mesterséges megtermékenyítési eljárást, hogy általa lehetővé válhat, hogy valakinek nem saját biológiai gyermeke

¹ Ez a férfiak és a nők közötti egyenlőség kérdését is felveti, hiszen a spermasejtet lehet adományozni. Ebből a szempontból a férfiaknak több lehetőségük van arra, hogy egészségi probléma esetén apává váljanak, mint a nőknek.

szülessen, így kettéválik a biológiai és a szociális szülőség. Habár a legtöbb kérdőívben pontosan megnevezik, hogy melyik eljárásra vonatkozik a kérdés, azonban nem biztos, hogy valamennyi válaszadónak megvan a szükséges háttértudása ahhoz, hogy pontosan válaszoljon a feltett kérdésre.²

A téma kutatásának másik nehézségét az adja, hogy a kérdés megítélése rendkívül összetett, és különböző okokból támogathatják vagy éppen ellenezhetik azt a válaszadók. Támogathatják például azok, aki egyetértenek a pronatalista szemlélettel, mely szerint a termékenység növekedése kedvező és szükséges. Miközben ugyanezen válaszadók ellenezhetik is abból a szempontból, hogy ne mindenki férhessen hozzá (például egyedülálló nők és/vagy leszbikus párok). Eközben a liberálisabb beállítottságú válaszadóknak éppen azért lehet pozitív az attitűdjük az asszisztált reprodukciós eljárásokhoz, mert támogatják, hogy azok is szülővé válhassanak, akik korábban ettől a lehetőségtől el voltak zárva (például egyedülálló nők, leszbikus nők és meddőséggel küzdő párok), miközben nem biztos, hogy egyetértenek a pronatalista szemlélettel (Szalma, 2014). A különböző álláspontok szétszalazásakor nehézségekbe ütközhetünk, miközben a szociológia szemszögéből ezek az összefüggések érdekesek lehetnek számunkra.

Ebben az írásban először azokat a tényezőket tekintjük át, amelyek az ART elterjedt-

ségét befolyásolhatják, vagyis az asszisztált reprodukciós eljárások jogi szabályozásának főbb kereteit, valamint a finanszírozást. Ezt követően azt mutatjuk be, hogy milyen az emberek hozzáállása a mesterséges megtermékenyítési eljárásokhoz, és hogy ezeket az attitűdöket mely tényezők befolyásolják. Kutatásunkban Európára és ezen belül különösen Magyarországra fókuszálunk.

II. Az ART elterjedtségét befolyásoló tényezők • Az ART elterjedtsége változó Európában: minden európai országban elérhető a szolgáltatás, de nagy különbségek vannak az egyes országok között a szabályozásban és a költségek finanszírozásában is. Az elérhető adatok (Präg – Mills, 2015) szerint Európán belül a legtöbben Dániában, Belgiumban, Izlandon, Svédországban és Norvégiában veszik igénybe, legkevésbé pedig Németországban, Ukrajnában, Írországban, Ausztriában, Albániában, Litvániában, Portugáliában, Macedóniában, Montenegróban, Magyarországon, Lengyelországban és Moldovában fordulnak ezzel foglalkozó egészségügyi intézményekhez. Látható, hogy nincs keleti–nyugati megosztottság, bár Észak-Európában elterjedtebb, mint a kontinens más országaiban.

II.1. Kik vehetik igénybe az ART-ot Európában? • Az ART elterjedtségét erősen befolyásolhatja a jogi környezet: különösen az arra vonatkozó jogi szabályozások, amelyek azt határozzák meg, hogy kik vehetik azt igénybe. A leggyakrabban használt korlátozások az életkorra és a párkapcsolati formára vonatkoznak (Szalma, 2014).

II.1.1. Az életkori korlátok alkalmazása • Annak ellenére, hogy egyre inkább kitolódik az első gyermekvállalás életkora Európa-szerint, mégis van egy felső határa, amelyet a társadalom úgy ítél, hogy még azelőtt az életkor előtt kell gyermeket vállalni. A European

Social Survey 2006-os adatai alapján Európában egy nőt negyvenkét éves kor után, egy férfit negyvenhét éves kora után már idősek tartanak ahhoz, hogy (újabb) gyermeket vállaljon. Magyarországon alacsonyabb ez az érték, mint a nyugat-európai országokban mind a nőkre, mind a férfiakra vonatkozóan, mert úgy gondoljuk, hogy egy nő harminckilenc éves kor után, egy férfi pedig 45,7 éves kora után ne vállaljon gyermeket (Paksi – Szalma, 2009). Azonban biológiailag lehetséges a gyermekvállalás ennél későbbi életkorban is, bár a nők életkorával ez fokozatosan csökken. Az *American Society for Reproductive Medicine* termékenységi panaszokkal küzdő páciensek számára készített kiadványának az „idősödő nő” termékenységről szóló része szerint harmincöt éves kortól fokozott csökkenés jellemzi a női termékenységet: míg egy egészséges harmincéves nőnek egy-egy ciklus során átlagosan 20%-os esélye van a teherbe esésre, ez az arány negyvenéves korára 5% alá csökken (Age and Fertility, 2012). Gasztorny Zoltán meddőségi kivizsgálásokat is végző nőgyógyász ennél is szigorúbban fogalmaz: „Amíg a legtermékenyebb időszakban, a 20–30 éves kor között rendszeres házasélet mellett havonta körülbelül 20–25% eséllyel esik teherbe egy egészséges asszony, addig 40 éves kor felett az arány 1% alá esik” (Gasztorny, 2009. 157.).

A legtöbb európai országban az ART-ban részt vevő nők életkorára vannak korlátozások. Az életkori korlátozások a legtöbb esetben akkor is számítanak, ha az asszisztált reprodukciós eljárásban részt vevők magánellátásként veszik azt igénybe, és semmiféle állami támogatásban nem részesülnek. Ez alól kivétel: Belgium, Anglia, Finnország, Spanyolország, Svédország – ahol csak abban az esetben él a nők életkorára vonatkozó felső korlát, ha

finanszírozásban részesülnek, azonban ha magánellátásként veszik azt igénybe, ez a korlátozás nem számít. Az államilag finanszírozott eljárásokban részt vevőkre sincs életkori korlát például Ausztriában és Magyarországon: az orvosszakmai szabály szerint addig lehet a beavatkozást elvégezni, amíg „a nő nem éri el a reprodukciós kor felső határát”, vagyis nemzőképes.

Ezek az életkori korlátozások legtöbbször meghaladják a társadalmilag meghatározott életkori normákat. A legszigorúbbak Finnországban, ahol a nők negyvenéves korukig vehetnek részt, negyvenhárom éves korukig Luxemburgban és Szlovéniában, negyvenöt éves korukig Bulgáriában, Belgiumban és Dániában. A legmegengedőbb életkori szabályozást Hollandiában, Görögországban és Észtországban alkalmazzák, ahol a nők ötvenéves korukig vehetnek részt ezekben az eljárásokban (Final Report, 2008). Néhány országban pedig nemcsak a nők életkorát maximalizálják, de a férfiak életkorára vonatkozóan is létezik felső korlát, például Franciaországban és Svédországban. Ha figyelembe vesszük, hogy petesejtadonorsággal a nők is – a férfiakhoz hasonlóan – képesek szülővé válni későbbi életkorban, akkor egy újabb, a nemek közötti egyenlőséget firtató kérdéshez jutunk: vajon miért különböznek az életkori normák a férfiakra és a nőkre vonatkozóan? Sozos J. Schenker és Joseph G. Schenker szerint (1999) ez abból származhat, hogy a nőktől nagyobb elköteleződést vár a társadalom a gyermeknevelést illetően, mint a férfiaktól. Amennyiben a nőktől nagyobb fokú felelősséget vár, így érthető, hogy rájuk szigorúbb életkori határok vonatkoznak, hogy a gyermek felnőtt koráig elég fiatalok maradjanak ahhoz, hogy képesek legyenek ellátni a gyermekneveléssel kapcsolatos teendőket.

² Azok a kutatások, amelyek valamilyen fertilitási eljárásban részt vevő személyt kérdezik meg, pontosabbak lehetnek, hiszen valószínűleg az érintett személyek ismerik az eljárások közötti különbségeket. Azonban ha nem csak érintettek szerepelnek a mintában, akkor érdemes lenne egy olyan kérdést is alkalmazni az attitűdkérdés előtt, amely arra vonatkozik, hogy a válaszadó ismeri az adott fogalmakat.

Mindazonáltal érdemes figyelembe venni, hogy az orvosilag asszisztált reprodukciós technológiákat alkalmazó klinikák sikeraránya Európaszerte viszonylag alacsonynak tekinthető: például a hozzájuk forduló negyven év feletti nők körében már csupán átlagosan 15%-os teherbeesési arányt tudnak elérni (Mouzon et al., 2010), a szülési arányok pedig feltehetően még ennél is alacsonyabbak.³

II.1.2. Párkapcsolatra vonatkozó korlátozások • Az életkorra vonatkozó korlátozás mellett a másik legelterjedtebb szabályozás az asszisztált reprodukciós eljárásban való részvétellel kapcsolatban a párkapcsolati állapotra vonatkozik. Számos országban (például Ausztriában, Horvátországban, Csehországban, Franciaországban, Írországon, Olaszországban, Svédországban, Svájcban és Törökországban) ugyanis kizárják az asszisztált reprodukciós eljárásból az azonos nemű párkapcsolatban élőket, illetve az egyedülálló nőket.⁴ Míg más országokban (például Belgiumban, Bulgáriában, Dániában, Finnországban, Lettországon, Spanyolországban és Angliában) az egyedülállóknak és leszbikus párkapcsolatban élőknek ugyanolyan joguk van ezekhez az eljárásokhoz, mint a (heteroszexuális) párkapcsolatban élőknek. Vannak olyan országok is (például Magyarország, Görögország vagy Oroszország), ahol az egyedülállóknak megengedett, de leszbikus párok nem vehetnek részt megtermékenyítési eljárásban (Präg – Mills, 2015).

Magyarországon 2006-ig kizárólag házasságban élők vagy különálló létezési kapcsolatban élők fordulhattak csak segítségért,

azaz mind az egyedülállókat, mind a leszbikus párokat kizárták ennek lehetőségéből.⁵ Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 167. §-a szerint „Reprodukciós eljárás házastársi vagy különálló létezési közötti létezési kapcsolatban álló személyeknél végezhető el, amennyiben bármely félnél fennálló egészségi ok (meddőség) következtében a kapcsolatból természetes úton nagy valószínűséggel egészséges gyermek nem származhat”. Egy 2006-os törvénymódosítás óta a paragrafus kiegészült a következő résszel: „Egyedülálló nő esetében a reprodukciós eljárás akkor végezhető el, amennyiben a nő életkora vagy egészségi állapota (meddőség) következtében gyermeket természetes úton nagy valószínűséggel nem vállalhat”. Magyarországon tehát nincs érvényben életkori felső korlátozás, ellenben úgy tűnik, létezik az ART-nak egy ún. alsó korlátja az egyedülálló nőkre vonatkozóan, mivel az egészséges, fiatal egyedülállókat továbbra is kizárják az asszisztált reprodukciós eljárásokból.

Navratyl Zoltán, a reprodukciós eljárások egyik ismert magyarországi jogi szakértője éppen a 2006 óta érvényes törvényi rendelkezés és a 2010-es szakmai protokoll ellentmondásaira hívja fel a figyelmet, hiszen míg a törvény egyik célcsoportja a reprodukciós korhatárt már elért egyedülálló nők lennének, addig a 2010-es egészségügyi minisztériumi protokollban ellenjavallatként szerepel a 45. évben meghatározott reprodukciós

korhatár túllépése⁶ (Szalma – Takács, 2014). A leszbikus nők kizárása és az egyedülálló nők reprodukciós eljárásokhoz való hozzáféréseinek korlátozása mögött az az érv húzódik meg, hogy a gyermeknek szüksége van az apára is, és egy ilyen kapcsolatban a gyermeket az apához való jogától fosztaná meg. Természetesen sok olyan család van, ahol az apa nem vesz részt a család életében (például válás vagy halálozás folytán). Az empirikus kutatások nem igazolják azt, hogy az egyszülős családokban nevelkedő gyermekek hátrányban lennének a kétszülős társaikhoz képest, amennyiben az anyagi dimenziót kontrolláljuk. Ugyanakkor a leszbikus párok esetén még csak anyagi hátrányban sincsenek a gyermekek. A törvényt továbbgondolva a következő anomáliára bukkanhatunk: leszbikus pár csak úgy vehet részt az asszisztált reprodukciós eljárásban, amennyiben az egyik tagja egyedülállóként jelentkezik be. Ez pedig gyerekjogi kérdéseket vet fel, hiszen a gyerek szempontjából az a jobb, ha két felnőtt ember vállal felelősséget érte, ahelyett, hogy csak egy felnőtt tenné azt meg.⁷

II.1.3. Egyéb korlátozások • Ugyanakkor egyéb korlátozások is lehetségesek, például a maximális beültetések számára vonatkozóan. Vannak országok, ahol kizárják a büntetett

előéletűeket, és van, ahol a szülők egészségi állapotára vonatkozóan (például HIV-fertőzés esetén) korlátozzák az asszisztált reprodukciós eljárásban való részvételt (Final Report, 2008).

II.2. Az ART finanszírozása • Ahogyan az ART hozzáférést is különbözőképpen szabályozzák Európa egyes országaiban, ugyanígy nagy különbségek fedezhetők fel a finanszírozás oldalán is. Például Írországon és Svájcban semmilyen támogatásban nem részesülhetnek az ART-ot igénybe vevők, míg Dániában és Belgiumban nagyvonalú az állami támogatás e téren (Szalma, 2014). Az ART költsége és hozzáférése nem teljesen független egymástól, hiszen például Spanyolországban csak abban az esetben támogatja az állam az ART-ot igénybe vevőket, ha a nő negyven év alatti. Szlovéniában negyvenhárom éves korig kaphatnak állami támogatást az igénybevevők (Präg – Mills, 2015). Magyarországon öt beültetést finanszíroz az állam – nem gyermekként, hanem összesen ötöt. Azaz, ha valaki két gyermeket szeretne és a negyedik beültetés után születik meg az első gyermeke, akkor utána már csak egy lehetősége lesz arra, hogy állami finanszírozással megpróbáljon második gyermeket is vállalni asszisztált reprodukciós eljárással.⁸ Európai összehasonlításban tekintve a magyar támogatás nagyvonalúnak számít, mert például Angliában csak egyet, Németországban pedig csak két ciklust fizetnek a biztosítók. Azonban Magyarországon a szükséges gyógyszereket csak

⁶ Tény, hogy a protokoll kimondja: az „életkorra történő utalások szakmai körökben elfogadott általános elvek szerint történtek. Kellően indokolt, speciális körülmények között ettől el lehet térni” (EÜM, 2010, 6467.); ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy „a teherbeesési esélye a 30. életévtől folyamatosan esik; a harmincas évek végétől az esélyek romlása felgyorsul és 45 éves korban már csak minimális esélye van a sikeres terhességnek” (EÜM, 2010, 6480.).

⁷ Ugyanez a kérdés merül fel az azonos neműek örökbefogadásával kapcsolatban is: meleg párok közösen nem fogadhatnak örökbe gyermeket, csak egyedülállóként, részletesebben: Takács – Szalma, 2013.

³ Figyelembe véve, hogy a legtöbb országban nem engedélyezett a petesejt-donorság, így a magas sikertelenségi ráta valószínűleg a női termékenység életkorral való csökkenésének köszönhető.

⁴ Az adatok a 2008-as évről vonatkoznak.

⁵ Bejegyzett létezési kapcsolatban élő férfiak sem vehetnek részt, az ő esetüket azért nem emeltük ki, mert a béranyaság intézménye ma nem pontosan szabályozott, és rendkívül ritka jelenség Magyarországon, így nemcsak az azonos nemű párkapcsolatban élő férfiak, de az szexuális orientációtól függetlenül egyedülálló férfiak is ki vannak zárva ebből a lehetőségéből.

⁸ Itt meg kell jegyezni, hogy a fertilitás–infertilitás időben nem állandó, statikus állapotot jelent. Sok olyan eset is létezik, hogy csak az első gyermek megfogásához kell asszisztált reprodukciós eljárást alkalmazni, a második gyermek természetes úton is megfoghat. Ennek a fordítottja is lehetséges, azaz a későbbi gyermek megszületéséhez kell ART-ot alkalmazni.

részen támogatja az állam, viszont ezek költségei korántsem elhanyagolhatóak egy átlagos magyar család számára.

III. Az ART társadalmi elfogadottsága

Az ART elterjedtsége mellett az ART társadalmi elfogadottsága is fontos kérdés a szociológusok számára, hiszen az elterjedtség és az elfogadottság hathat is egymásra. Ha egy adott társadalomban elterjedtebb az ART, akkor valószínűleg elfogadóbb is ezzel kapcsolatosan a közvélekedés. Ugyanez fordítva is igaz lehet: ha tehát elfogadóbb a közvélekedés az ART-tal, akkor valószínűleg az előbb-utóbb elterjedtebbé is válik az adott társadalomban.

Az ART elfogadottságát egy attitűdkérdéssel mértük, melyet a *European Value Study* (EVS), egy európai nagymintás, longitudinális *survey*-kutatás 2008-as hullámában tettek fel először. A kérdőív felvétele kérdezőbiztosok alkalmazásával történt. A tizennyolc évnél idősebb magyar lakosságra reprezentatív minta 1513 főből állt, míg a harmincnégy országra vonatkozó minta nagysága 45 863 fő volt. A kérdés a következőképpen hangzott: „Kérem, mondja meg a következő állításokról, hogy azokat mindig megengedhetőnek tartja-e, vagy soha meg nem engedhetőnek tartja, vagy valami a kettő között: Mesterséges, vagy laboratóriumi megtermékenyítés”. A kérdésre egy tízfokú egyetértési skálán lehetett válaszolni, ahol a 10-es azt jelentette, hogy mindig megengedhető, az 1-es pedig azt, hogy soha meg nem engedhető.

Az érvénytelen válaszok száma ennél a kérdésnél valamivel magasabb volt, mint a többi kérdésnél: 6,8% körül alakult, míg a többi kérdésnél általában 1–5% közé esett ez az arány. Az egyes országok között az érvénytelen válaszok arányában jelentős különbségek találhatók: ez egyrészt abból eredhet,

hogy az alkalmazott kifejezés mennyire elterjedt, másrészt pedig, hogy magát a mesterséges megtermékenyítést mennyire ismerik a kérdeztettek az adott társadalomban. Magyarországon a válaszmegtagadók aránya ennél a kérdésnél az átlag alatt volt, mindösszesen a válaszadók 1% nem válaszolt valamilyen okból. Az 1. ábra az egyes országokban mutatja meg a válaszok átlagát.

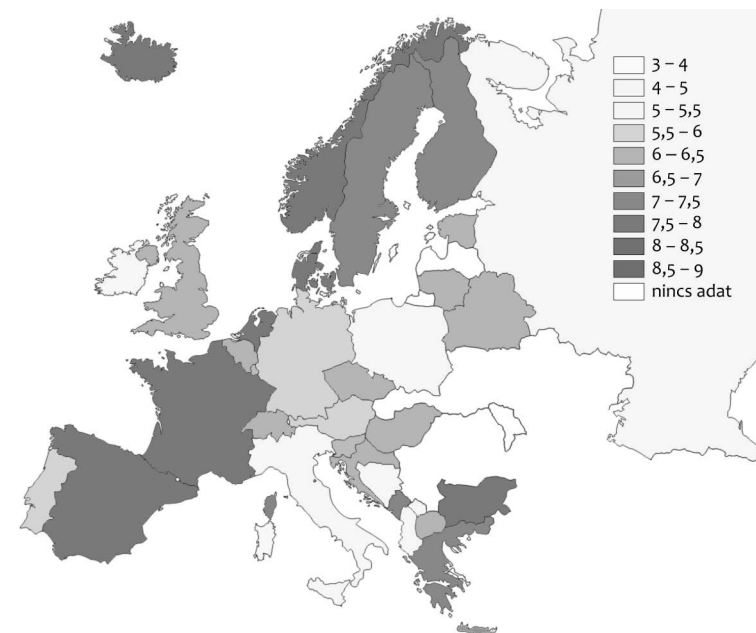
Látható, hogy az északi országok és Bulgária a leginkább elfogadó. Miközben Románia és két katolikus ország, Lengyelország és Olaszország a legkevésbé elfogadóak között helyezkednek el. Bulgáriában a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos megengedő attitűd meglepő lehet, hiszen ez az egyetlen posztiszocialista ország, amely az északi országokhoz hasonló átlaggal rendelkezik.⁹

III.1 Mi befolyásolja a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolat attitűdöket? • A szociodemográfiai változók közül a nemnek, az életkornak, az iskolai végzettségnek és a háztartás jövedelmének¹⁰ volt szignifikáns hatása e kérdés megítélésére.

Nem – Mind Magyarországon, mind Európában a nők elfogadóbbnak bizonyultak a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatban, mint a férfiak (Szalma, 2014; Szalma – Djundeva, 2014). Ennek hátterében az állhat, hogy a gyermekvállalás fontosabb a nőknek, mint a férfiaknak, hiszen a nőket egészen kisgyermek koruk óta az anyává válás feladata nevelik a legtöbb társadalomban (Szalma, 2014).

⁹ Bulgária esete azt mutathatja, hogy kapcsolat fedezhető fel az ART megengedő szabályozásában (lásd II. fejezet) és az ART-tal kapcsolatos attitűdök között.

¹⁰ A háztartások jövedelmi adatai a kérdeztettek mintegy 16%-ánál nem álltak rendelkezésünkre, ott többszörös imputálás módszerével helyettesítettük a hiányzó adatokat.



1. ábra • Mindig megengedhetőnek tartja, vagy soha nem tartja megengedhetőnek a mesterséges megtermékenyítést (1 – soha nem megengedhető; 10 – mindig megengedhető)
Forrás: Saját számítás a European Values Study, 2008 adatok alapján

Életkor – A legidősebb korosztály a legkevésbé elfogadó ebben a kérdésben. Habár sem a magyar, sem a nemzetközi mintán nem találtunk teljesen lineáris összefüggést az életkori csoportok és az ART elfogadása között. A legfiatalabbak, a 18–29 év közöttiek és a 30–39 év közöttiek nem különböznek szignifikánsan ebben a kérdésben. A legfiatalabb korosztály valószínűleg nyitottabb mindenféle technikai újításra, míg a 30–39 év közöttiek a legtöbb európai országban az első gyermekvállalás életkorában vannak, emiatt érzékenyebbek lehetnek a téma iránt (Szalma, 2014; Szalma – Djundeva, 2014).

Iskolai végzettség – A magasabb iskolai végzettségűek mindkét mintán elfogadóbbak az ART-tal, mint az alacsonyabb végzettségű társaik. Emögött az is állhat, hogy a magasabb végzettségűek több információval rendelke-

hetnek a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatban (Szalma, 2014; Szalma – Djundeva, 2014).

A háztartás jövedelme – A háztartás jövedelmének Magyarországon nincs szignifikáns hatása, a harmincnégy országban azonban azt találtuk, hogy minél magasabb a háztartás havi jövedelme, annál elfogadóbbak a kérdeztettek a vizsgált kérdés tekintetében. Ennek hátterében az húzódhat, hogy a jobb anyagi helyzetben élőknek jobb hozzáférési lehetőségük van az ART-hoz, hiszen a legtöbb esetben ezek költséges eljárások, melyet az egészségbiztosítás csak részben fedez. A jobb elérhetőség pedig pozitívvá teheti az ART-tal kapcsolatos attitűdöket (Szalma, 2014; Szalma – Djundeva, 2014).

Vallás – A felekezethez tartozásnak a magyar adatokon nem volt szignifikáns hatása

(Szalma, 2014). Azonban a harmincnégy országot vizsgálva jelentős különbségekre bukkantunk (Szalma – Djundeva, 2014). A muszlimok a legkevésbé elfogadóak az ART-tal, míg az ortodox egyházhoz tartozók elfogadóbbak, mint a katolikusok. A nem vallásosak nem különböztek a katolikusoktól. Az ortodox egyházhoz tartozók azért lehetnek elfogadóbbak, mert náluk engedélyezett az orvosi segítség igénybevétele bizonyos korlátok között.

A felekezethez tartozás mellett a templomba járás gyakoriságának a hatását is vizsgáltuk. Ennek pedig mind Magyarországon, mind Európában negatív hatása van: azaz, akik gyakrabban vesznek részt vallási szertatásokon, azok elutasítóbb attitűddel rendelkeznek a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatosan (Szalma, 2014; Szalma – Djundeva, 2014).

Melegekkel és leszbikusokkal kapcsolatos attitűdök

Szoros kapcsolatot találtunk a meleg elfogadása és az ART elfogadása között. A meleg elfogadását a következő változókkal mértük: „nem szeretné, hogy homoszexuálisok legyenek a szomszédjai”, valamint „a homoszexuális pároknak lehetővé kellene tenni, hogy gyermeket fogadjanak örökbe”. Az első állításnál az egyet nem értés, a másodikonál az egyetértés mérte a meleg elfogadását. Azt találtuk, hogy azok, akik elfogadóak a meleggel és a leszbikusokkal, szintén elfogadóbb attitűddel rendelkeznek az asszisztált reprodukciós eljárásokkal kapcsolatosan. Ez azt mutatja, hogy az ART elfogadása szorosan összefügg az olyan új családformák elfogadásával, mint a szírványcsaládok, azaz: akik az ART-tal inkább elfogadóak, azok kevésbé gondolják úgy, hogy a szülőség (kizárólag vagy elsősorban) vérségi kötelékeken alapul,

hanem sokkal inkább a (törődés általi) szülővé válás szociális oldalát tartják fontosnak (Szalma, 2014; Szalma – Djundeva, 2014).

A tradicionális családdal kapcsolatos attitűdök

A tradicionális családdal kapcsolatos attitűdöket a következő két változóval mértük: „A gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség” és „Rendben lévő, ha két ember együtt él házasság nélkül”. Az első esetben az állítással való egyetértés, a második esetben pedig az állítással való egyet nem értés jelezte a családdal kapcsolatos tradicionális attitűdöt. Azok, akik nem értettek egyet azzal, hogy a gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség, mind Magyarországon, mind a nemzetközi adatok tükrében elfogadóbbnak bizonyultak az asszisztált reprodukciós eljárásokkal kapcsolatosan (Szalma, 2014). Ez egyfajta paradoxonnak is tűnhet, hiszen annak ellenére, hogy valaki a pronatalista szemlélettel ért egyet, mégsem támogatja azokat a gyermeket vállalni szándékozó párokat vagy egyéneket, akik különböző nehézségekkel néznek szembe, és ezért segítségért fordulnak az asszisztált reprodukciós eljárásokkal foglalkozó intézményekhez. A második változó esetén azt találtuk, hogy akik egyetértenek ezzel, azok elfogadóbban ítélik meg az asszisztált reprodukciós eljárásokat is (Szalma – Djundeva, 2014).

Összefoglalás

Ebben a tanulmányban a mesterséges megtermékenyítési eljárások szociológiai vonatkozásait vizsgáltuk. A tanulmány első felében áttekintettük az ART elterjedtségét Európában és Magyarországon, valamint azt vizsgáltuk, hogy milyen tényezők befolyásolhatják az elterjedtségét. Ennek keretében áttekintet-

tük a jogi szabályozásokat arra vonatkozóan, hogy kik vehetik igénybe az ART-ot, és hogyan finanszírozzák azt. Az írás második felében azt mutattuk be, hogy az ART-tal kapcsolatos attitűdök hogyan változnak Európában, emellett azt is vizsgáltuk, hogy milyen tényezők befolyásolják az ART elfogadottságát Európában, különös figyelmet szentelve a magyar környezetnek.

A kutatások rávilágítottak arra, hogy az ART elterjedtségét erősen befolyásolhatja annak jogi és finanszírozási környezete. Az ART elfogadottságát pedig a szocio-demográfiai változók (nem, életkor, iskolai végzettség, vallási hovatartozás) mellett, a meleg és leszbikus párokkal, valamint a tradicionális családokkal kapcsolatos attitűdök is befolyásolják. Ezeknek az eredményeknek a fényében azt feltételezhetjük, hogy az ART elfogadottabb azon liberálisabb válaszadók között, akik olyan eszközként tekintenek ezekre a kezelésekre, mint eljárásra, ami lehetővé teszi, hogy

azok is gyermeket vállalhassanak, akiknek erre korábban nem lett volna lehetőségük (például leszbikus párok, egyedülálló nők), mint azon válaszadók között, akik csupán pronatalista álláspontból támogatnák azt.

Az ART vizsgálata azért fontos, mert egy viszonylag új jelenségről van szó (1978-ban született meg az első mesterséges megtermékenyítéssel fogant gyerek), amelynek jogi szabályozása még változóban van, és várhatóan a jövőben még több ember számára teszi lehetővé a gyermekvállalást. Továbbá aztal, hogy az ART segítségével lehetővé vált, hogy genetikailag nem saját gyermeke is szülessen például meddő pároknak, azonos nemű párok kapcsolatban élőknek és egyedülálló nőknek, így hozzájárulhat ahhoz is, hogy új családformák terjedjenek el, melynek alapja nem a vérségi kötelék, hanem az aktív szülőség.

Kulcsszavak: *asszisztált reprodukciós eljárások, jogi környezet, attitűdök*

IRODALOM

- Adamson, Geoffrey David – Tabangin, M. – Macaluso, M. – de Mouzon, J. (2013): The Number of Babies Born Globally after Treatment with the Assisted Reproductive Technologies (ART). *Fertility and Sterility*. 100, 3, (Supplement), S42. DOI: 10.1016/j.fertnstert.2013.07.1807 • [http://www.fertnstert.org/article/S0015-0282\(13\)02586-7/fulltext](http://www.fertnstert.org/article/S0015-0282(13)02586-7/fulltext)
- Age and Fertility (2012): *Age and Fertility: A Guide for Patients*. American Society for Reproductive Medicine, Birmingham, AL • https://www.asrm.org/uploadedFiles/ASRM_Content/Resources/Patient_Resources/Fact_Sheets_and_Info_Booklets/agefertility.pdf
- EÜM (2010): Az Egészségügyi Minisztérium szakmai protokollja a meddőségi ellátásról – asszisztált reprodukcióról – in vitro fertilizációról (1. módosított változat). *Egészségügyi Közlöny*. 30, 6467–6479.
- Fasoulitis, Sozos J. – Schenker, Joseph G. (1999): Social Aspects in Assisted Reproduction. *Human Reproduction Update*. 5, 1, 26–39. DOI: 10.1093/humupd/5.1.26 • <http://humupd.oxfordjournals.org/content/5/1/26.long>

- Final Report (2008): *Comparative Analysis of Medically Assisted Reproduction in the EU: Regulation and Technologies* • http://ec.europa.eu/health/blood_tissues_organs/docs/study_eshre_en.pdf
- Gasztonyi Zoltán (2009): *Születéskönyv – babána várva*. Laureus, Budapest
- Mouzon, Jacques – Goossens, Veerle – Bhattacharya, Siladitya – Castilla, José A. – Ferraretti, Anna Pia – Korsak, Vladislav – Kupka, Markus – Nygren, Karl – Nyboe Andersen, Anders (2010): Assisted reproductive technology in Europe, 2006: Results generated from European registers by ESHRE *Human Reproduction*, 25(8), 1851–1862.
- Paksi Veronika – Szalma Ivett (2009): Age Norms Of Childbearing. Early, Ideal And Late Childbearing in European Countries. *Review of Sociology*. 15, 2, 57–80. • https://www.researchgate.net/publication/259646579_Paksi_Veronika_-_Szalma_Ivett_2009_Age_norms_of_childbearing_Early_ideal_and_late_childbearing_in_European_countries_In_Review_of_Sociology_2009_2_57-80

Präg, Patrick – Mills, Melinda (2015): *Assisted Reproductive Technology in Europe Usage and Regulation in the Context of Cross-border Reproductive Care*. Working paper 43(2015) • <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/09/WP43PragMills2015.pdf>

Szalma Ivett (2014): A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában. *Replika*. 85-86, 35-57.

Szalma, Ivett – Djundeva, Maja (2014): *What Shapes Attitudes towards Fertility Treatments in Present Day Europe?* Distributed Paper, XIII. ISA World Congress, Yokohama, Japan, 15 July 2014.

Takács Judit – Szalma Ivett (2013): Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *SOCIO.HU.* 3, 7, 1-33. • DOI: 10.18030/socio.hu.2013.1.1 http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/takacs_szalma.pdf



GYERMEKTELENSÉG MAGYARORSZÁGON: MÍTOSZOK ÉS KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Szalma Ivett

PhD, posztdoktori kutató
Swiss Centre of Expertise
in the Social Sciences (FORS)
Ivett.szalma@unil.ch

Takács Judit

PhD, tudományos tanácsadó
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Szociológiai Intézet
takacs.judit@tk.mta.hu

I. Bevezetés

A családformálódás és a gyermekvállalás (illetve -nemvállalás) területén az utóbbi néhány évtizedben jelentős átalakulások zajlottak mind nemzetközileg, mind Magyarországon. Ennek köszönhetően egyre több kutatás fókuszál a gyermekvállalást meghatározó tényezőkre. A legújabb kutatások úgy próbálják a jelenlegi fertilitási trendeket értelmezni, hogy a gyermek társadalmi jelentését vizsgálják (Szalma, 2014), illetve arra keresik a választ, hogy egyáltalán miért vállal ma valaki gyermeket (Tóth, 2012), illetve mások miért választják a gyermek nélküli vagy „gyermekmentes” életet (Szalma – Takács, 2012, 2014).

A tudományos kutatások mellett a médiában és a közbeszédben is fontos témává vált az (el)halasztott gyermekvállalás és a gyermektelenség kérdésköre. Annak ellenére, hogy a téma egyre inkább fókuszba került mind a tudományos szinten, mind a hétköznapi életben, gyakran hallunk olyan véleményeket és közhiedelmeket a gyermektelenekről a médiában, amelyek köszönő viszonyban sincsenek a tényszerű kutatási eredményekkel.

A gyermekvállalás (illetve -nemvállalás) kérdéskörének tudományos kutatása éppen azért nehéz, mert erről a témáról mindenkinek van valamilyen hétköznapi tudása, mely személyes tapasztalati elemek társadalmi szinten – gyakran a tömegmédiát aktív közreműködésével – masszív közhiedelmekké gyűrődnek össze. E tudás leggyakrabban véletlenszerű hétköznapi megfigyeléseken alapul, mely megfigyelések azonban sokszor tévesek: például túl szelektívek, túláltalánosítók vagy éppen téves percepción alapulnak. A témával foglalkozó kutatóknak viszont a tudományos megfigyelés és vizsgálat szabályait kell alkalmazniuk egy olyan – a magyar válaszadók önképe szerint nagyon is – családoorientált társadalomban, mint a magyar, ahol a gyermektelenség érzékeny – s némileg stigmatizáló – témának is számíthat. Ezt a megközelítést támaszthatja alá az a tény, hogy egyik interjú vizsgálatunkban többször előfordult interjúalanyaink felkutatása során, hogy olyan emberekkel találkoztunk, akik gyermektelen ismerőseiket igyekeztek „védeni” azáltal, hogy nem közvetítették feléjük a gyermektelenséggel foglalkozó interjúnkra való felkérést,

mondván: szerintük az illetőt érzelmileg megviselné, ha erről a témáról kérdeznék (Szalma – Takács, 2014).

A jelenlegi írás célja, hogy – a teljesség igénye nélkül – számba vegye a szerzők által legelterjedtebbnek érzékelt közvélekedéseket, a média által (is) tükrözött – gyakran önmaguknak is ellentmondó – mítoszokat, és bemutassa, hogy ezek közül melyek állják meg a helyüket, és melyek azok, amelyek ellentmondanak a tudományos kutatások eredményeinek.

II. Közhiatedelmek és empirikusan alátámasztott kutatási eredmények

II.1. Magyarországon mindenki akar gyermeket

• A magyarországi közvélekedés szerint gyermek nélkül nem lehet teljes életet élni: különösen erősen él ez a mítosz a nőkkel kapcsolatban – sőt, sokan a gyermekvállalást a társadalommal szembeni kötelezettségnek tartják (Takács – Szalma, 2013). Igaz, hogy a modern fogamzásgátló módszerek elterjedése előtt kevesebb lehetőségük adódott az embereknek arra, hogy a gyermekvállalásról, illetve annak időzítéséről döntsenek, azonban az 1960-as évektől egyre tágabb körben elérhetővé vált biztonságos fogamzásgátlók lehetővé tették, hogy a gyermekvállalással kapcsolatban tudatos döntések születessenek. Bár Magyarországon – és az egész poszt szocialista térségben – nagy arányban értenek egyet azzal, hogy egy nőnek szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes életet éljen, az időbeli trendeket vizsgálva kiderül, hogy változás figyelhető meg mind a férfiak, mind a nők vonatkozásában: 1991 és 2008 között ugyanis valamelyest csökkent az ezzel az állítással való egyetértés (Szalma, 2014).

Emellett a témával foglalkozó magyar empirikus kutatások eredményei rávilágítottak

arra is, hogy a gyermektelenség nem alkotnak homogén csoportot (Szalma – Takács, 2012, 2014). Első ránézésre vannak például akaratlagos és nem akaratlagos – azaz „önhibájukon kívül” – gyermektelenség, ám e két csoport elkülönítése is nehézségekbe ütközhet. Az akaratlagos gyermektelenség vizsgálatát nehezítheti, hogy különösen a termékeny életkorban lévő válaszadók esetén megjelenő gyermektelenségi preferenciák nem tekinthetők véglegesnek. Ugyanakkor a termékenységi pályájukat befejezett válaszadóknál szintén nehézséget jelenthet elkülöníteni, hogy az eredetileg csak halasztani kívánt, majd véglegesen elmaradó gyermekvállalás utólagos magyarázatában hogyan jelenik meg az érintettek számára a szándékolt gyermektelenség az általuk tapasztalt kognitív disszonanciát feloldó elemként. A nem akaratlagos gyermektelenség tekintetében elkülöníthetők a biológiai okokkal magyarázható gyermektelenségre adható különböző társadalmi válaszok (többek között a mesterséges megtermékenyítés hozzáférhetővé tétele, illetve az örökbefogadás szabályozása), valamint ezzel összefüggésben a társadalmilag előírt gyermektelenséget meghatározó tényezők (például a valamilyen mentális vagy egyéb betegségben szenvedők termékenységet korlátozó intézkedések, illetve preferenciák, és ide sorolhatók az azonos nemű párok gyermekvállalását érintő törvényi korlátok is). Szintén a nem akaratlagos gyermektelenség csoportjába kerülhetnek azok, akik anyagi nehézségek vagy éppen a tartós párkapcsolat hiánya, illetve párkapcsolatuk nem megfelelő minősége miatt kerülnek el a gyermekvállalást (Szalma – Takács, 2014).

További nehézséget jelent, hogy a látszólag jól elkülönülő kategóriák sokszor metszik egymást, vagy időben változhatnak. Nehezen

besorolható például a gyermektelenség többségét alkotó csoport, akik eredetileg csak időlegesen tekintik magukat gyermektelenségnek, azonban addig halasztják a gyermekvállalást, amíg az időből kifutva immár biológiai okból nem tudnak többé gyermeket vállalni (Szalma – Takács, 2012).

II.2. A szándékolt gyermektelenség aránya nagymértékben megnövekedett • Az előző közvélekedésnek némileg ellentmondó másik elterjedt közhiatedelem, hogy drasztikusan megnövekedett azoknak a száma, akik tudatosan nem szeretnének gyermeket. A magyar kutatási eredmények azonban azt mutatják, hogy a gyermektelenség csak egy kis százalékát alkotják azok, akik tudatosan nem szeretnének gyermeket vállalni (Szalma – Takács, 2012, 2014). Anneli Miettinen és Szalma Ivett (2014) Eurobarometer-adatokat elemezve azt találta, hogy a tudatosan gyermektelenség életmódot választók aránya a tizenennyolc és negyven év közötti korcsoportban átlagosan 1–6% közé tehető Európában. Az egyes országok között azonban jelentős különbségek figyelhetők meg: míg a „gyermekmentes” életmódot preferálók aránya tartósan 8–10% körül mozog például Ausztriában, Luxemburgban, Németországban és Svájcban, addig 2% alattira tehető a közép-kelet-európai országokban, köztük Magyarországon is.

E közvélekedés elterjedésének hátterében valószínűleg az áll, hogy egyre többen vannak, akik egyre későbbi életkorban vállalnak gyermeket. Ezáltal ténylegesen megnőtt azoknak a száma, akik bár tudatosan, de csak átmenetileg nem akarnak gyermeket vállalni. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Magyarországon is igaz, hogy a szülővé válás időpontjának az egyéni életutakban megfigyelhető kitolódása miatt egyre többen és életük egyre hosszabb szakaszát élnek meg gyermek nélkül.

II.3. A dolgozó nők nem szülnék (annyi) gyermeket • Gyakran találkozhatunk a médiában azzal a feltevessel is, hogy azok a nők, akik nem vállalnak gyermeket, önzőek, és inkább a karrierjükre fókuszálnak a gyermekvállalás helyett – bár ezekben a médiareprezentációkban a „karrierorientáltság” gyakran mindössze annyit jelent, hogy egy nő számára fontos a (fizetett) munkája is. Az empirikus vizsgálatok azt tükrözik, hogy a magasabb iskolai végzettségű nők körében felülreprezentáltak a gyermektelenségű nők, míg az alacsonyabb végzettségűek között a gyermektelenségű férfiak (Szalma – Takács, 2012). Azonban, ha a munkaerő-piaci státust nézzük, akkor a volt szocialista országokra vonatkozó kutatások nem támasztják alá azt, hogy a dolgozó nők kisebb mértékben vállalnának gyermeket, mint nem dolgozó társaik. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy ezekben az országokban az alacsonyabb jövedelmi szint miatt a család anyagi stabilitásának biztosítása érdekében fontos, hogy a nő is dolgozzon (Matysiak – Vignoli 2008; Szalma, 2011). Az észak- és nyugat-európai demográfiai trendek is azt mutatják, hogy a dolgozó nők (is) szívesen szülnék gyermeket: főként, ha a napi szintű gyermekgondozásba bevonhatóbbá válnak az apák, ha rendelkezésre áll egy színvonalas gyermekellátó intézményrendszer, és a munkaerőpiac is munkavállaló-barát módon rugalmas.

További vizsgálatokra lenne szükség annak feltárására, hogy pontosan megértsük, a magasabb iskolai végzettség milyen mechanizmusokon keresztül játszhat szerepet a gyermekvállalásban, illetve nemvállalásban. Felmerülhet például, hogy a nők körében a magasabb iskolai végzettséggel gyakran együtt járó megnövekedett igények a stabil párkapcsolat kialakításánál jelenthetnek nehézséget, és emiatt lesz kisebb esélyük gyermekvállalá-

si szándékaik megvalósítására (Utasi 2004, Szalma – Takács 2012).

II.4. A gyermektelen emberek nem szeretik a gyerekeket • A köztudatban az a kép él a gyermektelenekről, különösen a gyermektelen nőkről, hogy nem családközpontúak, nem szeretik a gyerekeket. Magyar kutatási eredményekkel azonban nem támasztható alá, hogy a gyermekek – feltételezett – „nem szeretése” és a gyermektelenség között okozati viszony állna fenn.

Egy korábbi interjú vizsgálatban húsz megkérdezett gyermektelen nő közül például csak egyet találtunk, aki tudatosan nem akart gyermeket vállalni, és ő maga nem is szerette a gyermekek társaságát: „Igazából engem sosem érdekelt, hogy van egy kisgyerek és azt pátyolgatni [kell]” (Szalma – Takács, 2014, 118.). E kutatás eredményei azonban arra is rávilágítottak, hogy a saját gyermek hiánya nem feltétlenül jelent „gyermekmentes” életformát. Az interjúalanyoknak egy nem elhanyagolható része ugyanis aktívan részt vett közeli hozzátartozói vagy barátai gyermekeinek nevelésében. Emellett „gyermeki feladatainak” eleget téve az idősebb generáció rászoruló tagjairól való gondoskodás is gyakran éppen rájuk hárult. Sőt az is előfordult, hogy éppen az idős és/vagy beteg családtagok gondozása akadályozta meg őket stabil párkapcsolat kialakításában, illetve az – akár örökbefogadás által megvalósítható – gyermekvállalásban.

II.5. Egyre több a meddőséggel küzdő pár • A meddőség közel sem új jelenség: korábban a házasságban élők körében a gyermektelenség leggyakoribb oka volt az egyik (esetleg mindkét) félnél tapasztalható infertilitás. Az Egészségügyi Minisztérium 2010-es szakmai protokollja szerint a heteroszexuális párok 10–15%-a tekinthető meddőnek.¹ Az orvosilag

asszisztált reprodukciós technológiák (ART) egyre szélesebb körű elérhetővé válásával immár a korábbiaknál több párnak és egyedülálló nőnek tudnak segíteni Magyarországon is a meddőségi problémákra specializálódott központokban, ugyanakkor ezeknek a beavatkozásoknak a terjedése közel sem jelenti a biológiai okokból eredő gyermektelenség teljes felszámolását. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a gyermekvállalási döntések meghozatalának időpontja egyre inkább kitolódik az emberek életében, miközben az életkor előrehaladtával a nők számára egyre nehezebbé válik a teherbeesés – ebben az összefüggésben viszont a meddőségnek csak látszólagos növekedéséről beszélhetünk. Másrészt az orvosilag asszisztált reprodukciós technológiákat alkalmazó klinikák sikeraránya Európaszerte viszonylag alacsonynak tekinthető: például a hozzájuk forduló negyven év feletti nők körében már csupán átlagosan 15%-os teherbeesési arányt tudnak elérni, a szülési arányok pedig feltehetően még ennél is alacsonyabbak. (Továbbá azt is hangsúlyozni kell, hogy e központok gyakran igen drága szolgáltatásaihoz az érintetteknek csak bizonyos körei férhetnek hozzá.)

Ugyanakkor létezik egy másik téves percepció is a megnövekedett meddőséggel kapcsolatosan, hiszen egyre többen, egyre nyíltabban beszélnek e témakörrel például internetes fórumokon, ami hozzájárulhat az érintettek számára az önsegítést és egymás támogatását egyaránt biztosító tudás elérhetővé tételéhez. Virtuális jelenlétük által megnövekedett társadalmi észlelhetőségük viszont

¹ EÜM 2010: Az Egészségügyi Minisztérium szakmai protokollja a meddőségi ellátásról – asszisztált reprodukcióról – *in vitro* fertilizációról (1. módosított változat). *Egészségügyi Közlöny*, 2010. május 25. 6467–6479. (URL1)

azt a képzetet keltheti, hogy egyre inkább növekszik a meddőséggel küzdők száma.

Ezzel együtt, a meddőségi kivizsgálással foglalkozó szakemberek gyakran fölhevítik arra a figyelmet, hogy a környezeti ártalmak és az egészségtelen életmód hozzájárulhat a meddőségi problémák kialakulásához. Ennek egyik egyre inkább érzékelhető példája a férfiak spermájának minőségromlása.²

II.6. Mindenki több gyermeket akar, mint amennyit ténylegesen vállal • Egy további elterjedt nézet szerint az emberek több gyermeket szeretnének, mint ahány valójában születik. A termékenységi vágyak tartalmát a demográfiai szakirodalomban általában az ideális gyermekszámra vonatkozó kérdésekkel mérik: a magyar felmérések során például azt kérdezik: *Ön szerint átlánosságban hány gyermek ideális ma egy magyar családban?* – mely kérdésre a legtöbben a társadalmi normának, elvárásoknak megfelelően válasznak helyett, hogy a saját körülményeikhez igazított, általuk vágyott, ill. tervezett gyermekszámról számolnának be. A magyar statisztikai szakirodalomban az ideális gyermekszám az egyik leglassabban, ill. legkevésbé változó makrostrukturális társadalmi mutató, melynek átlagát legtöbben évtizedek óta két gyermekben jelölik meg. Európa legnagyobb részén az ideálisnak tartott gyermekszám átlaga továbbra is eléri, néhol meg is haladja a kettőt (Testa, 2006), miközben a fertilitási ráta a legtöbb európai társadalomban jóval alatta marad; Magyarországon a teljes termékenységi mutató 2013-ban 1,3 volt,³ azaz egy szülőképes korú nőre átlagosan 1,3 gyermek jutott.

² E szempont a *Families and Societies* (URL2) európai kutatás gyermektelenséggel foglalkozó (WP 4.4) alprojektje keretében megkeresett magyar orvos szakértők is fölhevítették a figyelmet.

³ Forrás: URL3

A magyar nők átlagosan majdnem kétszer annyi gyermeket szeretnének, mint amennyi gyermekük van: de gyermekvállalási elképzeléseik megvalósításában, úgy tűnik, a fizetett munka és a családi élet összeegyeztetésének problémái gyakran megakadályozzák őket (Testa 2006). Több volt szocialista országgal együtt Magyarországot is jobban jellemzik a gyermekbarát attitűdök, mint számos nyugat-európai országot, ám e preferenciákat a termékenységi arányszámok nem tükrözik.

Spéder Zsolt és Kapitány Balázs (2014) friss kutatási eredményei szerint a nyugat-európai országokban a tervezett gyerekek nagyobb arányban születnek meg, mint az általuk vizsgált közép- és kelet-európai országokban (Magyarországon, Bulgáriában és Grúziában). Ennek okait a szerzőpáros abban látta, hogy a volt államszocialista társadalmakban az elmúlt húsz-harminc év során nagyon jelentős strukturális és kulturális változások zajlottak le, melyek gyorsasága miatt racionálisnak tűnt a gyermekvállalás elhalasztása.

II.7. A vallástalanság és a gyermektelenség terjedése együtt jár • A médiareprezentációkban megjelenített közvélekedés szerint a vallási értékek meggyengülése szintén együtt jár a kevésbé családcentrikus életformák elfogadásával, így a gyermektelenség terjedésével is. Valóban megfigyelhető pozitív kapcsolat a vallásosság és a tradicionális családi értékek között: a vallásos emberek például elutasítóbak az abortusszal és a házasságon kívüli szexuális kapcsolatokkal szemben is, mint a nem vallásosak (Takács – Szalma, 2013). Továbbá, több európai vizsgálatban azt találták, hogy a nem vallásos nők nagyobb eséllyel gyermektelenek, mint vallásos társaik.

A vallásosság és a gyermektelenség közötti összefüggések azonban nem tekinthetők tisztán egyirányúnak. Interjú kutatásaink

eredményei azt mutatták, hogy azok a gyermektelen nők, akik vallásosnak mondták magukat, sokkal kevésbé tűntek elfogadónak például az egyszülős családokkal szemben, mint nem vallásos társaik. Így a vallásos beállítottság akár a gyermekvállalás akadályává is válhatott azon nők körben, akik nem találtak megfelelő partnert. Ebben az összefüggésben az individualizáció és a szekularizáció terjedése akár a gyermekvállalást serkentő tényezőként is értelmezhető, hiszen az idősebb interjúalanyok közül többen is arról számoltak be, hogy ha a mai társadalmi körülmények között újrakezdehetnék az életüket, akkor nem zárnák ki az egyedüli gyermekvállalás lehetőségét: „Mert a család az én fel fogásom szerint, főleg abban az időben az volt, hogy a család a szülői párból áll és gyerekekből. Úgyhogy egy mama a gyerekével, az nem egy teljes család... Hát lehet, hogy ma már más lenne a véleményem” (Szalma – Takács, 2014, 126).

Főleg annak a fényében fontos ez a kutatási eredmény, hogy mind a kvantitatív, mind a kvalitatív kutatások rávilágítottak arra, hogy a mai Magyarországon a gyermektelenség mögött meghúzódó legfőbb ok nem más, mint a tartós párkapcsolat hiánya (Szalma – Takács, 2012, 2014).

II.8. A gyermekvállalást halasztók előbb-utóbb bepótolják a gyermekvállalást, hiszen ma már negyvenévesen is könnyen anyává lehet válni • Magyarországon – Európa más tájaihoz hasonlóan – az első gyermek vállalásának életkora ténylegesen kitolódott. Az 1. ábrán jól látható, hogy míg az 1970-ben szülővé váló magyar nők nagy többsége a húszas éveik elején járt, addig az 1995-ben anyává válóknál ez már a húszas éveik közepe táján következett be, 2009-re pedig a legtöbb nő életében már a 30-as éveik elejére tolódott (Szalma – Takács,

2012). A gyermekvállalási időzítés kitolódásának azonban létezik egy felső határa: ez a határ – biológiai okok miatt – a nőknél sokkal élesebb, mint a férfiaknál. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a meddőségi klinikák szolgáltatásai ma sokkal szélesebb körben hozzáférhetőek, mint néhány évtizeddel ezelőtt. A meddőségi eljárásokról, asszisztált reprodukcióról, *in vitro* fertilizációról szóló – az akkori Egészségügyi Minisztérium által 2010-ben kiadott – szakmai protokoll úgy fogalmaz, hogy az „*in vitro* fertilizációnak viszonylag rövid története van. Az elmúlt három évtized során viszont nagyon dinamikusan fejlődött ez a terület, és mára már kb. 2 000 000 gyermek születése köszönhető neki világszerte. Magyarországon a születendő gyermekek kb. 1,5-2 %-a IVF kezelést követően fogan”.⁴

Az asszisztált reprodukciós eljárásokhoz való könnyebb hozzáférés, mely 2006 óta az egyedülálló nők számára is biztosított,⁵ többekben – esetenként nem feltétlenül megalapozott – reményeket kelthet a gyermekvállalás halasztásával összefüggésben. E halasztáshoz természetesen nagymértékben járulhat hozzá külső objektív tényezőként a párkapcsolat, illetve a partner hiánya. A partnerhiány okozta halasztás pedig az évek során a biológiai gyermektelenségbe torkolllhat.

Mivel az asszisztált reprodukciós eljárások sikerstatisztikája elég alacsonynak mondható a negyvenévesnél idősebb nők körében, így feltételezhető, hogy e nőknek egy része ténylegesen „kifut az időből”. Mindez jól rávilágít

⁴ A protokoll definíciója szerint „*in vitro* fertilizációnak (IVF) minősül minden olyan beavatkozás, amelynek során a petesejtet az ováriumból eltávolítjuk és laboratóriumi körülmények között (*in vitro*) termékenyítjük meg” (a forrást lásd az 1. lábjegyzetben).

⁵ 2005. évi CLXXXI. törvény egyes egészségügyi tárgyú törvények módosításáról, 12.§

a gyermektelenséghez vezető okok komplexitására: nehéz eldönteni ugyanis, hogy mennyire erős a párkapcsolat hiánya, vagy az erős társadalmi norma arra vonatkozóan, hogy heteroszexuális párkapcsolatban kell gyermeket vállalni (Szalma, 2014), vagy éppen egészségügyi okok állnak egyes esetekben a gyermekvállalás elmaradásának a hátterében, hiszen e tényezők az egyéni életutakban sem függetlenek egymástól; sokkal inkább egymásból fakadó okok és okozatok sorozata.

Az orvosilag asszisztált reprodukciós eljárásokra vonatkozó magyarországi jogi normák ugyan lehetővé teszik az egyedülálló nők számára is az ezen eljárásokhoz való hozzáférést,⁶ úgy tűnik azonban, hogy a (női) egyedülállók általi gyermekvállalásra vonatkozó társadalmi normák szigorúbbak, mint a törvényi szabályozás, és így akadályozhatják azt, hogy az egyedülálló nők még abban az életkorban kezdjenek próbálkozni például a mesterséges megtermékenyítéssel, amikor erre egészségügyileg jóval nagyobb esélyük lenne.

A biológiailag meghatározott életkorral összefüggő korlátok mellett létezik a gyermekvállalásnak egy társadalmi normák által keregetett határa is, amely hasonlóan hat a férfiakra is, mint a nőkre. Gondoljunk csak a túl fiatalok vagy a túl kései terhességekre, amelyekkel szemben a társadalom többsége nem elfogadó. Korábbi magyar kvantitatív kutatási eredmények szerint iskolai végzettség tekintetében nincs különbség abban, hogy hány éves korban gondolják ideálisnak az anyává

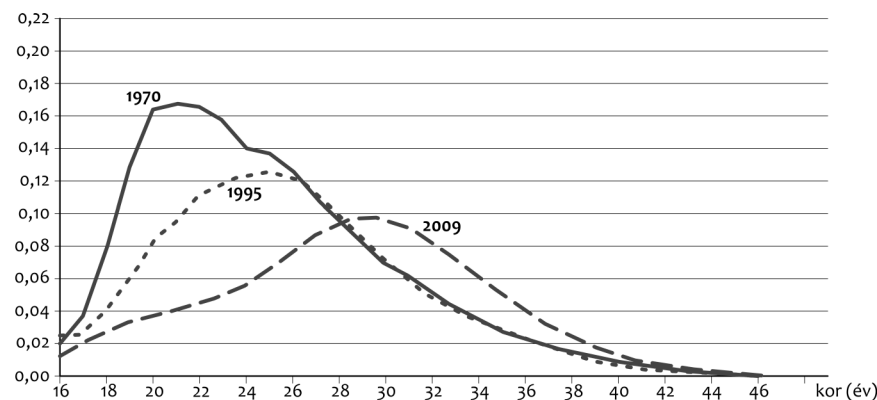
válást; azonban szignifikáns különbség tálalható a magas és alacsony iskolai végzettségűek között abban a tekintetben, hogy mikor túl késő egy nőnek gyermeket vállalnia: minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál későbbre helyezi azt az időpontot, amikor már túl késő gyermeket vállalni (Paksi – Szalma, 2009). Európai adatok pedig azt mutatják, hogy a fiatalabb (25–39 éves) korosztályba tartozók a (40–65 éves) idősebbekhez képest valamivel megengedőbbek a gyermekvállalás legkésőbbi elfogadható korhatárának megszabásában: 2006-os magyar adatok szerint az anyává válás legkésőbbi átlagos életkora a fiatalabbak szerint 41 éves életkorra tehető, míg az idősebbek átlagosan 40,3 éves életkort adtak meg (Testa 2006).

A magyar népszámlálási adatok is megerősítik, hogy elhanyagolható azoknak a nőknek az aránya, akik negyvenéves koruk után válnak anyává (Kapitány, 2015). Ezt támasztják alá azok a kutatási eredmények is, melyek szerint a gyermekvállalást halasztó 30–45 éves nőknek és 33–50 éves férfiaknak csak egy kis része volt képes arra, hogy 2001 és 2008 között megvalósítsa gyermekvállalási terveit: a vizsgált nők mindössze 22%-a, a férfiaknak pedig 14%-a vált szülővé 2008-ra (Szalma – Takács, 2012).

III. Összefoglalás

Magyarországon igen nagy arányban értenek egyet azzal, hogy egy nőnek szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes életet éljen. Az utóbbi időben azonban megjelent az állítással nem egyetértők csoportja is – bár ez sem jelenti azt, hogy az e kijelentéssel egyet nem értők nem szeretnék gyermeket vállalni. A gyermektelenek nem alkotnak homogén csoportot, de Magyarországon – a volt szocialista országokhoz hasonlóan – mindenkép-

⁶ Amit nem tesznek lehetővé, az az azonos nemű (női) párok reprodukciós eljárásban való részvétele – valószínűsíthető, hogy – legalábbis részben – emiatt nem túl népszerű az azonos nemű női párok körében a regisztrált partnerkapcsolat, hiszen a regisztráció révén hivatalosan kizárják magukat az egyedülálló nők számára nyitott eljárásokhoz való hozzáférésekből.



1. ábra • Korspecifikus termékenységi arányszámok Magyarországon 1970 és 2009 között Forrás: OECD (2011)

pen kisebbségben vannak azok, akik szándékosan elutasítják a gyermekvállalás gondolatát. A gyermektelenek legnagyobb csoportját éppen azok alkotják, akik szándékaik szerint csak átmenetileg halasztanák a gyermekvállalást, azonban láthattuk, hogy például a gyermekvállalást halasztó 30-45 éves nőknek csupán mintegy ötöde vált csak anyává 2001 és 2008 között.

A média által karrierorientáltként bemutatott gyermektelenek csoportja nem igazán figyelhető meg Magyarországon: a stabil munkával rendelkező nők nagyobb eséllyel vállalnak gyermeket, mint a bizonytalan munkaerő-piaci helyzetű társaik. Bár a magas iskolai végzettségű nők – és az alacsonyabb iskolai végzettségű férfiak – között a gyermektelenek felülreprezentáltak, ez valószínűleg inkább annak köszönhető, hogy ők nehezebben alakítanak ki tartós párkapcsolatot (mint a nem magas végzettségű nők és a magasabb végzettségű férfiak). A másik hétköznapi hiedelem, amelyet a kutatási eredmények szerte-

foszlathatnak, hogy a gyermektelen nők kevésbé családközpontúak, mint gyermekes társaik. A kutatások tanúsága szerint számos gyermektelen ember (főként nő) aktívan részt vesz közeli hozzátartozói vagy barátai gyermekeinek nevelésében, illetve az idős, beteg családtagok gondozásában (mely gondozási feladatok eseténként meggátolhatják őket saját partnerkapcsolat kialakításában, családalapításban és gyermekvállalásban).

A gyermektelenséggel foglalkozó kutatások rávilágítanak arra is, hogy a hétköznapi megfigyeléseken alapuló hiedelmek gyakran ellentmondanak a tudományosan alátámasztható tényeknek. Ennek az írásnak a célja éppen az volt, hogy a gyermektelenséggel kapcsolatos megalapozatlan mítoszoknak legalább egy részére felhívja a figyelmet, hiszen ezek tovább éltetése nem lehet a tudomány feladata.

Kulcsszavak: gyermektelenség, gyermekvállalás, kvantitatív és kvalitatív kutatások

IRODALOM

- Kapitány Balázs (szerk.) (2015): Terjed a gyermektelenség Magyarországon. *Korfa Népesedési hírlévl.* XV, 1, 1–4. • <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/download/1299/734>
- Matysiak, Anna – Vignoli, D. (2008): Fertility and Women's Employment: A Meta-analysis. *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie.* 24, 4, 363–384.
- Miettinen, Anneli – Szalma Ivett (2014): Childlessness Intentions and Ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research.* XLIX, 31–55. • <http://ojs.tsv.fi/index.php/fyp/article/view/48419/14105>
- OECD (2011): *Family Database.* • <http://www.oecd.org/social/family/database.htm>
- Paksi Veronika – Szalma Ivett (2009): Mikor vállalunk gyereket? *Szociológiai Szemle.* 3, 92–116. • http://www.szociologia.hu/dynamic/SzocSzemle_2009_3_92_115_PaksiV_SzalmaI.pdf
- Spéder Zsolt – Kapitány Balázs (2014): Failure to Realize Fertility Intentions: A Key Aspect of the Post-communist Fertility Transition. *Population Research and Policy Review.* 33, 3, 393–418. DOI: 10.1007/s11113-013-9313-6 • <http://link.springer.com/article/10.1007/s11113-013-9313-6>
- Szalma Ivett (2011): A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon. PhD-disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest. Angolul: *The Effect of Labour Market Position on the Formation of the First Partnership and Transition to Parenthood in Hungary.* • http://phd.lib.uni-corvinus.hu/589/2/Szalma_Ivett_ten.pdf
- Szalma Ivett (2014): A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsola-

tos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában. *Replika.* 85–86, 35–57.

- Szalma Ivett – Takács Judit (2012): A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia.* 55, 1, 44–68. • http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/2012_Szalma_Takacs_Gyermeztelen_Demografia_F.pdf
- Szalma Ivett – Takács Judit (2014): Gyermektelenség – és ami mögötte van. Egy interjú vizsgálat eredményei. *Demográfia.* 57, 2–3, 109–137. • <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/download/2477/2334>
- Takács Judit – Szalma Ivett (2013): Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *SOCIO.HU.* 3, 7, 1–33. DOI: 10.18030/socio.hu.2013.1.1 • http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/1takacs_szalma.pdf
- Testa, Maria Rita (2006): *Childbearing Preferences and Family Issues in Europe.* European Commission, Brussels. (Special Eurobarometer 253/Wave 65.1 – TNS Opinion & Social) DOI: 10.1553/populationyearbook2007s357 • http://hw.oew.ac.at/oxciaa500d_ox0017foe8.pdf
- Tóth Olga (2012): Új anyák és új apák. A gyerekvállalás motivációi. *Demográfia.* 55, 2–3, 136–146. • <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/download/455/589>
- Utasi Ágnes (2004): *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- URL1: <http://www.eum.hu/egeszsegpolitika/minosegfejlesztes/szuleszet-nogyogyszat>
- URL2: <http://www.familiesandsocieties.eu/>
- URL3: <http://www.oecd.org/els/family/database.htm>



AZ ÖRÖKBEFOGADÁSI FOLYAMAT EGY BUDAPESTI VIZSGÁLAT TÜKRÉBEN

Neményi Mária

DSc, professor emerita
nemenyi.maria@tk.mta.hu

Takács Judit

PhD, tudományos tanácsadó,
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Szociológiai Intézet • takacs.judit@tk.mta.hu

Bevezetés

Az örökbefogadással keletkezett család olyan konstrukció, amely egyrészt rávilágít a család társadalmilag konstruált jellegére, másrészt kihívást jelent egy normatívan megfogalmazott családfogalom számára. A gyermekvédelmi törvény örökbefogadásra vonatkozó passzusa „előnyben részesíti” a házasságban élő párokat, hogy ezzel is a hagyományos nukleáris családot rekonstruálja, de nem zárja ki az örökbefogadásra egyedülállóként jelentkező nőket és férfiakat sem. Az örökbefogadási gyakorlatok által megtörhet a hazai családok jellegzetes etnikai homogenitása, illetve egyszülős vagy akár azonos nemű párok és örökbefogadott gyermekeik által alkotott családok is keletkezhetnek.

Az örökbefogadás jogintézményének modernkori történetét sokáig az a törekvés uralta, hogy az örökbefogadottak külsőleg és belsőleg minél jobban hasonlítsanak az örökbefogadókhöz, így minél kevésbé legyen feltűnő, hogy nincsenek közöttük biológiai kötelékek. Mára a világ egyre több fejlett országában nem ez a legjellemzőbb megközelítés, amit világszerte jól illusztrál az interetnikus örökbefogadás arányának növekedése. Több európai országban a nemzetközi örökbefoga-

dás aránya például már meghaladja az országban belüli örökbefogadás arányát: többek között ez a tendencia tapasztalható Belgiumban (ahol 95% a nemzetközi örökbefogadás aránya az összes örökbefogadást tekintve), Franciaországban (89%), Hollandiában (78%), Norvégiában (76%) és Svédországban (65%), illetve a dél-európai országok közül Olaszországban (68%) vagy Spanyolországban (82%). Ezzel szemben Magyarországon (ahol 87% a belföldi örökbefogadások aránya) – az Egyesült Királysághoz (94%) és az USA-hoz (85%) hasonlóan – továbbra is a hazai örökbefogadás túlsúlya jellemző (UN, 2009).

Egy 2010-es, az európai családformák és családpolitikák áttekintésével foglalkozó összefoglaló kutatási jelentés az örökbefogadással létrejött családokat az új és ritka család típusok kategóriájába sorolta: az itt idézett 2005-ös adatok alapján az ilyen típusú családok a családok háztartások 0,4%-át alkották Magyarországon és Németországban, 0,9%-át Franciaországban és 1%-át Hollandiában (Kuronen, 2010, 31.). Az örökbefogadással létrejött családok Magyarországon sem túl számosak: a hivatalos gyámhatósági adatok azt mutatják, hogy 2000-ben 949, 2010-ben 735, 2013-ban pedig 726 örökbefogadást engedélyeztek összesen Magyarországon. (URL1) Az örök-

befogadással létrejött családok jellemzőiről pedig – különösen összehasonlító társadalomtudományos kutatási eredmények hiányában – nagyon nehéz átfogó képet alkotni európai és országos szinten egyaránt.

Mindennapi tapasztalataink (a közbeszéd és egyes médiareprezentációk) alapján az lehet a benyomásunk, hogy a hazai közgondolkodás ambivalens módon ítéli meg az örökbefogadást. Egyrészt pozitív módon értékeli azt a törekvést, hogy ha biológiai vagy egyéb akadályai vannak a saját gyermek vállalásának, akkor legalább ezen a módon „helyreállhat” a normatív elvárásoknak megfelelő nukleáris család, amelyet szülők és gyermekek együttese alkot. Azt is fontos figyelembe venni, hogy a meddőségi kezelések és a mesterséges megtermékenyítési eljárások terjedése révén a termékenység medikalizálódása mindenképpen árnyalja a szülő(anya) és a gyermek közti biológiai kapcsolat fontosságát, ezáltal feltehetően az örökbefogadás megítélése is változóban van (bár az örökbefogadás megítélésére vonatkozó hazai és európai összehasonlító adatokkal sajnos nem rendelkezünk).

Társadalmilag elismert az örökbefogadás altruista gesztusként való értelmezése is, mely révén a „családtalan” gyermekek befogadó családra lelhetnek, és nem szorulnak intézményes gyermekvédelmi gondoskodásra. Másrészt viszont, a közvélekedés hajlamos előítéletes véleményt hangoztatni a – felelőtlenül gyermeket vállaló – örökbe adókról vagy éppen a meddő nőkről/párokról, akik nem képesek a társadalmilag elvárt egyik legfőbb szerepüknek, a szülőségnek eleget tenni.

Az is jól érzékelhető, hogy az örökbefogadás mint egy előítéletektől és sztereotípiáktól terhelt folyamat, több szempontból is felveti a stigmatizáció lehetőségét. Az örökbefogadottak életük során a jogi, intézményi és külön-

böző társadalmi gyakorlatokban megtapasztalhatják, hogy megkülönböztetik, másként kezelik őket, mint a „saját szüleik” biológiai gyermekeként felnőtt társaikat. Az örökbefogadó szülők körében pedig gyakori tapasztalat, hogy miután a társadalmi elvárások a biológiai gyermekvállalást preferálják, megkérdőjeleződhet szülői kompetenciájuk, illetve szülői szerepük hitelessége. A közvélemény hajlamos a nem vérségi kapcsolaton alapuló, hanem társadalmilag konstruált családformákat kórosnak vagy deviánsnak tekinteni, és szembeállítani a „valódi” – legtöbbször heteroszexuális párok és biológiai gyermekeik által alkotott – családdal (Wegar, 2000). Ugyanakkor nyilvánvalóan pozitívan értékeli az örökbefogadással keletkezett családot mindazok, akik a hagyományos családot a szülőség patriarchális felfogását tükröző formációként a szexizmus és a rasszizmus melegágyának tekintik. A „faji határok” átlépése az interetnikus örökbefogadási gyakorlatok révén sokak szerint elfogadott, sőt a társadalomban fellelhető rasszizmus leküzdésének módjaként is értékelhető gesztus, ugyanakkor olyan hangok is hallhatók – elsősorban az etnikai kisebbséget képviselő szakemberek és/vagy politikusok körében –, melyek a többségi társadalmat képviselő fehér szülők által nevelt, tőlük eltérő etnikai háttérrel rendelkező gyermekek identitásfejlődésének esetleges zavarait valószínűsítik (Jennings, 2006).

A magyarországi örökbefogadási rendszert szociológiai szempontból vizsgáló kutatásunk úttörő jellegű, mivel korábban e témakört ilyen megközelítésben még nem vizsgálták. A kutatás során, melynek főbb eredményeit a tanulmány röviden összefoglalja, a magyarországi – nem rokoni, nem házastársi és nem korábbi nevelőszülők általi – belföldi örökbefogadások rendszerét jártuk

körül: elsősorban azt elemeztük, hogy hogyan viszonyulnak az örökbeadást lebonyolító állami és civil szervezetek képviselői az örökbe fogadásra jelentkező, különféle háttérű szülőkhez, illetve az örökbe fogadó egyének és családok hogyan viszonyulnak azokhoz az örökbe fogadható gyermekekhez, akiket számukra felkínálnak.

Budapesti örökbefogadási kérelmek vizsgálata

Empirikus kutatásunk adatfelvételét 2012 első negyedévé és 2014 második negyedévé között vegyes módszerekkel – elsősorban dokumentelemzés és kvalitatív interjúzás alapján – végeztük Budapesten. Egyrészt első lépésként feldolgoztuk a Fővárosi Gyermekvédelmi Szakszolgálatnál (TEGYESZ) a 2011-es év folyamán örökbe fogadásra jelentkező, ott alkalmassági határozatot szerzett személyek anonimizált adatait; 2014 júniusában ugyanezen személyek dossziéinak újbóli megvizsgálásával statisztikai elemzést készítettünk az eljárás eredményességéről és jellemzőiről. Másrészt félig strukturált kvalitatív interjúkat készítettünk a magyarországi örökbe fogadás rendszerében dolgozó, ennek működését jól ismerő szakemberekkel mind az állami, mind a civil szférából, valamint örökbe fogadásra

váró, illetve már örökbe fogadott gyermeket nevelő anyákkal, apákkal és potenciális örökbe fogadó szülőjelöltekkel. Kutatásunk limitált erőforrásai – és egy örökbe adókból álló minta összeállításának korlátai – miatt azonban örökbe adó szülőket közvetlenül nem szólaltattunk meg.

A rendelkezésre álló hivatalos statisztikai adatok szerint 2011-ben az örökbe fogadható gyermekek 6,7%-a három év alatti, 69,3%-a pedig tíz éven felüli volt, 36,6%-ukat pedig fogyatékossgal élökként tartották nyilván (KSH, 2012).¹ A gyermekek örökbe fogadási esélyei nagyban függenek attól, hogy három éves korukig találnak-e számukra megfelelő örökbe fogadó családot. Az örökbe fogadható kiskorúak egy része nem a szakellátásból kerül örökbe fogadó szülőkhöz, hanem egyenesen a kórházból hazavihetik a magára hagyott újszülöttet, de előfordul az is, hogy az egyik vér szerinti szülő új házastársa fogadja örökbe a gyermeket. Az örökbe fogadások másik jelentős hányadánál a szülő hozzájáruló nyilatkozata alapján történik meg a jogi eljárás. Magyarországon jelenleg hét civil szervezet rendelkezik hivatalos jogosítvánnyal nyílt örökbe fogadást elősegítő szolgáltatások nyújtására.² Ezek az országos hatáskörű szerveze-

tek nyilvántartják a náluk jelentkező, alkalmasnak nyilvánított örökbe fogadásra váró szülőket, valamint az örökbe adási szándékkal náluk jelentkező vér szerinti szülők gyermekeit. Így a gyermekek a szervezetek közreműködésével, a vér szerinti és az örökbe fogadó szülők közös kérelmére, a gyámhivatal döntése alapján jellemzően újszülött korban alkalmas örökbe fogadó családokhoz kerülhetnek. Nyílt örökbe fogadással csak Magyarországon élő magyar állampolgárok fogadhatnak örökbe. (URL2)

Kvantitatív kutatásunk a 2011-es év folyamán a fővárosi TEGYESZ-nél az örökbe fogadásra jelentkezők kérelmének elemzését végezte el, majd utánkötéssel megvizsgálta, mi történt a kérelem beadását követő 2–3 évben. Munkánkat a budapesti TEGYESZ munkatársai tették lehetővé azzal, hogy a kutatás kezdő és záró szakaszában az általunk készített adatlapokra átvezették a kérelmi dossziék számunkra releváns, anonimizált információit.

Összesen 249 személy adatainak feldolgozása alapján a következő kép rajzolódott ki előttünk. Az örökbe fogadásra jelentkezők döntő többsége budapesti házaspár volt, egyedülállóként csupán harmincnégy nő és egy férfi jelentkezett. A kérelmezők túlnyomó többsége harmincas-negyvenes éveiben járó, gyermektelen, egészséges magyar állampolgár volt (mindössze négy nő és nyolc férfi számolt be külföldi állampolgárságáról). A jelentkezők etnikai háttéréről csak három esetben áll rendelkezésre adat: két nő és egy férfi roma származásának vallotta magát. A legtöbb kérelmező (86%) egy gyermeket kívánt örökbe fogadni és főként a három év alatti egészséges gyermekeket preferálták. Csupán a kérelmezők 15%-a vállalt volna háromévesnél idősebb, de hatévesnél fiatalabb gyermeket, hatévesnél

idősebbet pedig mindössze 2%. A kérelmek 34%-ában szerepelt annak a lehetősége, hogy gyógyítható betegséggel is örökbe fogadnának gyermeket, a jelentkezők 1%-a pedig tartósan beteg, illetve fogyatékos gyermeket is vállalt volna. A kérelmek 77%-ában nem szerepelt kifejezett nemi preferencia (míg 5% inkább fiú-, 18% inkább lánygyermeket szeretett volna). Mivel az etnikai háttérre vonatkozó adatok nem gyűjthetőek és nem is rögzíthetőek (egyedüli kivétel ez alól, ha a gyermek vér szerinti szülője ezt kifejezetten kérelmezi), ezért csak az „egyéb kívánság” kategóriában jelenhetett meg a gyermek etnikai háttérére vonatkozó igény. Ez alapján a kérelmezők 66%-a kizárta roma gyermek örökbe fogadásának lehetőségét, 19%-uk viszont kifejezetten hangsúlyozta, hogy roma gyermeket is elfogadna.

2014. májusban került sor az örökbe fogadási szándékkal jelentkezők dokumentációjának utánkötéses vizsgálatára. A jelentkező házaspárok vagy egyedülálló személyek 82%-a ebben az időpontban már rendelkezett alkalmassági határozattal, az eredeti jelentkezők 18%-a pedig elállt örökbe fogadási szándékától – ami lényegében azt jelenti, hogy az összes jelentkezőt örökbe fogadásra alkalmasnak találták. (A visszalépés oka nyolc esetben saját gyermek születése volt, huszonhatan már nem vettek részt az örökbe fogadási eljáráshoz szükséges vizsgálaton, ketten pedig nem jelentkeztek a felkészítő tanfolyamra: egy esetben párkapcsolati problémára hivatkoztak, egy esetben pedig a tanácsadás hatására álltak el az örökbe fogadási szándékuktól.)

A gyámhivatal az alkalmassági határozatot átlagosan öt és fél hónap alatt hozta meg. Az alkalmassági határozattal rendelkezők kétharmada számára a vizsgált időpontban még nem ajánlottak fel örökbe fogadható gyer-

¹ A gyermekvédelmi szakellátottak száma évek óta 17 ezer körüli. Közülük 2005 és 2011 között évente átlagosan kétezer gyermeket tartanak nyilván örökbe fogadhatóként; az örökbe fogadásra alkalmas személyek száma (kb. 1500) ennél alacsonyabb. Az örökbe fogadásra váró gyermekek száma évek óta meghaladja a potenciális örökbe fogadó szülők számát. 2011-ben 2098 örökbe fogadható gyermeket tartottak nyilván, akik közül 140 volt három év alatti, 1454 tíz év feletti; 767 gyermek pedig fogyatékosként jelent meg a rendszerben (KSH, 2013). Mivel az örökbe fogadható kiskorúak között a háromévesnél fiatalabbak aránya 4–7% között mozog és minden harmadik örökbe fogadásra váró gyermek valamilyen fogyatékossgal él; felnevelése adott esetben speciális kezelést igényel

(ezáltal felnevelésük költségesebb és megfelelő oktatási és egészségügyi intézmények hiánya miatt nem minden esetben megoldható), sokan nem vállalkoznak ilyen gyermekek örökbe fogadására, inkább tovább várnak a nekik megfelelő kisgyermekre. – Minden ötödik örökbe fogadott gyermek külföldi állampolgárhoz (legnagyobb arányban Olaszországba) került: 2011-ben 188 esetben engedélyeztek örökbe fogadást külföldi állampolgárok számára (KSH 2013).

² Ezek az Alfa Magzat-, Csecsemő-, Gyermek- és Családvédelmi Szövetség, a Bölcső Alapítvány, az Együtt az Életért Közhasznú Egyesület, a Fészek az Örökbe fogadókért és Örökbe fogadottakért Alapítvány, a Gólyahír Egyesület, a Várva Várt Alapítvány és a Baptista Szeretetszolgálat Alapítvány.

meket, egyharmadukat viszont már megke-resték azzal, hogy találtak számukra gyerme- ket. A felajánlott gyermekek azonban nem minden esetben találtak elfogadásra: hat esetben a gyermek egészségi állapota, négy esetben a gyermek roma származása volt a visszautasítás oka (míg négy további gyermek esetében a fogadókézség hiányára nem kap- tunk magyarázatot).

Utánkövetéses vizsgálatunk 2014. májusi időpontjában a 2011-es év folyamán örökbe- fogadásra alkalmasnak talált jelentkezők 41%-a (101 örökbefogadó-jelölt) még csupán vára- kozott örökbe fogadható gyermek felajánlá- sára (az alkalmassági határozat meghozatala óta ezekben az esetekben átlagosan 29 hónap telt el), majdnem negyedük esetében (58 örök- befogadó szülőnél) viszont már megvalósult az örökbefogadás. Ezekben az esetekben az alkalmassági határozat meghozatalától az örökbefogadásig átlagosan 14 hónap telt el.³ Összesen 71 esetben ajánlottak fel gyermeket (két esetben felajánlás nélkül valósult meg az örökbefogadás: ezekben az esetekben a feleség örökbe fogadta a férj – házasságon kívül, más anyától született – gyermekét). E 71 esetből egynél a „barátkozás” zajlott: vagyis már el- indult, de még nem zárult le az örökbefoga- dási folyamat. Nyolcan elutasították a felaján- lott gyermeket, és úgy döntöttek, hogy inkább tovább várakoznak: három elutasítás indoka- ként a gyermek roma származása, két esetben egészségi állapota szerepelt; négy gyermek (köztük három roma kislány) esetében pedig visszaléptek az örökbefogadó-jelöltek.

³ Hasonló eredményekre jutott Mártonffy Zsuzsa, aki az *Örökbefogadás.hu* – *Mindent az örökbefogadásról* című blogon 134 – 2009 utáni – örökbefogadás adatait vizsgálva azt állapította meg, hogy az alkalmassági határozat és az örökbefogadás közötti átlagos várako- zási idő tizenhat hónap volt. (URL³)

Végül 58-an fogadták el a nekik felkínált gyermeket (egy esetben testvérpárt):⁴ a legtöbb- ben (54-en) az első, hárman a második, egy- egy jelentkező pedig a számára harmadikként, ill. negyedikként felajánlott gyermek örökbe- fogadására vállalkozott. Az örökbefogadást közvetítő intézmény az esetek közel felében – 29 esetben – valamely civil szervezet volt, 15-en nem a budapesti, hanem az országos TEGYESZ-listáról kerültek a felajánlott gyer- mekek körébe, a budapesti TEGYESZ 9 esetben tudott gyermeket közvetíteni az örök- befogadásra váró szülők felé, hárman pedig egyéb módon, nyílt örökbefogadással kerül- tek a kérelmezőkhöz.

A vizsgált időszakban örökbefogadott 59 gyermek közül 39 – néhány hónapos – csecse- mő volt az örökbefogadás idején, ketten voltak egyévesek, 13-an két és három év kö- zöttiek, öten pedig 4 és 6 év közöttiek. A csecsemők legnagyobb arányban (44%) a 41–46 éves anyákhoz kerültek, hasonló arány- ban (38%) pedig a 35–40 éves korosztályhoz. A legidősebb (47–56 éves) korosztályhoz a csecsemők csupán 10%-a, a legfiatalabbakhoz (34 éves vagy fiatalabb) pedig 8%-uk került.

A gyermekek között 52-en teljesen egész- ségesek voltak, hatan korrigálható betegséggel rendelkeztek, csupán egyiküknél szerepelt a beteg minősítés. Nemi hovatartozásuk szem- pontjából az arányok kiegyenlítettek voltak: 29 fiú- és 30 lánygyermek örökbefogadására került sor. Etnikai hátterük alapján azt ta- pasztaltuk, hogy míg 16 esetben (27%) az örökbefogadott gyermek roma volt, 3%-uk deklaráltnak nem roma származású, a fennma- radó 70%-uk etnikai hovatartozásáról nem állt rendelkezésre adat.

⁴ A hivatalos gyámhatósági adatok szerint 2011-ben összesen 808 örökbefogadást engedélyeztek Magyar- országon (KSH, 2013)

Családi állapot szerint vizsgálva az örök- befogadásra alkalmas szülőket, kis mértékben érezhetővé vált, hogy az eljárás során a ház- ságok előnyben részesültek az egyedülállók- hoz képest. A megvalósult örökbefogadások esetében a szülők 90%-a házasságban élő, 10%-uk egyedülálló volt. Utóbbiak alacsony aránya és kis száma miatt nem állítható biz- tosan, de tendenciaszerűnek tűnt, hogy az általuk örökbefogadott gyermekek jellemző- en lányok, és hatból két esetben kiderült az örökbefogadott gyermek roma származása.

Bár az összes, a fővárosi TEGYESZ-hez egy év alatt örökbefogadási kérelemmel for- duló jelentkező adatát elemeztük, az alacsony elemszám, különösen az örökbefogadásig eljutott ötvennyolc szülő jellemzőinek részle- tesebb elemzése statisztikai módszerekkel nem volt lehetséges. Ha kirajzolódott is né- hány tendenciaszerű összefüggés (például az országos listáról örökbe adott gyermekek között az idősebb, roma, esetleg fogyatékkal élő vagy egészségkárosodott gyermekek gya- koribb előfordulása), ezeknek az adatoknak az összevetése a jelentkező családi státusával, vagyoni helyzetével, életkorával, illetve a je- lentkezéskor meghatározott preferenciáival már csak egyéni szinten lehetett volna értel- mezhető. Ehhez azonban olyan további, fi- nomabb információk hiányoznak, amelyek vizsgálatára alkalmasabbnak találtuk az örök- befogadási eljárás kvalitatív megközelítését.

Kvalitatív kutatási fázisunk első szakaszá- ban azokat a kulcsszereplőket kerestük fel, akik az örökbefogadás folyamatában szerepet

⁵ Összesen tizenegy szakértői interjú készült 2012 és 2013 folyamán: a fővárosi Területi Gyermekvédelmi Szak- szolgálat vezetőjével, egy hivatásos gyámmal és az örökbe fogadó szülőket felkészítő tanfolyam egyik pszichológusával, két budapesti kerület gyámhivata- lának vezetőjével és örökbefogadással foglalkozó

játszó szervezetek vezetői, fontos tisztségvisé- lői, szakértői voltak.⁵ Az interjúalanyok egy- behangzó véleménye szerint a hazai szabályo- zás hosszú fejlődésen ment keresztül, és mára többé-kevésbé elfogadhatóan működik. Mindegyikük kiállt amellett, hogy az örök- befogadás célját elsősorban a gyermek min- denek felett álló érdeke szempontjából kell mérlegelni, nem pedig a gyermekre váró szülők igényeinek kielégítését kell szolgálni. Némi leegyszerűsítéssel élve az mondható, hogy a TEGYESZ, valamint a gyámhivatalok nézőpontjából a folyamat lényege, hogy a családban valamilyen nyomós okból nem nevelhető gyermek számára keressenek meg- felelő örökbe fogadó szülőt, és ha ez nem lehetséges, akkor nevelőszülői, illetve gyer- mekothoni ellátást biztosítsanak nekik. Ezzel szemben a civil szervezetek inkább arra töre- kedtek, hogy az örökbefogadás minél gyor- sabbban megtörténjen, elsősorban a gyermek érdekében, kiállva amellett, hogy a korai kötődés kialakítása az örökbefogadó szülők- kel adott esetben fontosabb szempont annál, mint a vér szerinti szülők jogainak túlzott figyelembe vétele. Ez a különbség nagyrészt a vállalt feladat különbségéből is adódott: a gyermekvédelmi szakszolgálatok tevékenysé- gének csak egyik, bár igen fontos része az örökbefogadás megszervezése a nevelőszülői és intézményi elhelyezés mellett, és az örök- befogadás titkos formájában működnek közre, míg a civil szervezetek a nyílt örökbe- fogadást szervezik, annak a lehetőségeit te- remtik meg. Akár titkos, akár nyílt örökbe-

munkatársával, valamint a civil oldalon a Család, Gyermek, Ifjúság Egyesület és olyan meghatározó civil szervezetek – mint a Fészek, a Gólyahír, a Mó- zeskosár Egyesület és a Bölcso Alapítvány – képviselőivel, akik országos szinten közvetítenek örökbe- fogadásra váró szülők és örökbeadók anyák között.

fogadásról van szó, az örökbefogadhatóság és az örökbefogadásra való alkalmasság megállapítása hatósági feladat, amelyet különböző törvények szabályoznak. A szülői alkalmasságot a TEGYESZ-ben állapítják meg, de a gyermek elhelyezéséről szóló döntést a gyámhivatal hozza meg.

Az örökbefogadás törvényi szabályozását általánosságban egyik megszólalónk se kritizálta, bár egyikük *emberpiachoz* hasonlította az eljárás mechanizmusát. A hatósági képviselők között többen utaltak arra a feltételezésükre, hogy a civil szervezetek anyagi hasznót húznak abból, ha nyílt örökbefogadásra közvetítenek gyermekeket. Strukturális igazságtalanságnak tartották többen is a kétféle populáció: az örökbe adható gyermekek és az örökbefogadásra vállalkozó szülők társadalmi helyzetének különbözőségét – de ezt olyan jelenségeként értelmezték, amelynek megváltoztatásában nem kompetensek, sőt, nem is tartották a változást ezen a téren elképzelhetőnek. A törvényi szabályozásnak azok a kritériumai, melyek szerint a házaspárok előnyben részesülnek az örökbefogadás terén, a megszólalók többségének „természetes egyetértésével” találkozott – bár egyik interjúalanyunk azt hangsúlyozta, hogy ők csak az örökbefogadási rendszerben várható előny miatt házasodtak össze partnerével, ami magánéletük „kényszerrendezéseként” is értelmezhető. A házasság előnyben részesítésével való egyetértés többek között azzal függött össze, hogy az előzőleg hányattatott sorsú gyermek érdekében fogalmazódott meg a stabil családi körülmények közé kerülés, melynek zálogát a házasságban látták. Ennek ellenére többségük nem zárta ki azt, hogy alkalomadtán házasság nélkül együtt élő vagy akár (a törvény bizonyos fokú kijáratásával, azaz a partner hivatalos szintű elitkolásával, egyedül élőként

történő jelentkezéssel) azonos nemű párokhoz kerüljön örökbefogadható gyermek.

A törvényi szabályozásra visszavezethető anomáliák között többen említették az örökbefogadásra váró gyermekkel szembeni hatósági diszkrimináció lehetőségét. A civil szervezetek – miután többnyire éppen azért jöttek létre, hogy felgyorsítsák a gyermekre várók és az örökbe adható gyermekek egymásra találását – hibának tartották, hogy nincs szabályozva az eljárás időtartama.

Az örökbefogadásra váró gyermekekkel kapcsolatos megkülönböztetés legtöbbször és legnagyobb konszenzussal említett típusa a roma gyermekekre vonatkozott. Miközben a törvény nem teszi lehetővé, hogy a gyermek etnikai származását a gyermekvédelemben nyilvántartsák, az örökbefogadásra jelentkezők a kívánt gyermek jellemzői között az életkori, nemi, egészségi állapotra vonatkozó kérdéseken kívül lehetővé tesz „egyéb” kritérium megjelölését is, ami – részben az ebben a procedúrában részt vevő szakember sugallatára – az etnikai hovatartozásra vonatkozhat. Szinte teljes egyetértés mutatkozott megszólalóink között azzal kapcsolatban, hogy annak az örökbefogadásra váró szülőnek, aki idegenkedik a romáktól, osztja a velük kapcsolatos sztereotípiákat és előítéleteket (ezekre olykor maga a hatóság hívja fel a figyelmüket), nem is célszerű roma gyermeket felajánlani.

Interjúink másik csoportja olyan szülők körében készült,⁶ akik a közelmúltban vettek

⁶ Húsz egyéni interjú készült 2013 és 2014 folyamán: az interjúalanyok közül tizennégyen házasságban voltak, de egyikük házastársától külön élt új partnerével; a hivatalosan egyedülállóként szereplők közül pedig ketten azonos nemű – női, illetve férfi – partnerükkel éltek. Mivel a budapesti TEGYESZ-től nyert adataink anonimizálva kerültek hozzánk, interjúalanyaink kiválasztása nem rajtuk keresztül történt.

részt örökbefogadási eljárásban. Kiválasztásukkor a sokféleségre törekedtünk, mivel feltevézésünk szerint az örökbefogadás hazai gyakorlata mögött munkáló normatív családfelfogás különösen érzékenyen érinti mindazokat, akik nem felelnek meg a családdal és a szülői szerepekkel kapcsolatos uralkodó társadalmi elvárásoknak.⁷ Kutatásunk e szakaszában az örökbefogadók szemszögéből vizsgáltuk az örökbefogadás megvalósulásához vezető utat, de óhatatlanul képet kaptunk az örökbe adókról, illetve azokról a gyermekekről is, akik a titkos vagy nyílt eljárást követően interjúalanyainkhoz kerültek.

Az örökbefogadások többsége az állami rendszerben történt, az illetékes TEGYESZ eljárási rendje szerint; néhány esetben civil szervezet közvetített az örökbefogadásra váró és az örökbe adó család között. Az állami eljárás dominanciája részben annak köszönhető, hogy a civil szervezetek általában kizárják az egyedülállók fogadását, illetve kizárólag krízishelyzetben lévő anyák újszülött gyermekeinek közvetítésével foglalkoznak, így a 40 éven felüli és/vagy nem házasságban élők számára az állami eljárás és az idősebb, a gyermekvédelemben (nevelőszülőkhöz vagy csecsemőotthonba) került gyermekek fogadása az egyedül járható út. Interjúalanyaink közül hárman (még) nem jutottak el az örökbefogadásig. Egyikük saját gyermeke megszületése után letett erről, a másik kettő közül az egyik immár három éve, a másik pedig még csak néhány hónapja várakozik. Azok, akiknek sikerült az örökbefogadás, különböző hosszúságú várakozási időről számoltak be. Az eljárást a beszámolók szerint

⁷ E témakörrel kapcsolatban – különös tekintettel az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos magyarországi attitűdökre – lásd Takács Judit és Szalma Ivett tanulmányát (2013).

minden esetben gyorsította, ha nem zárták ki az idősebb, „korrigálható egészségi állapotú” és főként a roma gyermekek elfogadását. Talán nem véletlen, hogy az örökbefogadott gyermekek közül csupán ketten voltak nem roma származásúak: közülük az egyik azonban drogos anya gyermeke, a másik pedig egy halmozottan hátrányos helyzetű fiatal anya harmadik gyermeke. Az örökbefogadott gyermekek között előfordult koraszülött, hallássérült, hiperaktív, SNI-vel⁸ diagnosztizált gyermek, ezek a hátrányok azonban csak részben veleszületett eredetűek, részben éppen a deprivált családokból kiemelt gyermekeknek a gyermekvédelmi szakellátásban töltött időszakában keletkezettek.

Az örökbefogadásra vállalkozó, heteroszexuális párkapcsolatban, házasságban élők jellemzően hosszú időn keresztül próbálkoztak saját gyermek vállalásával, és ennek érdekében különféle meddőségi kezeléseken mentek keresztül. Az orvosi kezelések hiábavalósága, a hosszúra nyúló és megpróbáltatásokkal járó folyamat kudarcra után született meg az örökbefogadással kapcsolatos döntésük, többnyire olyan életkorban, amikor a nyílt örökbefogadás lehetőségéből már kizáródtak, hiszen negyven éven felüli, gyermektelen nők jelentkezését a civil szervezetek nem fogadják. A kudarcra záruló orvosi előtörténet különösen érzékennyé tette őket az örökbefogadási eljárás kisebb-nagyobb anomáliáira, a hatósági folyamatban részt vevő intézmények és személyek velük kapcsolatos bánásmódjára. A sérelmek között gyakran említették az ügyintézés lassúságát, bürokratikus voltát, alkalmanként érzéketlenségét az örökbefogadásra várók és az örökbefogadható gyermekek helyzetét nehezítő akadályokkal kapcsolatban.

⁸ SNI = sajátos nevelési igény

Néhányan korrupciós lehetőségként utaltak az állami és a civil rendszer – tehát lényegében a titkos és a nyílt örökbefogadás – összehasonlításakor arra, amikor a kórházi orvos vagy védőnő közvetlenül köti össze az örökbeadó anyát és az örökbefogadásra váró személyt vagy párt. Többen pedig az örökbe-fogadó-jelöltek munkaerő-piaci kiszolgáltatottságára hívták föl a figyelmet: őket bármikor értesíthetik arról, hogy sorra kerültek, és ekkor azonnal meg kell jelenniük az illetékes örökbefogadást előkészítő team előtt akár az ország másik végében is – ám őket, szemben például a várandós nőkkel, munkaviszonyuk biztonságát illetően nem védi a törvény.

Interjúalanyaink közül többen is reflektáltak arra a közismert tényre, hogy roma gyermekek jóval nagyobb arányban kerülnek a gyermekvédelmi szakellátásba, és rekednek meg a gyermekotthonokban, vagy kerülnek nevelőszülői elhelyezésre, mint nem roma társaik (Neményi – Messing, 2007).⁹ Ezt csak részben indokolja a romák súlyosan hátrányos szociális helyzete, illetve a gettósodott térségekben élő roma családok életviszonyainak alkalmatlansága arra, hogy a gyermekeik egészséges felneveléséhez szükséges körülményeket biztosítsák. Szerepet játszik ebben az a súlyosan előítéletes társadalmi hozzáállás is, amely éppen az örökbefogadás kapcsán kerül előtérbe megvilágításba: az örökbefogadási eljárás része ugyanis, hogy a leendő szülők meghatározhatják, milyen gyermeket szeretnének vállalni, és a feltételek között – némileg álcázva – megjelenik a gyermek etnikai származására vonatkozó kérdés is. A kívánt gyermek

etnikai hátterére vonatkozó külön kérdés nem szerepel az adatlapon, de az egyéb megjegyzések között gyakran föltűnnek az etnikai háttérrel kapcsolatos konkrét preferenciák. Az általunk megkérdezett szakemberek közül többen elmondták, hogy hasznosnak tartják, ha a határozott etnikai preferenciák viszonylag korán ismertté válnak, mert így elkerülhetővé válhat a felesleges kizárásoknak legalább egy része. A TEGYESZ munkatársai arra is föl hívták a figyelmünket, hogy nemcsak a roma etnikai háttér elutasításával lehet találkozni e megjegyzések között, hanem esetenként a roma gyermekek kifejezett preferálásával is. Ám miután az örökbefogadásra várók többsége nem kíván roma gyermeket örökbe fogadni, a rendszerbe bekerült roma gyermekek csak nehezen – illetve néhány év elteltével már szinte egyáltalán nem – jutnak örökbefogadó szülőkhöz.

Összegzés

A 2011-es év folyamán a fővárosi TEGYESZ-nél örökbefogadásra jelentkezők dokumentációját anonim módon feldolgozva megtudtuk, hogy az alkalmassági határozat meghozatalának nem volt akadálya, ha nem házaspár, hanem egyedülálló nő (illetve egyetlen esetben férfi) kívánt gyermeket örökbe fogadni. A 2014. májusig 59 esetben megvalósult örökbefogadások esetében az alkalmassági határozat meghozatalától az örökbefogadás hivatalos bejegyzéséig átlagosan 14 hónap telt el. Statisztikailag jelentéktelen különbséget tapasztaltunk aszerint, hogy a kérelmezők családi állapota befolyásolta-e az örökbe fogadható gyermek felajánlását és a tényleges örökbefogadást. Az örökbe fogadható gyermek életkora és etnikai hovatartozása, kisebb mértékben pedig a gyermek egészségi állapota viszont hatással volt arra, hogy a felajánlott

gyermeket elfogadták-e, vagy inkább tovább várakoztak, és némi aránytalanság mutatkozott abban is, hogy a nem házaspárként jelentkezők hajlamosabbak voltak a többség által kevésbé preferált gyermekeket elfogadni.

Kutatási tapasztalataink alapján elmondható, hogy a hazai közgondolkodásban uralkodó normatív családfogalom minden bizonnyal hatással van az örökbefogadás törvényi szabályozására, az örökbefogadó szülők alkalmasságának megítélésére és az eljárásban részt vevő állami és civil aktorok „jó szülőségéről” alkotott percepciójára. A heteroszexuális párkapcsolaton alapuló házasságban élők és gyermekeik által alkotott család a maga hagyományos szerepfelfogáson alapuló anyai és apai viselkedésmintájával és elvárásrendszerével mind a mai napig uralja a család szociális reprezentációját: azt a képet, amelyet, ha bizonyos okok miatt beteljesíteni nem is mindenki kíván vagy képes rá, legalább annak rekonstrukciója, helyettesítése válik értékke a társadalmi többség szemében. Az örökbefogadás egy lehetséges eszköz a sajátgyermekvállalás meddőséggel vagy egyéb okkal kapcsolatos akadályainak leküzdésére, és ezért megítélése – ha ambivalens módon is – többnyire pozitív. Ezáltal az örökbefogadás egyszerre mutat példát a szülőség biológiai mi voltára és ugyanakkor társadalmilag konstruált jellegére is.

Fontosnak tartjuk még megjegyezni, hogy végső soron a foucault-i biopolitika némely jellegzetességeit véltük felfedezni kutatásunk során. Az örökbefogadás folyamatában részt vevő felnőtt partnerek (akik közül az örökbeadók vagy vér szerinti szülők legtöbbször hiányoznak), az örökbe fogadni kívánó szülőjelöltek és az örökbefogadási eljárásban köz-

reműködő – mégoly tisztességes – hivatalnokok lehetséges tevékenysége és attitűdjei, s az azokból kirajzolódó mintázat, tehát a szabályoknak megfelelően lejátszható játsszám, úgy tűnik, eleve lehetetlenné teszik a sérülésmentes, emancipatorikus együttműködést, mely során ki-ki jól jár: beleértve a gyermekeket is. Az örökbefogadás „biológiai tökéletlenséget” korrigáló normáját magukra nézve kötelezőnek tartó, azt esetenként minden további nélkül elfogadó, máskor elfogadni kényszerülő szülőjelöltek a legkülönbözőbb kiszolgáltatottságoknak kiteve vesznek részt az életük további részét minden bizonnyal mélyen megváltoztató játsszában. Akár meddőség vagy bármiféle más (egészségi, párkapcsolati vagy egyéb) akadály áll az örökbefogadási döntés hátterében, akár azonos nemű párok kénytelenek külső segítséghez fordulni, hogy a társadalom által elvárt és a folyamatban részt vevők által minden bizonnyal mélyen interiorizált szülőségi normának eleget tegyenek, ez az elhatározás a legmélyebb dimenziókban befolyásolja önképüket. Így mindaddig, míg a „teljes emberi élet” szinonimája a társadalmi és egyéni reprodukciót biztosító „intakt biocsalád”, ez a minden apró mozzanatában a (bio)politikai hatalomtól átjárt játsszma olyan csapdahelyzeteket teremthet, melyekből szinte lehetetlen kiszabadulni.

A tanulmány létrejöttét (részletesebb változata az *Esély* (2015) 27/2. számában jelent meg) a *Halmozott diszkrimináció: egyéni és intézményi percepciók, hatások és cselekvések* c. (101468) kutatás keretében az OTKA támogatta.

Kulcsszavak: örökbefogadás, család, Budapest, dokumentumelemzés, interjúzás

⁹ Ezzel a témakörrel is foglalkozik az Európai Roma Jogok Központja 2007-es, *Fenntartott érdektelenség. Roma gyermekek a magyar gyermekvédelmi rendszerben* című jelentése. (URL4)

IRODALOM

- Jennings, Patricia K. (2006): The Trouble with the Multiethnic Placement Act: An Empirical Look at Transracial Adoption. *Sociological Perspectives*. 49, 4, 559–581. DOI: 10.1525/sop.2006.49.4.559
- KSH – Központi Statisztikai Hivatal (2012): Állami gondoskodástól a mai gyermekvédelemig. KSH, Budapest • <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/allamigondoskodas.pdf>
- KSH – Központi Statisztikai Hivatal (2013): *Magyar Statisztikai évkönyv, 2012*. KSH, Budapest. • http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/evkonyv_2012.pdf
- Kuronen, Marjo (2010): *Research on Families and Family Policies in Europe. Final Report of the Family Platform Project*. DOI: 10.1787/DE290R-8849 <http://www.mmmeurope.org/ficdoc/FAMILYPLATFORM-Final-Report-04-2011.pdf>
- Neményi Mária – Messing Vera (2007): Gyermekvédelem és esélyegyenlőség. *Kapocs*. 6, 1, 2–19. • <http://docplayer.hu/3372427-Nemenyi-maria-messing-vera-gyermekvedelem-es-eselyegyenloseg.html>
- Takács Judit – Szalma Ivett (2013): Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *SOCIO.HU*. 3, 7, 1–33. DOI: 10.18030/socio.hu.2013.1.1 • http://www.socio.hu/7pdf/1takacs_szalma.pdf
- UN [United Nations] (2009): *Child Adoption: Trends and Policies*. United Nations, Economic and Social Affairs, New York. • http://www.un.org/esa/population/publications/adoption2010/child_adoption.pdf
- Wegar, Katarina (2000) Adoption, Family Ideology, and Social Stigma: Bias in Community Attitudes, Adoption Research, and Practice. *Family Relations*. 49, 4, 363–370. DOI: 10.1111/j.1741-3729.2000.00363.x URL1: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadeves/i_fsgoo4.html URL2: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/gyik/tajekoztato-az-orokbefogadas-felteteleiről> URL3: <http://orokbe.hu/2014/11/03/mennyit-kell-varni-a-gyerekre-itt-a-valasz> URL4: <http://www.errc.org/cms/upload/media/02/90/mo0000290.pdf>



HOGYAN BEFOLYÁSOLJÁK A CSALÁDI KAPCSOLATOK A BÖRTÖNBŐL SZABADULTAK TÁRSADALMI REINTEGRÁCIÓJÁT?

Bíró Emese Albert Fruzsina

PhD, PhD, dr. habil,

Károli Gáspár Református Egyetem, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézet
 biroemese@yahoo.com albert.fruzsina@gmail.com

Szubjektív reszocializációs esélyek című, OTKA 101325 számú, 2012 és 2015 között zajló kutatásunk¹ a magyarországi büntetés-végrehajtás (BV) intézményeiben fogvatartottak reintegrációjának lehetőségeit kívánta megismerni, abból a szemszögből, ahogy maguk a résztvevők látják. A kutatás célja annak feltárása volt, hogy egy viszonylag homogén csoport, az első alkalommal végrehajtandó szabadságvesztésre ítélt, harmincöt éven aluli, rövid (maximum három évig terjedő) büntetési tételű férfiaknak saját véleményük alapján milyen esélyei és lehetőségei vannak a társadalomba való visszatérésre, milyen segítő és hátráltató tényezőket észlelnek. A vizsgálati személyek kiválasztásának alapjául az szolgált, hogy egy, a reintegráció szempontjából kevésbé problematikus csoportot (nem visszaesők, nem hosszú ítéletesek) próbáltunk választani,

akik ugyanakkor szabadulás után szintén viselni fogják a börtönviseltség negatív megkülönböztető jegyét, és akiknek életében szintén számos dimenzióban egyfajta törés a letöltendő börtönbüntetés.

Kutatásunk a visszailleszkedés nagyon komplex témaköréből egy kis szeletet célozott meg, és a fogvatartottak előtörténetének, lehetőségeinek, motivációinak, attitűdjeinek és elvárásainak tükrében próbálja megérteni a reintegrációt befolyásoló tényezőket. Ebben az értelemben tehát kutatásunk nem feltétlenül az „objektív tények”, hanem inkább azok szubjektív megélésének feltérképezésére vállalkozik. Ennek érdekében eredetileg két hullámban százhusz mélyinterjú elkészítése volt a célunk. A résztvevőkkel interjúkat készítettünk szabadulásuk előtt három-hat hónappal és szabadulásukat követően körülbelül hat hónappal. Ezzel az utánkötéses vizsgálattal megismerhetővé váltak a résztvevők várakozásainak és a ténylegesen megvalósuló élethelyzetüknek szubjektív értelmezési keretei. Az interjúkban részletes információkat gyűjtöttünk a fogvatartottak családi hátteréről, baráti,

¹ A kutatás eredményeit részletesen egy nemrég megjelent tanulmánykötet mutatja be (Albert, 2015). A jelen tanulmány felhasználja a szerzők kötetben közölt eredményeit; a családi kapcsolatok szerepének részletesebb kifejtése a kötet következő tanulmányaiban található: Bíró (2015) és Albert – Bíró (2015).

szomszédsági kapcsolatairól, iskolai élményeiről, munkaerő-piaci előéletéről, a börtönbüntetéshez vezető útról, a börtönlét tapasztalatairól, illetve a szabadulás utáni időszakra vonatkozó elképzeléseikről. Kutatásunkból kiderül, hogy a fogvatartottak mennyire tartják hatékonnak az intézményrendszert, mennyire bíznak a különféle civil és állami szervezetek nyújtotta segítségben, illetve milyen informális csatornákon keresztül hozzáférhető támogatásra számíthatnak. Alapvetően alkalmazott jellegű kutatásunk tisztán elméleti jellegű kérdésekre is választ keres, például arra, hogy milyen reintegrációs lehetőségeik vannak a magyarországi börtönviselt embereknek. Nyolcvan interjú 2012–2013 során készült el nyolc magyarországi büntetés-végrehajtási intézetben,² majd harmincegy interjú az interjúalanyok szabadulása után körülbelül fél évvel. Az interjúk átiratait az ATLAS.ti kvalitatív szövegelemző szoftver segítségével dolgoztuk fel, elsősorban strukturális kódolást alkalmazva. Az interjúk vezérfonalában szereplő főbb témakörök, az ezekből kibontakozó altémák, a témák közti, valamint a témákon belüli összefüggések nyomán kibontakozó új szempontok alapján alkottuk meg a kódokat, és értelem szerűen soroltuk be, rendeltük hozzájuk az interjúk részleteit, idézeteit.

Az interjúalanyok börtönből való szabadulása után készült interjúk fő kérdésköre a társadalmi reintegráció volt. Ennek kimenetelét a következő fő szempontok mentén vizsgáltuk: munkavállalás és jövedelem, lakáshelyzet (lakhatás), a családba való visszailleszkedés, reintegráció a barátok, haverok, szomszédok, ismerősök közé, pozitív, nem bűnő-

zói jövőkép megléte. A visszailleszkedést akkor tekintettük sikeresnek, ha a szabadult személynek sikerült munkába állnia, és jövedelemre szert tennie, elfogadható lakáskörülmények között élt, be tudott illeszkedni a családba és a barátok, haverok, szomszédok, ismerősök közé, illetve pozitív jövőképpel rendelkezett, kizárva azt a lehetőséget, hogy a jövőben szándékosan bűnözéshez folyamodjon. Jelen tanulmány a családba való visszailleszkedésre koncentrál. Emellett vizsgálja a családi kapcsolatok, a családba való visszailleszkedés szerepét a reintegráció fentebb felsorolt egyéb feltételeinek teljesülésében.

A családi kapcsolatok kiemelt szerepet töltenek be a volt fogvatartottak társadalomba való visszailleszkedésében. A társas kapcsolatok a társas támogatás forrásai, ugyanakkor a társas ellenőrzés által is hatnak az egyének társadalmi integrációjára. A társas támogatás különböző formái (House, 1981 alapján): az érzelmi és az instrumentális támogatás, az információ és a méltánylás. A családtagok a börtönbüntetés és a szabadulás utáni, krízisként tekinthető időszakokban fokozottan támogatják az egyént, gyakran többféle társas támogatást is biztosítva számára. A családtagokkal való kapcsolattartás a börtönben csökkenti a prizonizációt, vagyis a börtönbeli értékrend átvételének veszélyét (Clemmer, 1940, idézi Papp, 2012), amely a szabadulás után a beilleszkedést megnehezítené.

A reintegráció esélyeit kutatók felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy optimális esetben a reintegráció már a börtönben megkezdődik. Ez alatt részben a börtönben zajló, reintegrációt előkészítő programokat, például a munkavállalást elősegítő képzéseket értjük (Csáki et al., 2006; Gál, 2015). A szabadulás utáni életre való felkészülésnek a fenti konkrét lépései mellett van azonban egy elvon-

tabb összetevője, amely pozitív irányú kognitív változásként, illetve identitásváltozásként fogható fel (Giordano et al., 2002), amire a köznyelv és a fogvatartottak „megjavulásként” hivatkoznak. A pozitív kognitív változások a viselkedést irányító fő tényezőknek tekinthetők, a bűnelkövető viselkedés helyébe a következetes bűnelkerülő viselkedés lép. Ezek a változások, illetve az erre utaló jelek csak a fogvatartottak és szabadultak egy részénél tapasztalhatók. Az e témájú kutatások érdekes tapasztalata, hogy a pozitív kognitív változások nem elsősorban a börtönbüntetés nevelő hatásának tulajdoníthatók, hanem leginkább a fogvatartottak proszociális³ kapcsolatainak, köztük is főként a családi kapcsolatoknak. A börtönbüntetés ideje alatt a családtagokkal való kapcsolattartás a társas támogatás kiemelt forrása a fogvatartottak számára. A családtagok által nyújtott társas támogatás, az ezzel összefüggő hála érzete a családtagok hiányának érzetével társulva a családi kapcsolatok felértékelődéséhez vezet (Biró, 2015). A fogvatartottak egy része ennek következtében elindul a pozitív kognitív változás útján, pozitív jövőképet alakít ki, maga elé vetítve a szabadulás utáni életet, amelyben családja körében proszociális szerepeket (például: gondoskodó apa és férj) tölt majd be, és tartózkodik a bűnelkövetéstől (Giordano et al., 2007, idézi Visher – O’Connell, 2012). Hosszabb távon a változások egy proszociális identitás (Paternoster – Bushway, 2009) kialakulásához vezethetnek.

Tanulmányunk elsősorban a családi kapcsolatok támogató szerepét vizsgálja (az optimális esetben) a börtönbüntetés alatt megkezdődő pozitív identitásváltozásban és

a szabadulás utáni visszailleszkedésben. Figyelembe veszi a társas támogatás interaktív természetét, a kölcsönösség lehetőségeit, megnyilvánulásait és ezek jelentőségét a visszailleszkedés folyamatában. A tanulmány ugyanakkor a családi kapcsolatok eseteként előforduló negatív hatásaira is kitér, amelyek a reintegráció akadályaként lépnek fel.

A volt fogvatartottak társadalmi reintegrációjának esélyeit vizsgálva felmerül a kérdés, hogy mennyire voltak integráltaknak tekinthetők a börtönbe kerülés előtt. A kutatásokból kiderül, hogy a fogvatartottak egy jelentős részére jellemzőek a gazdasági, társadalmi és kulturális hátrányok, társadalmi kirekesztődés és a marginalizálódás (Huszár, 1997). A mi kutatásunk populációja vizsgálatánál is ezt tapasztaltuk, így egyes interjúalanyoknál nem a szó szoros értelmében vett reintegrációról, inkább a társadalomba való visszatérésről beszélhetünk (Albert – Biró, 2015). Az általunk az első körben, a szabadulás előtt meginterjúvolt alanyok (nyolcvan fő) csaknem felére jellemző volt a többszörösen hátrányos családi helyzet, ezért a családba való reintegráció feltételei is kétségesek voltak. Kiemelten problematikus, hogy az első körös interjúalanyok negyedénél egy vagy több családtag is részt vett a bűncselekmény elkövetésében, vagy más módon szerepet játszott az interjúalany börtönbe kerülésében. Ezekben az esetekben feltételezhető, hogy ha szabadulás után is kapcsolatban maradnak a bűncselekményben érintett családtagokkal, ez visszaeséshez, újabb bűncselekmény elkövetéséhez vezethet. Mivel a deviáns családi kapcsolatok a proszociális kapcsolatokhoz hasonlóan a társas támogatás forrásai, estenként nehéz a velük való érintkezés megszakítása, különösen, ha közeli és szoros kapcsolatokról van szó.

² A következő intézetekben folyt az interjúkészítés: Veszprém, Pálhalma, Baracska, Szombathely, Szeged, Budapest, Tököl, Kecskemét.

³ Proszociális: segítő, a közösséget szem előtt tartó, az adott társadalom normáin belül elfogadott.

A családi kapcsolattartás jelentősége a börtönbüntetés alatt

A börtönben készült interjúk elemzése alapján elmondható, hogy a felkészülés a szabadulás utáni életre az interjúalanyok többségénél leginkább gondolati síkon, a szabadulás utáni élettel kapcsolatos elképzeléseikben nyilvánult meg.⁴ A családdal, munkavállalással és lakhatással kapcsolatos elképzeléseik, várankozásaik, terveik mutatják, hogy csaknem háromnegyedük pozitív jövőképpel rendelkezett a börtönben. Ebben a jövőképben kiemelt szerepet játszott az, hogy többségüknek voltak olyan családtagjaik, akikre elmondásuk szerint számíthatnak a szabadulás után, akik visszavárják őket. A lakhatás biztosítását is többnyire a családtagoktól várták, hiszen az interjúalanyoknak csak egy nagyon kis része rendelkezett saját lakással; néhányuknak, akik albriletben laktak, ezt többnyire fel kellett adniuk a börtönbüntetés ideje alatt. A családtagokkal való kapcsolattartás interjúalanyaink esetében is megerősítette a pozitív várankozásokat, optimizmust a szabadulás utáni élettel kapcsolatban. A családtagok gyakran erejükön és anyagi forrásaikon felül áldozatokat vállaltak, hogy a kapcsolattartás különböző formáin keresztül támogassák a börtönbe került személyt. A telefonálás, levelezés, csomag- és pénzküldés, a fogvatartott látogatása anyagilag megterhelőnek bizonyult az alacsony jövedelmű, hátrányos helyzetű családok számára, főként, ha

⁴ Az interjúalanyok közül a börtönben csak néhányan hallottak szabadulásra felkészítő programokról, és még kevesebben vettek részt ilyenekben. Munkavállalást elősegítő képzésben vagy oktatásban szintén csak néhányan részesültek, illetve a visszailleszkedést megkönnyítő „enyhébb végrehajtási szabályok”, az EVSZ csak a kevesek privilégiuma maradt.

a fogvatartott volt a fő vagy az egyetlen kenyérkereső a családban. Az interjúalanyok egy része le is mondott a kapcsolattartás költségeiből, és aggódva, tehetetlenséget érezve gondolt a kint maradt családtagok megélhetési nehézségeire. A kapcsolattartási lehetőségek és alkalmak beszűkülése hátrányos volt a fogvatartottak számára, hiszen a családtagok a kapcsolattartáson keresztül tudnak társas támogatást nyújtani számukra.

Az interjúk alapján tapasztalható, hogy a börtönben töltött időszak alatt a társas támogatás kevésbé interaktív, a fogvatartottaknak kevesebb módjuk van ezt viszonzni a családtagoknak. Bár a családtagoknak is nyilvánvalóan igényük lenne érzelmi támogatásra, a fogvatartottaknak még nagyobb szüksége van erre, hogy a bezártság- és elszakítottaságérzetet, a prizonizációt és a börtön egyéb negatívumait elviseljék. Az instrumentális támogatás csomag- és pénzküldés által valósul meg olyan mértékben, amennyire a kint levő családtagoknak lehetőségük van. Csak egy interjúalany mondta, hogy a börtönben végzett munkájáért kapott fizetésből küldeni szokott nélkülöző családjának. Ez különösen figyelemre méltó, mivel a börtönben végzett munkáért a kinti fizetésekhez képest elég alacsony összegeket kaptak a fogvatartottak, és arról számoltak be, hogy ez nagyon gyorsan elfogy. Ráadásul a fogvatartottak csak egy része jutott munkához a börtönben, illetve gyakoriak voltak azok az esetek, amikor választaniuk kellett a képzés és a munka lehetősége között. A családi társas támogatás információt és méltánylást nyújtó formái a börtönben töltött idő alatt korlátozott mértékűek. A családtagok igyekeznek „kímélni” a fogvatartottakat, a kinti információk kevésbé megterhelő módon, megszűrve érik el őket. A méltánylás, amely esetünkben főként a fogvatartott sze-

mélyére vonatkozó konstruktív visszajelzéseket jelenti, leginkább a szabadulás utáni időszakban jut szerephez, mivel szükséges lenne hozzá a gyakoribb személyes kapcsolat.

Összességében azt tapasztaltuk az első körös interjúk alapján, hogy a kapcsolattartás gyakorlatában is megnyilvánulnak a társadalmi hátrányok, egyenlőtlenségek. Míg egyes, jobb társadalmi helyzetű fogvatartottak és családtagjaik tudnak élni a kapcsolattartás azon lehetőségeivel, melyeket a börtön lehetővé tesz, mások ezeket csak korlátozottan tudják igénybe venni. Ennek következtében a családi társas támogatás lehetőségei is korlátozottak számukra, ami a kapcsolatok meggyengüléséhez, egyes kapcsolatok felbomlásához vezet. A személyes kapcsolattartás ráadásul csak havi egy-két alkalommal (egymásfél órára) lehetséges, és ekkor általában a családtagokat hívják „beszélőre”, így a baráti kapcsolatok háttérbe szorulnak, még inkább ki vannak téve a felbomlás veszélyének. Ez igen sajnálatos, mivel ezekre a kapcsolatokra, akárcsak a családi kapcsolatokra, amint azt a második körös, szabadulás után készített interjúinkban is tapasztaltuk, nagy szükség van (lenne) a társadalomba való reintegrációnál.

A pozitív kognitív változás, amely a bűncselekménytől való tartózkodás szándékát is tartalmazza, számos interjúalanyánál tapasztalható volt. A családtagoktól való elszakítottaság, a napi vagy rendszeres kapcsolat hiányának érzete azoknál az interjúalanyoknál is megjelent, akik tudtak élni a kapcsolattartás különböző formáival és alkalmával. A bűncselekménytől visszatartó egyik fő motíváló tényezőként éppen ezt az elszakítottaság-érzetet említette a legtöbb interjúalany. A másik fő motíváló tényező viszont főként azoknál jelentkezett, akik nagyobb mértékű családi támogatáshoz jutottak a kapcsolattartás által.

Ők hálát éreztek a családtagok kapcsolattartásban tett erőfeszítése és támogatása miatt, és nem akarták őket a jövőben egy újabb elszakítottaság-érzésnek, krízishelyzetnek kitenni, amit egy újabb bűncselekmény és börtönbüntetés jelentene.

A családi kapcsolatok jelentősége a szabadulás utáni társadalmi reintegráció szempontjából

Az interjúzás második körében, a fogvatartottak szabadon bocsátása után körülbelül hat hónappal harmincegy interjút sikerült elkészíteni. Ezekben az interjúkban a szabadulás utáni időszak elejére a volt fogvatartottak egy része kizishelyzetként emlékezett vissza. Nehézségeket okozott az áttérés a börtön zárt, szigorú szabályokkal körülbástyázott világából a „kinti” világba, amely más szabályok szerint működik, és amelyben ráadásul a börtönben töltött időszak alatt változások következtek be. A családi társas támogatás részeként az információk jelentős szerephez jutottak az alkalmazkodásban. Az információk a munkához jutásban is fontosnak bizonyultak, különösen azokban a gyakori esetekben, amikor a volt fogvatartott alacsony végzettsége és kevés munkatapasztalata miatt hátrányos helyzetben volt a munkaerőpiacon. Azokban az esetekben, amikor a családtagok segíteni tudtak a munkához jutásban, ez nem merült ki az információ típusú támogatásban, hanem legtöbbször aktívan felhasználták saját társadalmi tőkéjüket, hogy növeljék a szabadult esélyét. Beajánlották saját munkahelyükre, illetve ha ugyanazon a (munka)helyen dolgoztak az interjúalany börtönbe kerülése előtt, aktívan hozzájárultak ahhoz, hogy ez alatt az időszak alatt is fenntartsák számára az állást vagy munkalehetőséget. A hátrányos társadalmi helyzetű interjúalanyok esetében azonban tapasztaltuk, hogy a családtagok is csak kor-

látozott munkalehetőségekkel rendelkeztek, például alkalmi munkákat végeztek, így a szabadultat is csak ilyen munkákhoz tudták hozzásegíteni. A legsúlyosabb esetekben a családtagok nem rendelkeztek munkahellyel, illetve olyan információval, kapcsolati tőkével, hogy a szabadult családtag munkavállalását segíteni tudták volna. Mivel a munkavállalás a társadalmi reintegráció egyik alapfeltételének tekinthető, a tartósan munkanélküli szabadultak reintegrációs esélyei saját elmondásuk alapján sem tűntek túl biztatóknak. Meg kell még említenünk a barátok, ismerősök, a „laza kötések” munkakeresésben játszott szerepét, amelyek néhány interjúalany segítségére voltak.

Az instrumentális támogatás a munkakeresésben játszott aktív segítség mellett főként a lakhatás biztosításában nyilvánult meg. Csak néhányan rendelkeztek saját lakással, illetve tudtak albérletet fizetni. A fiatal férfi fogvatartottak egy jelentős része a börtönbe kerülés előtt a származási családdal lakott (egyesek élettársukkal együtt laktak itt). Ők már a börtönben is arra számítottak, hogy szüleik vagy testvéreik befogadják őket a szabadulás után. Várakozásaik általában teljesültek, bár legtöbbször a szabadultak ideiglenesnek, nem túl optimálisnak tekintették ezt a helyzetet, és az önállósulást tervezték. Ennek azonban gyakran anyagi akadályai voltak. A lakhatást néhány esetben az élettársuk, partnerük családja biztosította. A lakhatás biztosítása mellett a fogvatartottak egy része anyagi segítséget is kénytelen volt igénybe venni családtagjaitól, ameddig munkát nem talált.

A családtagok által nyújtott érzelmi támogatást a szabadult interjúalanyok legtöbbször a magától értetődőség dimenziójában értelmezték, leginkább csak utalásokat tettek rá. A börtönben töltött időszak alatt ez nagyobb

jelentőséghez jutott, segített elviselni a börtön nehéz körülményeit, a szabad életben viszont az önállósulás, az ebben nyújtott instrumentális támogatások jutottak nagyobb szerephez. A méltánylás, a személyre vonatkozó pozitív visszajelzések főként a pozitív kognitív változásokra vonatkoztak, arra, hogy a személy „megváltozott”, „megkomolyodott”, pozitív értelemben más lett, mint a börtönbe kerülés előtt. Ezekben az esetekben a méltánylás jelentősen hozzájárul a pozitív identitásváltozás folyamatához, amely a börtönbüntetés ideje alatt elkezdődött. Ezt a változást erősíti, ha a szabadult személy olyan helyzeteket tud kialakítani, amikor viszonzni tudja a társas támogatást. Azok az interjúalanyok, akiknek sikerül munkába állniuk és jövedelemhez jutniuk, hozzá tudnak járulni a családfenntartáshoz, ami növeli pozitív énképüket és a hasznosságuk érzetét. Néhányan azok közül, akik saját maguk által alapított családban élnek és gyermekük van, apai feladataik ellátását és az ennek során szerzett pozitív tapasztalataikat érezték identitásstabilizáló tényezőnek. Egy olyan interjúalanyánál is tapasztalható volt ez, akinek párkapcsolata felbomlott, de a gyerekével való kapcsolattartására tudatosan hangsúlyt fektet, és volt párjával is igyekszik jó viszonyban maradni a gyerek érdekében.

A származási család tagjaival való kapcsolatok számos esetben javultak, erősödtek a börtönbüntetés ideje alatt, és a családtagok szabadulás után is többnyire igyekeztek biztosítani a reintegrációhoz szükséges társas támogatást. A családba, illetve a társadalomba való beilleszkedést nehezítő tényezőnek bizonyult viszont, hogy a párkapcsolatok egy jelentős hányada felbomlott a börtönbüntetés ideje alatt, illetve néhány esetben közvetlenül a szabadulás után, átmenetileg válságos lelkiáll-

lapothoz vezetve az érintett interjúalanyoknál. Pozitív fejleményként jelentkezik, hogy utóbbiak egy része, valamint azok közül is néhányan, akik a börtönbüntetés alatt nem rendelkeztek stabil párkapcsolattal, a szabadulás óta eltelt időszakban új párkapcsolatot alakítottak ki (a harmincegy interjúalanyból tizenhárom személy). Ezek a párkapcsolatok, főként a stabilabbak – köztük már élettársi kapcsolatok is vannak – a társas támogatás jelentős forrásainak bizonyultak, és a társas támogatás viszonzására is lehetőséget, valamint motivációt biztosítottak. A családi és párkapcsolatokban való aktív részvétel, a társas támogatás viszonzása, kölcsönössé válása jelentősen hozzájárulni látszik az interjúalanyok életfeltételeinek stabilizálódásához.

A társas kapcsolatok, köztük a családi kapcsolatok a társas támogatás mellett a társas szabályozás vagy ellenőrzés, illetve a társas konfliktusok és követelések által is befolyásolják az egyének társadalmi integrációjának folyamatát (House, 1981). A társas szabályozásra és ellenőrzésre voltak próbálkozások, főként a szülők részéről a börtönbüntetés előtti időszakban, de ezek a börtönben készült interjúkban elmondottak alapján nem bizonyultak elég hatékonyak. A szabadulás után készült interjúkban erre kevesebb utalás van. Inkább az önkontroll jelentőségét emelik ki a szabadult személyek, illetve a családba való visszavonulásuk szándékát és gyakorlatát, amelyek következtében jórészt elkerülhetők a visszaesés kockázatát jelentő helyzetek (például alkoholfogyasztással párosuló „bulizás” a haverokkal, amely csoportos verekezéshez, testi sértéshez vezetne). A társas konfliktusok és követelések egyes interjúkban főként a problémás vagy felbomló párkapcsolatokban jelennek meg, és több esetben még nem lehet pontosan felmérni a reintegráció folyamatára

gyakorolt hosszabb távú hatásukat. Egyes esetekben viszont sikerült felülemelkedniük ezeken a konfliktusokon, például a korábban említett elvált apának, aki elsősorban a gyermekkel való kapcsolatára koncentrált. Érzékelhető, hogy azokban az esetekben, amikor az interjúalanyok a hátrányos munkaerő-piaci helyzet, tartós munkanélküliség miatt nem tudnak megfelelni a kenyérkeresői, illetve anyagi hozzájárulói feladataiknak a családon belül, ez egy bizonyos „türelmi idő” után súlyosabb konfliktusokhoz vezethet a családon belül. Különösen igaz ez a nagyon zsúfolt és kedvezőtlen lakáskörülmények között együtt élőkre, ahonnan a jövedelem hiányában nem lehet továbblépni. A törvényes úton szerzett jövedelem elérhetetlensége miatt egyes interjúalanyok esetében a proszociális identitás kialakítása is akadályozott; néhányan nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy végső esetben bűncselekmény elkövetéséhez kell majd folyamodniuk. A visszaesés esélye valószínűleg azokban az esetekben is nagyobb, amikor az interjúalanyok olyan családtagokkal tartanak továbbra is kapcsolatot (például kényszerű együttélés következtében), akiknek szerepük volt a börtönbe kerülésükben, és amely kapcsolatokat megszakítani tervezték.

Összegzés

A családi kapcsolatokat az interjúalanyok nagy része segítő tényezőnek, a társas támogatás kiemelt forrásainak tekinti a reintegráció folyamatában. Kivételt képeznek azok az interjúalanyok, akiknek származási családja számos devianciával (volt) jellemezhető (például: súlyos alkoholista, bántalmazó, illetve elhanyagoló szülőkkel, bűnelkövető családtagokkal rendelkeztek). Ilyen esetekben is reménykednek azonban olyan párkapcsolatok, saját maguk által alapított család létrejöttében

és működésében, amelyben kölcsönös társas támogatás valósulhat meg. Ez a pozitív jövőkép egyik összetevőjeként fogható fel. Interjúalanyaink nagy részénél a családba való reintegráció szorosan összefügg a társadalmi reintegráció többi általunk vizsgált területével: munkavállalás és jövedelem, lakáshelyzet (lakhatás), reintegráció a barátok, haverok, szomszédok, ismerősök közé, pozitív, bűnözést kizáró jövőképpel. Elmondható, hogy a családi kapcsolatok által biztosított társas támogatás kiemelt szerepet játszik a lakhatási lehetőség biztosításában, és segítséget próbál nyújtani a munkához jutásban. Ez utóbbiban az egyes családok lehetőségei korlátozottak, ezekben az esetekben a barátok, haverok, ismerősök jelentős instrumentális támogatást nyújthatnak. A működőképes családi kapcsolatok az interjúk tanulsága alapján valóban hozzájárulnak a bűncselekmény elkövetését kerülő viselkedés és pozitív jövőképpé kialakulásához, különösen akkor, ha a társadalmi reintegráció egyéb feltételei, például a munkavállalás, elérhetőek. A családba való visszavonulás lehetősége ha ideiglenesen is, segíthet elkerülni azokat a baráti, haveri kapcsolatokat, amelyek a börtönbüntetés előtt szerepet játszottak a bűncselekmény elkövetésében. Ez a visszavonulás, amint az néhány esetben kiderült, ideiglenes lehet, addig, amíg a pozitív, proszociális identitás megerősödik, az integráltság mértéke javul, és az egyén képessé válik új proszociális kapcsolatok kialakítására a családi kapcsolatok mellett.

Az interjúk elemzése során nagyon fontos dimenzióként jelennek meg a kapcsolati erőforrások, köztük kitüntetetten a családi kapcsolatok is, és nemcsak a társas támogatás,

azaz érzelmi, anyagi segítség, illetve a szabadulás után alapvető lakhatási és munkahelykeresési szempontból, hanem a nemkriminális identitás fenntartása, megerősítése, illetve ritkábban ugyan, de kialakítása szempontjából is. Emiatt az intézményrendszernek feltétlenül törekedni kellene arra, hogy a fogvatartottak támogató kapcsolathálózatai az évekig tartó börtönbüntetés ellenére is fenn tudjanak maradni, hogy a börtönbüntetés leteltével a formális támogató intézményrendszer nagyon korlátozott volta miatt szinte vákuumba kilépő emberek alapvető szükségleteinek kielégítését biztosíthassák. A létező kapcsolatok fenntartásának elősegítése, megkönnyítése mindenképp fontos feladat, de emellett célszerű lenne segíteni a fogvatartottak esetleges megromlott családi kapcsolatainak rendezését például szociális szakemberek bevonásával. Konkrétabban: javasolható a látogatófogadások számának emelése, célszerű lenne több lehetőséget biztosítani a felnőtt korú elítéltek esetében is családi döntéshozó konferenciára, illetve családterápiás látogatófogadásra, amikor az intézet pártfogója, pszichológusa a fogvatartottal és annak családtagjaival közösen dolgozik egy-egy probléma megoldásán. Ezek a programok, beavatkozások nagy hatékonysággal és viszonylag alacsony forrásigénnyel kivitelezhetőek lennének, és sok terhet levehetnének többek között az egyébként sem magas hatékonysággal működő munkaügyi vagy hajléktalanellátó szervezetek válláról, valamint sikeresen gátolhatnák a bűnismétlést is.

Kulcsszavak: börtön, családi kapcsolatok, reintegráció, proszociális identitás, társas támogatás

IRODALOM

- Albert Fruzsina (szerk.) (2015): Életkeretek a börtönön innen és túl. Szubjektív reszocializációs esélyek. (*Szociológiai Tanulmányok* 2015/2) MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest • http://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/2015/albert_borton.pdf
- Albert Fruzsina – Bíró Emese (2015): A sikeres reintegráció. In: Albert Fruzsina (szerk.): Életkeretek a börtönön innen és túl. Szubjektív reszocializációs esélyek. (*Szociológiai Tanulmányok* 2015/2) MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest • http://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/2015/albert_borton.pdf
- Bíró Emese (2015): A fogvatartottak családi kapcsolatainak szerepe a bűnelkövetésben, a börtönműködésben és a reintegrációban. In: Albert Fruzsina (szerk.): Életkeretek a börtönön innen és túl. Szubjektív reszocializációs esélyek. (*Szociológiai Tanulmányok* 2015/2) MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest • http://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/2015/albert_borton.pdf
- Clemmer, Donald (1940) *The Prison Community*. Holt, Rinehart and Winston, New York
- Csáki Anikó – Kovács K. – Mészáros M. – Sponga I. (2006) *Fogvatartásból szabadult fiatal felnőttek társadalmi (re)integrációjának lehetőségei*. Váltó-sáv Alapítvány, Budapest • http://www.valtosav.hu/szakmai_anyagok/tanulmanyhossz.pdf
- Gál Levente (2015): A munkaerő-piacon innen, a börtönön túl. A büntetés-végrehajtási intézetből szabadult rabok esélyei a legális munkaerő-piacon. In: Albert Fruzsina (szerk.): Életkeretek a börtönön innen és túl. Szubjektív reszocializációs esélyek. (*Szociológiai Tanulmányok* 2015/2) MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest • http://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/2015/albert_borton.pdf
- Giordano, Peggy C. – Cernkovich, Stephen A. – Rudolph, Jennifer L. (2002): Gender, Crime, and Desistance: Toward a Theory of Cognitive Transformation. *American Journal of Sociology*, 107, 4, 990–1064. • https://www.soc.umn.edu/~uggen/Giordano_AJS_02.pdf
- Giordano, P. C. – Schroeder, R. D. – Rudolph, J. L. (2007): Emotions and Crime over the Life Course: A Neo-Meadian Perspective on Criminal Continuity and Change. *American Journal of Sociology*, 112, 6, 1603–1661. • http://scholarworks.bgsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=soc_pub
- House, James S. (1981): *Work Stress and Social Support*. Addison-Wesley Pub. Co., Reading, Massachusetts
- Huszár László (1997): Az 1995-ös fogvatartotti felmérés a börtönön kívüli szociális helyzetre és az intézetben belüli életminőségre vonatkozó adatai. In: Deák Ferenc (szerk.): *A büntetés-végrehajtás néhány problémája a kutatások tükrében*. (Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár 1997/ 2.) BVOP Módszertani Igazgatóság, 1–20.
- Papp Gábor (2012): Konformitás és nonkonformitás az elítéltek körében – egy empirikus vizsgálat eredményei. *Esély*, 23, 1, 3–36. • http://www.esely.org/kiadvanyok/2012_1/papp.pdf
- Paternoster, Ray – Bushway, Shawn (2009): Desistance and the Feared Self: Toward an Identity Theory of Criminal Desistance. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 99, 4, 1103–1156. • <http://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7339&context=jclc>
- Visher, Christy A. – O'Connell, Daniel J. (2012): Incarceration and inmates' self perceptions about returning home. *The Prison Experience*, 40, 5, 386–393. DOI:10.1016/j.jcrimjus.2012.06.007 • https://www.researchgate.net/publication/256919602_Incarceration_and_inmates%27_self_perceptions_about_returning_home

CSALÁD, VÁLASZTOTT CSALÁD? HIV-VEL ÉLŐ MELEG FÉRFIAK TAPASZTALATAI

P. Tóth Tamás

PhD, tudományos munkatárs,
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet
ptoth.tamas@tk.mta.hu

Bevezetés

Jelen tanulmány alapjául huszonnyolc HIV-vel élő én-elbeszélése szolgál. Az interjúk felvétele Budapesten történt 2007 áprilisa és 2012 júniusa között a *HIV Prevention within High-Risk Social Networks – International Social Network Study II.*¹ kutatás keretében. A HIV-vel élő MSM- (*men having sex with men*) alanyokkal elsősorban civil szervezetek és HIV-aktivisták segítségével vettük föl a kapcsolatot, majd hólabda-módszerrel folytatódott a rekrutálás. Emellett online fórumokon és egy melegmagazinban is meghirdettük a kutatásban való részvétel lehetőségét.

Az én-elbeszélések strukturális kódolása a mélyinterjúk elkészítésekor használt nyitott kérdésekből álló kérdőív fő témakörei alapján készült el, s került kódkönyvbe. A fő témakörök a következők voltak: kapcsolati jellem-

zők, HIV-fertőzés percepciók, szexuális gyakorlat, társadalmi hálózatokba való (*social network*) beágyazottság, intézményi támogatás, valamint stigmatizációs és diszkriminációs tapasztalatok. Az értelmezés során az e kódkönyv által kijelölt szövegegységeket tekintem elemzési egységnek. Minden meginterjúvott személy álnevet választott magának, amit a felhasználáskor a felvétel időpontjában érvényes életkorával együtt használok azonosításra.

A felvett hanganyagokból szöveghű átirat készült, a leiratok a kutatás céljának megfelelően és az interjúk felvétele során meghatározott főbb témakörök szerinti kódkönyvbe kerültek: a releváns adatokat az adott főbb témaköröknek és altémáknak megfelelő kódok szerint rendeztem. A strukturális kódolás eredménye, hogy a mélyinterjúkból nagyobb szövegegységek csoportosíthatóak egyes témák mentén, ami alaposabb elemzést tesz lehetővé egy-egy témán belül, és az azok közötti átjárhatóságot is erőteljesebben felszínre hozza. A strukturális kódolás bizonyos mértékben kvantitatív eszközök használatát is lehetővé teszi: például figyelembevéve, hogy a résztvevők közül hányan reflektáltak egy-egy

adott témára. Az egyes kódok segítségemre voltak abban, hogy megállapíthassam, melyek azok a közös szövegegységekben megragadható elképzelések, amiket több résztvevő is azonos módon fogalmazott meg, s melyek azok, amelyek ritka előfordulásuk alapján egyedinek, „különlegesnek” tekinthetők. A kvalitatív elemzés e kódkönyv tartalma alapján készült.

Jelen tanulmányban a HIV-vel élő interjúalanyok családi kapcsolatokra vonatkozó elbeszélésrészleteit vizsgálom a kvalitatív módszerek adta lehetőségeket alkalmazva, interakcionista fókusszal.

Kapcsolati jellemzők: család, választott család

A családi kapcsolatok gyengébb – vagy gyengülő, akár megszűnő – ereje miatt felértékelődik a „választott család” (*family of choice*) szerepe HIV-pozitív interjúalanyaink életében. Némelyikük esetében ez a melegségükkel függ össze: vagy az előbújás (*coming out*) következtében, vagy életük e szegmensét eltitkolva elhidegülnek, elidegenednek vér szerinti családjuk tagjaitól, s elsődleges támogató rendszerüket a barátaik biztosítják.

A *választott család* szempontú megközelítések szerint inkább a választható, semmint az eleve adott kapcsolatok biztosítják a törődést és támogatást, inkább a választott személyekkel bizalmas és intim a viszony. A választott család jelensége sokszor a legletisztultabb formában a nem heteroszexuális családformákban érhető tetten (McCarthy – Edwards, 2011). A „választott család” megközelítések politikai jogegyenlőségi kontextusba ágyazódva alakultak ki, és kaptak hangsúlyt az Egyesült Államokban a homoszexuális életformák elfogadásának érdekében (Weston, 1997). A HIV/AIDS-kontextus jelentősen befolyásolta a választott család jelenségének megerősödé-

sét, mivel sem a vér szerinti családi támogató-rendszerek, sem a politikai, állami szervek nem tudtak kielégítően reagálni a HIV/AIDS-jelenségre, ezért az LMBT-emberek² körében még nagyobb jelentősége lett a baráti kapcsolatok által biztosított törődésnek és támogatásnak (McCarthy – Edwards, 2011).

A családi viszonyokat elemezve találjuk szembe magunkat a nem elhanyagolható szemponttal, hogy nehezen szétszálazható a melegséggel (homoszexualitással) kapcsolatos stigma, valamint a HIV-stigma.³ Interjúalanyaink beszámolóiban e két egymásra rétegződött stigma a legtöbb esetben úgy választható szét, ha annak grammatikai nyomai vannak, s azokat megkeresve tudunk rámutatni a jelentésbeli különbségekre: első renden a sorrendiségre, időbeni egymásutániségra utaló jelek vagy szavak utalnak arra, hogy e rétegzett stigma bár első ránézésre kibogozhatatlanul összefonódik, az alaposabb elemzést követően azonban a részei lefejtethetők egymásról. Olykor azonban lehetetlen e két stigmát különválasztani az elbeszélésekben, amikor semmiféle grammatikai különbség nem utal a szétválaszthatóságra; ennek az elbeszéléseinkben két feltárható oka van. Az egyik magában a sztoriban rejlik: egy-egy

² (L)eszvikus, (M)eleg, (B)iszexuális és (T)ransznemű.

³ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a homoszexualitás mint identitáskategória és a HIV/AIDS látszat-korrelációja egymásra rétegzett stigmákat (*layered stigma*) eredményezhet, melyek tovább erősíthetik egymás hatását. Hangsúlyoznunk kell, hogy a kockázatos szexuális magatartásformák állnak összefüggésben azzal, hogy mekkora a HIV-fertőzés veszélye, s nem különböző identitáskategóriák. A rétegzett stigma (Cloete et al., 2013) jelentése, hogy különböző stigmák nehezen szétszálazható módon fonódnak össze, és így nagy mértékben hozzájárulnak egy társadalmilag hátrányosan megkülönböztetett csoport további marginalizálódásához.

interjúalany HIV-pozitív „coming-out”-ja időben egybeesik melegségének „coming-out”-jával, így tulajdonképpen ő maga is úgy éli és fogalmazza meg idevonatkozó tapasztalatait, hogy e stigmák egybeesnek, vagy legalábbis képtelen szétválasztani őket. A másik ok, amikor az elbeszélés töredezettsége – vagy az interjúalany verbális készségei – nem teszi lehetővé, hogy beazonosíthassuk, mikor melyik stigmára utal az elbeszélő.

A melegség családban való felfedésével kapcsolatos tapasztalatokra rátérve előzetesen meg kívánom jegyezni, hogy általánosságban elmondható: a legtöbb interjúalany esetében szexuális orientációjának „coming out” témája szinte kizárólag a családi kapcsolatokról szóló beszámolóknak merült fel, a baráti kapcsolatokban alig. Ez magyarázható azzal az egyszerű – és közhelyes, ám igaz – megállapítással, hogy míg barátokat magának választ az ember, addig a családtagok adottak.

Értelemszerűen különbséget kell tennünk az egyes interjúalanyok között, figyelembe véve élethelyzetüket; például nem elhanyagolható különbség, hogy ki kivel él egy háztartásban. Erre azért nem térek ki külön, mert önmagában az az információ, hogy kivel él egy háztartásban valaki, még nem magyarázat a viszonyrendszerekre. Fontos lehet az életkor (ezt minden esetben jelzem is), ugyanakkor a munkaerő-piaci státus is befolyásolja e viszonyrendszereket: eltartott-e az illető, diák-e,

hajléktalan-e; ugyanígy a találkozások sűrűsége és minősége is befolyásoló tényező.⁴ Az azonban, hogy az elemzés során az összes jellemzőt figyelembe vegyük, már parttalan ná tenné az interpretációt (s ennek oka még az interjúk alacsony elemszáma is).

A családtagoknak az interjúalanyok szexuális orientációjára vonatkozó ismerete vagy nem ismerete igencsak vegyes mintázatot mutat. A „coming out” vagy annak hiánya magyarázatok egész sokaságát sorakoztatja fel különböző elbeszélőknél, s ezek következményei is igen változatosak. Az elfogadás és az elutasítás mértéke minden esetben különböző. Attila (35) arról számolt be, hogy a családjában egyfajta (el)hallgatás jellemzi a melegséget; nem beszélnek erről a témáról, annak ellenére, hogy párkapcsolati viszonyban is megjelent köreikben, azaz teljesen nyilvánvaló a melegsége, de amolyan „ne szólj szám, nem fáj fejem” tudás ez: „Konkrétan nem szoktunk róla beszélni, tehát én a családban, a családban nem vagyok [nyíltan meleg]. Hát nyilván tudják, mert az összes barátomat ismerték, meg ismerik. Együtt megyünk a barátommal hozzájuk, úgyhogy ezzel senkinek semmi problémája, de nem beszélünk róla. Tehát nem volt beszédtema.” (Attila 35)

Miki (42) ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a családban mindenki számára tudott dolog a melegsége, de ez nem feltétlenül azért van így, mert megosztotta volna

az egyes tagokkal ezt az információt, hanem azért, mert azok, akikkel megosztotta, nem tartották ezt titokban a többi családtag előtt, „elpletykálták”: „A családból most már mindenki tudja, vagy mert elmondtam, vagy a családtagok elpletykálták”. Az eddig idézett két interjúalany nem számolt be a családtagjaival kapcsolatban semmiféle konfrontációról, de a megkérdezett HIV-pozitívok többsége már nem volt ilyen szerencsés. Edömér (38) arra az elterjedt reakcióra mutat rá, ami a melegség mint pillanatnyi eltévelyedés, mint múlt állapot jelenik meg. Az elutasítás – morális ítéletkezés – megtagadása egy olyan beszédmódban történik, ami egyrészt magában foglalja azt a diskurzust, amelyben a melegség betegségként értelmezendő, másrészt épp e betegségdiskurzus részeként kapcsolódik hozzá a (ki)gyógyulás lehetősége. Az már csak egy logikai csúsztatás az egész érvelésben, hogy a „betegségből” való „gyógyulás” pusztán szándék és akarat kérdése, mintha jellemzően a betegségeket pusztán akaratukkal gyűrnék le az emberek.

Edömér (38) elbeszélésében ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Jó pár évvel ezelőtt romlott meg a kapcsolatunk [a szüleimmel] azzal, hogy nem fogadták el, hogy meleg vagyok. 18 éves voltam, mikor volt egy jóakaróm, felhívta az apámat és közölte vele, hogy buzi vagyok. Aztán elmentünk az apámmal sétálni és rákérdezett, hogy buzi vagyok-e? Igen, az vagyok, mondtam. Jó akkor van 10 perced, hogy befejezd. Ilyen családi dráma volt az egész. Akkor mondták, hogy van x idő, hogy azt az egészet befejezd. Mert szerezünk egy olyan, mint az influenza vagy egy megfázás, és szerintük ezen lehet változtatni.” (Edömér, 38)

Ebben az idézetben már észrevehető, hogy a melegség kiderülésével (ebben az esetben

óvatosan használnám a felvállalás szót, mivel akaratlan történésről van szó) az elutasítás és meg nem értés mellett megjelenik a megszégyenítés is. Interjúalanyunk nem tért rá ki külön, de a szóhasználatából kiderül: Edömért lebiztították, mi több, saját apja buzizta le.

Krisztián (37) már egész konkrétan számolt be arról, hogy miként alázták meg, szégyenítették meg az egész család előtt melegségének felvállalása miatt. S míg mondandójában az hangzik el, hogy az el nem fogadás következménye a családból való kitagadás volt, ezzel együtt családtagként való negligálása, akivel nem foglalkoznak többé, huszárvágással tér át egy kissé későbbi eseményre, ahol az egész család előtt pellengérré állítva szégyenítik meg egy közös szertartás keretében: „a szüleim nem fogadták el azt, hogy meleg vagyok; kitagadtak. Amikor kiderült, hogy én meleg vagyok, onnantól kezdve nem foglalkoztak velem. És akkor összehívták a családot rá egy fél évre, és bemutatták, hogy így néz ki egy mocskos buzi. És akkor el kellett mennem otthonról. Nagyon sokszor próbáltam úgy mondni visszakönyörögni magam, hogy rendezzük ezt az állapotot.” A megalázó családi szertartást követően, ahol rituálisan kitagadják, számkivetettnek érzi magát, s próbál visszatérni ebbe a mikroközösségbe; sikertelenül. Ezek után csöppet sem meglepő, hogy a megtagadott melegség-stigma élménye után nem arról számolt be, hogy megosztotta volna bárkivel is családtagjai közül HIV-pozitív státusát; az mintegy „véletlen” jut edesanyja tudomására. „A pszichológus hölgy felkereste az édesanyámat. Az édesanyámnak elmondta, hogy beteg vagyok. Azt mondta az édesanyám, ha majd haldoklom, akkor kíváncsi rám, de addig nem.” (Krisztián 37) Édesanyja kifejezésre juttatja, hogy egyáltalán nem kíván a fiával törődni, holott azt sem

⁴ A 28 résztvevő átlagéletkora 37 év, a legfiatalabb 22 éves volt, a legidősebb 67. Iskolázottságukat tekintve 18 résztvevőnek felsőfokú, hatnak középfokú és négynek alacsonyfokú végzettsége volt. 14 rendelkezett állással, hat volt munkanélküli, hat volt rokkantnyugdíjas a HIV-státusa miatt, egy nyugdíjas és egy fő volt diák. A minta összes férfi résztvevője melegeként határozta meg magát, és közülük 16 számolt be arról, hogy egy másik férfival áll partnerkapcsolatban. Az interjúk felvételének időpontjában a legtöbb résztvevő Buda-

pesten élt, ahol a Magyarországon létező egyetlen HIV-kezelésre szakosodott kórház található. A legtöbb résztvevő, ha nem élt eleve Budapesten, akkor HIV-státusa miatt költözött a fővárosba, s csupán három volt közülük, aki még mindig vidéken élt. Tizenegy férfi együtt élt azonos nemű partnerével, kilenc egyedül egy háztartásban, három hajléktalan-szállón, kettő a szüleivel, egy résztvevő egy barátjával bérelt lakásban közösen, egy fő egy albérlőjével és egy fő nővérszállón.

hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy bár interjúalanyunk nem ad külön magyarázatot erre elbeszélésében, egy pszichológus hölgy a hírvivő: azaz a szituáció minden résztvevője számára egyértelmű, hogy lelki segítségnyújtásra volna szüksége. Szinte tapintható a sztori-ban a „cry for help” nyoma.

Ennél sokkal egyértelműbben fogalmazza meg Ákos (22) történetének elbeszélésében, hogy öngyilkossági kísérletet is elkövetett, emiatt ugyan megtudták szülei pozitív státusát, de azóta e témát hallgatás övezi: „Öngyilkos akartam lenni. Szüleim megtudták, miután gyógykezelés alatt álltam. De sosem beszéltünk róla azóta”. Elek (27) szűkszavúan osztja meg velünk élményeit, amikor megfogalmazza, hogy bár édesanyját megrázkódattásként érte a hír, már túltették magukat a helyzeten – az ugyan nem egyértelmű számunkra, hogy ez az állapot megértést, elfogadást és lelki, szellemi feldolgozást jelent-e, vagy a már ismert (el)hallgatás, szőnyeg alá söprés történt-e: „Mindenki tudja. Az anyukám sírt, meg mittudomén, túl vagyunk azon”. Számos esetben számoltak be arról interjúalanyaink, hogy egyes családtagok tudnak a HIV-pozitív státusukról, mások pedig nem. Különösebb magyarázat nélkül marad Kozsó (37) elbeszélésében, hogy miért csak a bátyjával osztotta meg ezt az információt: „a családból csak a bátyám [tudja]”. Ugyanígy, szinte magyarázat nélkül meséli el Edömér (38), hogy édesapja előtt nem fedte fel státusát, bár megfogalmazása azt engedi sejteni, hogy édesanyjával bensőségebb a viszonya. Erre utal szóhasználat, amikor először szülőket említ, majd rögtön kiderül, hogy ezalatt tulajdonképpen csak édesanyját érti: „Szüleim tudják, hogy HIV-pozitív vagyok. Édesanyám tudja, az édesapám nem tudja.”

Gergő (46) egy bonyolult családi viszonyrendszerrel vázol fel előttünk, ahol az édesanya reakciója a kitagadás volt, míg a húga s annak gyermekei részéről elfogadást tapasztalt. S bár kényszerhelyzetből fakadt, de egy ideig még húga egyik gyermekét is nevelte azonos nemű párjával együtt: „Amikor kiderült a homoszexualitásom, kitagadott lettem. Anyám kitagadott. Sosem békültünk ki. Az én körömben mindenki tudja, az anyám, a testvéreim, a gyerekei, hogy homoszexuális vagyok és HIV-pozitív. Én sem tudom, mikor derült ki a melegségem. Valószínűleg sejtették, gyanították. Amikor jó volt a kapcsolat a húgommal és a gyerekeivel, akkor a barátaimat hívtam a családi rendezvényekre. Az egyik gyerek sajnos gyámság alá került, és én lettem a gyámszülője, hozzám került, és neveltem. Akkor ott volt a barátom, természetes volt, együtt éltünk. Elmagyaráztam neki, hogy én egy kicsit másképp élem az életemet. Nem feltétlenül követendő példa, próbáljunk meg egymás mellett élni a normákat betartva. Akkor ez működött.” (Gergő, 46)

Érdemes külön figyelmet szentelnünk Gergő (46) mondandójának záró gondolatok-reére ebben az idézetben: valamiféle közösen elfogadott normára hivatkozik, amelyben a gyermekkel való együttélést lehetségesnek gondolta, bár nem fejt ki, hogy pontosan mit is ért ezalatt. Ugyanakkor önreflexiójában azt fogalmazza meg, hogy az ő melegidentitása, különösen annak azonos nemű párkapcsolatban való manifesztálódása, nem elfogadható a többségi norma alapján; mi több, internalizálva e többségi heteronormativitást,⁵

⁵ A heteroszexizmus és a heteronormativitás közel azonos jelentéssel bírnak abban az értelemben, hogy mindkét fogalom a heteroszexualitásnak előjogokat parancsoló normák következményeire utal (Fraser, 1997), valamint egyaránt azon kulturális imperializ-

sáját magát nem követendő példaként említi a gyermeknek.

A huszonnyolcból mindössze két interjúalanyunk számolt be arról, hogy a családja elfogadó, megértő, támogató lett vagy maradt a HIV-pozitív státus felfedését követően. Egyikük részletes magyarázatot is fűz a mellé, hogy az egyes családtagok miként reagáltak, hogyan fogadták el helyzetét, támogatták, s hogy ennek mi lehetett az oka. Kitér arra, hogy sokgyermekes családban nőtt fel, így valószínűleg az átlagtól eltérően reagáltak így egyes családtagjai, hiszen nem oly nagy veszteség számukra, hogy a sok gyerek közül egy nem felel meg az elvárásoknak (akár a melegségre vonatkoztatva, akár a HIV-fertőzéssel kapcsolatban): „Az egész családom tudja, néhány kolléga. A családom fogadta jobban. Azt hamarabb tudták, hogy meleg vagyok. A családban a két unokahúgom sírva borult a nyakamba és azt mondták: Te akkor is a bátyusunk vagy! – és a mai napig semmi nem változott. Anyám pedig azt mondta, hogy úgyis tudjuk, hogy le fogod győzni. És legyőztem. Elfogadták, nem okozott ez problémát, apámban sem, vidéki bányászcsalád a miénk, tízen vagyunk testvérek. Testvéreimnek is több gyerekük van, tehát már csak ezért sem volt probléma, nem zavarta meg apámat sem. Egyikéknél biztosan nehezebb. Egymás után [tudták meg], a melegség volt előbb, azt kezdettől fogva tudták.” (Feri, 44)

Az átlagos(nak vélt) fogadtatáshoz képest Feri rámutat önmaga különlegesként érzékelt helyzetére, s a család elfogadó-támogató reakcióit a sokgyermekes családi helyzettel ma-

mus megnyilvánulásai, melynek keretében a domináns heteroszexuális többségi csoport egyetemes emberiként tétélezett tapasztalatai és kultúrája olyan normaként tűnnek föl, melytől eltérni csak a kisebbségek és a deviancia irányába lehet (Young, 1990).

gyarazza, ugyanakkor külön hangsúlyt kap a beszámolóban édesapja szerepe: *még az apának sem* okozott problémát. Az apai kapcsolatról többet nem is említ, tehát az apával szemben támasztott elvárás alacsonyabb volt, tőle nem feltétlenül várt támogatást, az bőven kielégítő számára, hogy az apja nem konfrontálódott vele. Ezzel szemben példák illusztrálva mutatott rá arra, hogy miként kapott támogatást többi családtagjától; édesanyjától és unokahúgaitól lelki támaszban is részesült. Az édesanya támogatásáról számol be másik interjúalanyunk is, Ödön (42), aki egy békés szimbiózisként ábrázolja anyjával való kapcsolatát: „Édesanyám mindig jön, meglátogat, segít, ha kell, bevásárlás, takarítás, jól esik, hogy segít – ez neki is egy feladat és tevékenység.”

Többben a HIV-pozitív státus család előtt való leplezését választják, amelyre különböző magyarázatokat adnak. Móric (31) például feltételezi, hogy elfogadásban részesülne, de nem akarja családját fölöslegesen „zaklatni” ezzel az információval. Ugyanakkor megfogalmazásában érdemes arra figyelni, hogy melegségét is „feldolgozták”, azaz feltételezi, hogy a HIV-pozitív státus felfedése egy hasonló feldolgozási folyamattal járna. Így az információ visszatartása nem pusztán a családtagok lelki békéjének védelmét szolgálja, hanem egyben Móric önvédelmi stratégiájának is a része. Amíg nem mondja el, addig nem teszi ki magát az ezzel kapcsolatos (előfeltételezetten) negatív élményeknek; sem a HIV-stigmával nem kell számolnia, hiszen látható jelei még nincsenek fertőzöttségének: „Hát a melegséget, azt ugye tudják – feldolgozták azt is. Azt is fel tudnák. Nem, amíg egészségesnek érzem magam, addig nem zaklatom ezzel őket. Nem látom célszerűnek elmondani, amíg nem látszik, vagy nincs jele, addig minek.” (Móric, 31)

Etele (52) bizonytalankodást mutató véleményének idézésekor mindenképpen figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az interjú felvételének időpontjában egészen frissen értesült HIV-pozitív státusáról, mindössze egy hónapja tudta meg, hogy fertőzött. Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül – ez pedig magyarázat arra is, hogy friss fertőzöttként miért is vállalkozott interjúra, illetve miért „összeszedett” az én-elbeszélése –, hogy fertőzését megelőzően évekig dolgozott már a HIV-prevenció területén mint aktivista. Mindezek fényében Etele szavai már önmagukért beszélnek: „A családom még nem tudja. Anyámnak nem fogom elmondani, mert 77 éves, és minek. A volt feleségemnek nem tudom még, hogy el fogom-e még mondani. A gyerekeim... a lányomnak elmondom majd biztosan, de nem tudom még, mikor.” (Etele, 52)

Ákos (22) arról számol be, hogy bár szüleivel nem osztotta meg, hogy HIV-pozitív, ugyanakkor rövid mondandójában is felsejlik a lebukástól való félelem, az, hogy nagyon nehéz titokban tartania státusát: „A szüleim nem tudják [hogy HIV-pozitív vagyok]. A családban senki. Vannak bonyolult situációk. Hetente csak kétszer van vérvétel és csak Pesten, be kell jelentkezni.” (Ákos, 22)

Rudolf (29) kizártnak tartja, hogy édesanyja előtt felfedje HIV-pozitív státusát. Ki is mondja, hogy kettős félelem is gátolja ebben, egyrészt édesanyját nem kívánja „zaklatni” ezzel, másrészt önmagát is félti: fél az anya reakciójától. Itt is érdemes megemlítenünk, hogy az apával való viszony mennyire különbözik az anyával való viszonytól. Rudolf (29) esetében az apa szóba sem kerül, tulajdonképpen csupán hiányában van jelen (az én-elbeszélés más részeiből tudott, hogy édesapja és édesanyja együtt élnek): „Nem tudják

[a szüleim]. Nem, soha! Előbb halok meg, mint hogy elmondjam az anyámnak. Ez bonyolult. Ezt az egész kérdést, most nem taglalnám az anyámmal. A homoszexualitásom meg a HIV-fertőzéstől való félelmem szorosan összefügg. Nem, soha! A legrosszabb, ami engem érhet, hogy az anyám megtudja. Azt sem tudom, hogy hogyan reagálna rá, de nem, nem. Nem, soha! Nem csak őt félttem, magamat is. Inkább magamat, mint őt, de őt még nem akarom ezzel zaklatni.” (Rudolf 29)

Interjúalanyaink jellemzően arról számoltak be, hogy környezetükben kénytelenek titkolni HIV-státusukat, legalábbis nem szívesen osztanák meg azt másokkal, hiszen erre is biztatják őket mind az egészségügyi ellátórendszerben (nővérek és orvosok is ezt tanácsolják), mind a HIV-pozitívokat segítő civil szervezetek, illetve HIV-pozitívokat segítő személyek is az eltitkolást javasolják az én védelmének érdekében.

A legtöbb esetben ez a rejtőzködés egészen addig fent is tartható, amíg a HIV-pozitív személy nem kerül AIDS-stádiumba. Bár ahogy erre Egon (40), egyik AIDS-stádiumú interjúalanyunk is rámutat a következőkben, ő még ebben az állapotban is inkább a titkolást választotta, felvállalva azt, hogy környezete találgatásokba bocsátkozzon állapotát illetően: „Környezetem nagyon sokáig nem tudta, hogy AIDS-beteg vagyok. Se anyámnak, se öcsémnek – akikkel együtt laktam – nem mondtam el. Sem a többi testvéremnek. Meleg barátaimnak sem, hiszen egyáltalán nem jártam be Pestre B.-ről. Az egy év alatt 40 valahány kilogramm súlyra lementem. Én akkor úgy gondoltam, hogy az orvos valószínűleg azért nem mondott biztosat arról, hogy hány évem van hátra, mert csak rövid időm van. Ezért mentem haza meghalni. Végül a környezetem nem bírta tovább, hogy mi van.

Találgatták, hogy mi lehet a bajom. Biztos daganata van. Olyan állapotba kerültem, hogy végül behozott ide a mentő. Itt valamennyire rendbe jöttem. Egyébként elhatalmasodott a TBC a tüdőmön. Nem volt erőm tiltakozni a beszállításom ellen. Otthon ekkor sem derült ki, hogy HIV-pozitív vagyok. A mentőben mondtam meg, hogy a Lászlóba kell bevinni. Ott tisztáztam a mentőorvossal, hogy miért” (Egon, 40).

Egon (40) már egy opportunist fertőzéssel küzdött ekkor, szemmel láthatóan beteg volt, magát a betegség tényét már nem titkolhatta el környezetétől, de a HIV-fertőzéssel járó stigmától való félelmében nem mondja el környezetének (kivéve a feltétlenül szükséges egészségügyi szakembereknek), hogy pozitív státusa miatt kell kórházba vinni.

Miki (42) nincs AIDS-stádiumban, de a családi körben mégis felmerül, hogy netalántán HIV-pozitív. Az én-elbeszéléséből csak annyit tudhatunk meg, hogy szárnyra kapott ez a hír, amikor a László Kórházba került, s ezek szerint a családtagok tisztában voltak azzal, hogy a László Kórházban kezelik a HIV-pozitívokat. Amikor Mikit egy családi eseményen kerek-perec megkérdezte a nagymama, hogy miért volt a László Kórházban, akkor nem egyszerűen a tagadást vagy a titkolózást választja (ez utóbbit ebben a szituációban nehezen is választhatta volna), hanem belekényszerül a hazugságba. Valamiféle választ adnia kell, s ahelyett, hogy a HIV-státusát felfedné, csak annyit mer bevallani, hogy hepatitisfertőzés miatt került kórházba: „A családban elterjedt egy alkalommal, hogy HIV-pozitív vagyok, mert a László Kórházba kerültem májgyulladás miatt, ekkor elkezdtek arról beszélni a szélesebb rokon körben, hogy AIDS-es vagyok. A nagymamám egy születésnap ünnepségen a rokonság előtt

megvédett. Mindenki előtt rákérdezett, hogy miért voltam a László Kórházban, és akkor elmondtam, hogy hepatitis-fertőzés miatt” (Miki, 42).

Arra is érdemes külön kitérnünk, hogy Miki (42) a nagymama kérdését úgy értelmezi, hogy őt védte meg. Azt, hogy nem a „pletyka” terjed a családban, hanem e kérdéssel lehetőséget kapott arra, hogy „tisztázza magát” – továbbra is elfedve státusát – úgy értelmezi, hogy a nagymama őt megvédte, hiszen nem kell felvállalnia egy fenyegetett identitást (Breakwell, 1986), nem kell magára vállalnia a HIV-stigmát.

Herki (32) státusának édesanyja előtt való titokban tartását azzal magyarázza, hogy nem akarja még ezzel is terhelni. Testvéreinek sem azért mondta el, hogy HIV-fertőzött, mert támogatást, segítséget várt volna tőle, hanem úgy fogalmaz: „kénytelen voltam elmondani”. Az elbeszéléséből azt tudjuk meg még, hogy ez nem volt könnyű Herki számára: a státus felfedése kellemetlen és kényszerű volt. Mintegy mellékesen szúrja oda mondandója végére azt a rövid megjegyzést, hogy testvére szexuális orientációjával is tisztában van. A kontextust figyelembe véve ez a rövidke valóság azt az információt is hordozza, hogy édesanyja nemcsak arról nem tud, hogy Herki HIV-pozitív, hanem arról sem, hogy meleg: „Édesanyám a mai napig sem tudja, van neki elég gondja, hogy még én is ezzel terhelve. Neki is voltak egészségügyi gondjai, van elég neki. A testvéremnek kénytelen voltam elmondani. [...] Ő tudja azt is, hogy meleg vagyok.” (Herki 32)

A vér szerinti családban mind a HIV-pozitív státus, mind a szexuális orientációval kapcsolatos vélt vagy valós negatív tapasztalatok felerősítik a családon kívüli kapcsolatok támogató szerepét.

Zolcsi (26) egészen explicit módon fogalmazza meg a választott családjával kapcsolatos tapasztalatait, elvárásait, élményeit, hiszen ő ki is mondja, hogy egy-egy segítő személyt azonosít egy-egy klasszikus családi szereppel. Vér szerinti családjára már nem számíthat, kitagadták, s a kapcsolatot sem tartják, így kialakított a maga számára egy választott családot. Két „forrást” nevez meg, ahonnan választott magának családtagokat: az egyik egy HIV-pozitívokat segítő egyesület, a másik pedig egy LMBT civil szervezet által működtetett segélyvonal szolgálata. Ez utóbbi kapcsolatok telefonhíváson keresztül jönnek létre, nem személyesek, s a telefonos operátorok anonimak maradnak, álnevet használnak. Így Zolcsi választott családjának jó néhány tagját csupán álneven s a hangján keresztül ismeri: „Szülőkkel nem tartjuk a kapcsolatot, egyáltalán nem, nem tartanak a gyerekeknek. Én ezt felvállalom nyíltan, én akár a tévében is elmondom. [...] De van egy elképzelt családom, a Meleg Háttér vonal... ottan van elképzelt apukám, elképzelt anyukám. A Plusz Egyesülethez is szoktam bejárni... Márti néni az anyukám, akkor Kingát úgy tekintem, minthogyha a nővérem lenne. Tegnap is írtam neki sms-t. Végül is, a Háttér-vonalnál is anonimok – nem tudom, hogy kik azok, meg minden – de Lukács urat apukámnak hívom, Emese nénit is meg Helga nénit is anyukámnak hívom, hát olyan jó beszélgetni velük, meg minden, mert tényleg észre lehet venni rajtuk, hogy az emberekkel együtt éreznek, és izgulnak értem.” (Zolcsi, 26)

Zolcsi beszámolójában meg is fogalmazza, hogy a támogatás, az empátia, az érdeklődés az, ami miatt (választott) családtagként azonosítja az őt segítő embereket, s ebbe a

családdefinícióba az is kényelmesen belefér, hogy három különböző személyt is megnevez, akit „anyukájának” tart.

Összegzés

A családi otthonok túlnyomó többségét átható, magától értetődő heteronormativitás sokakban erősíti az elnyomottság érzetét. Több interjúalanyunk a családján belül érzékelt homofóbia miatt nem merre vagy tudta felvállalni sem melegségét, sem HIV-pozitív státusát: családtagjaik gyakran nem értik vagy nem akarják érteni a helyzetet – amihez vélhetően nagymértékben hozzájárul az is, hogy az elutasító társadalmi környezet az érintetteket jellemzően családtagjaikkal, baráti körükkel együtt stigmatizálja.

Mind a HIV-státus felfedésével kapcsolatos, mind a melegidentitással kapcsolatos – többnyire negatív – családi tapasztalatok, ténylegesen elszennvedett vagy csak előzetesen elvárt elutasítástól és diszkriminációtól való félelmek azt eredményezik, hogy félértékelődnek más – többnyire baráti – bensőséges viszonyok, azok az emberek lesznek az elsődleges bizalmasok, támogatók és segítők, akik nem a vér szerinti családtagok, hanem a „választott család” tagjai.

A HIV/AIDS-kontextus jelentősen befolyásolja a választott család jelenségének megerősödését, mivel sem a vér szerinti családi támogatórendszerek, sem a politikai, állami szervek nem tudnak kielégítően reagálni a HIV/AIDS-jelenségre, ezért az LMBT-embekek körében még nagyobb jelentősége van a baráti kapcsolatok által biztosított törődésnek és támogatásnak.

Kulcsszavak: HIV/AIDS, család, Budapest

IRODALOM

- Breakwell, Glynis M. (1986): *Coping with Threatened Identities*. Methuen & Co., London • <https://books.google.hu/books?id=GI3wCQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>
- Cloete, Allanise – Kalichman, S. C. – Simbayi, L. C. (2013): *Layered Stigma and HIV/AIDS: Experiences of Men Who Have Sex with Men (MSM) in South Africa*. In: Liamputtong, Pranee (szerk.) *Stigma, Discrimination and Living with HIV/AIDS*. 259-269. DOI: 10.1007/978-94-007-6324-1_15 • http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-94-007-6324-1_15
- Fraser, Nancy (1997): *Justice Interruptus. Critical Reflections on the „Postsocialist” Condition*. Routledge, New York–London • https://books.google.hu/books?id=sKGqCIIP_QIC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false

- [books?id=sKGqCIIP_QIC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false](https://books.google.hu/books?id=Xd_4Dl4IxxqMC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false)
- McCarthy, Jane Ribbens – Edwards, Rosalind (2011): *Key Concepts in Family Studies*. Sage, London • https://books.google.hu/books?id=Xd_4Dl4IxxqMC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false
- Weston, Kath (1997): *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press. • <https://books.google.hu/books?id=Btk3BAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>
- Young, Iris Marion (1990): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press. • <https://books.google.hu/books?id=AU5dpgNLjAoC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>



Tanulmány

MIKOR TALÁLUNK FÖLDÖN KÍVÜLI ÉLETET?

Kereszturi Ákos

PhD, tudományos munkatárs,
MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont
kereszturi.akos@csfk.mta.hu

Régi vágyálma a társakat kereső embernek és emberiségnek a Földön kívüli élet azonosítása. A mára tudományos kérdésként is elemezhető témakörben 2015 tavaszán a NASA¹ szokatlan bejelentést tett: előrejelzést közölt a Földön kívüli élet várható felismerésének időpontjával kapcsolatban. Eszerint egy évtizeden belül a Földön kívüli életre utaló jelet találnak a kutatók, a következő egy-két évtizedben pedig bizonyítékuk is lesz erre. Az optimizmus oka, hogy már megfogalmazott, komoly kérdésekre a közeljövőre tervezett küldetések eséllyel adhatnak választ. Ezeket a témaköröket vesszük sorba az alábbiakban.

Természetesen egy ilyen becslésben a nagy számok törvénye és a valószínűség is fontos szerepet kap. Mai ismereteink alapján a Tejútrendszerünkben közel 200 milliárd, a Földhöz hasonló bolygó lehet. Statisztikai megfontolások alapján pedig ilyen sok égitest közül, ha csak egy töredék százalék biztosít kedvező körülményeket az élet kialakulására,

még mindig sok potenciális célpontunk van. A Naprendszerben pedig az élet lehetőségével kapcsolatos ismereteink jelentősen bővíthetnek 2020 körül, amikor anyagmintát hoznak a Marsról a Földre. A feltehetőleg egyetlen leszállóhelyen, de ott több helyszínről és eltérő rétegekből gyűjtött mintákat bolygónkon sokkal részletesebben lehet majd vizsgálni, mint amire a szondák a Mars felszínén képesek. A 2030 körüli időpontra tervezett emberes Mars-expedíció pedig akár végső választ is adhat a kérdésre: megszületett-e valaha az élet külső bolygósomszédunkon?

Bizonyítékok a marsi vízre és szerves anyagra

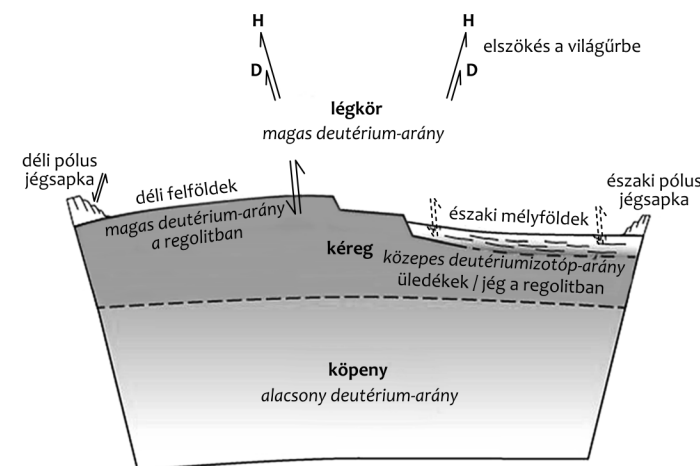
A Mars körül és felszínén dolgozó szondák megfigyelései megerősítették, hogy a bolygón egykor cseppfolyós víz volt jelen (1. ábra). Az ősi vízmennyiség egy része a világűrbe szökött, erre utalnak a Curiosity marsjáró deutérium-hidrogén (D/H) izotóparány-mérései. A víz egykori jelenlétét támasztják alá egyes marsi meteoritok vizsgálata is, amelyek szintén az izotóparányok alapján mutattak rá, hogy a

jelenlegi két jellegzetes D/H-izotóparány (a légköri és a kéreg mélyén jellemző értékek) mellett egy harmadik is létezik. Ez arra utal, hogy több különböző H₂O-raktár van a bolygón, a most azonosított harmadikat a poláris jégsapkák, illetve a sekély felszín alatti, eltemetett jégtömegek képviselik. Ha ezek jéganyaga egykor olvadt állapotban volt, a víz 100–150 méter vastagon boríthatta be a bolygó felszínét (ha a Mars szabályos gömb alakú lenne).

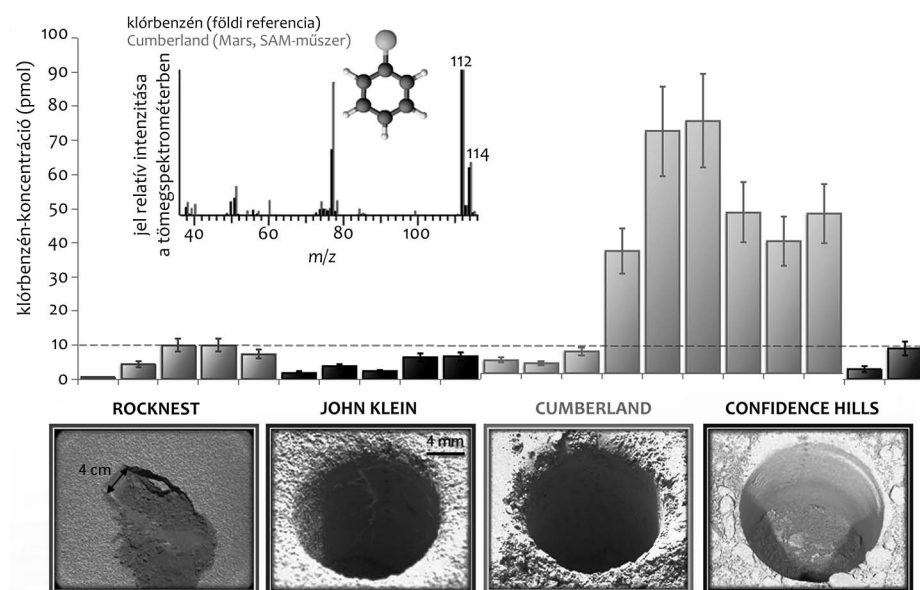
Előrelépés történt a marsi szerves anyagok kimutatásában is. Kis mennyiségben már több marsi meteoritban találtak szerves molekulákat – noha ezek biztos azonosítása és a földi szennyezés kizárása/megkülönböztetése aprólékos munkát igényel. A NASA Curiosity marsjárójának marsi mérései szintén szerves anyag nyomára akadtak, azonban a mérések után hónapokon keresztül nem tudták kizárni a földi szennyezés lehetőségét. A szonda laboratóriumát sterilizálták, de kevés anyag azért maradhatott benne, ami megtévesztheti a rendkívül érzékeny műszereket. Ugyanakkor a kimutatott szerves klórbenzol és klóralkánok sem voltak jelen eredetileg a marsi

mintában, hanem a mérés során keletkeztek. A földi kontrollkísérletekkel azonban egyértelmű lett, hogy a kiemelt mintákban lévő klórtartalmú szerves anyag nem földi eredetű szennyezés. Ezek a SAM nevű műszerben, a mérés során keletkeztek egyéb, eredeti marsi szerves molekulákból. Ha közvetve is, bebizonyosodott tehát, hogy nemcsak a marsi meteoritokban, de a vörös bolygó felszíni anyagaiban is vannak szerves összetevők annak ellenére, hogy maga a műszer nem ezeket, hanem a belőlük a kísérlet során átalakult komponenseket azonosította (2. ábra).

A Curiosity marsjáró első adataiban nem akadtak a még korábban, a Mars Express űrszonda és földi mérésekkel a marsi légkörben kimutatott metán nyomára, de a küldetés előrehaladtával végül sikerült azonosítani a gázt. Az is kiderült, hogy a metán légköri mennyisége igen élesen változik, ami arra utal, hogy kis mélységből, lokalizált forrásokból származik. Utóbbiak mibenléte még nem ismert, de felmerült, hogy jégbe zárt metán-molekulák távozhatnak a felszín alól, amelyek sokkal korábban kerültek oda.



1. ábra • Áttekintés a marsi deutériumizotóp különböző rezervoárjairól (NASA, JPL [JPL – Jet Propulsion Laboratory, a NASA Kármán Tódor által alapított egyik űrközpontja.]



2. ábra • A Curiosity marsjáró eltérő fúrási helyein a szerves anyag azonosított mennyiségének összehasonlítása (NASA, JPL-Caltech [Caltech – California Institute of Technology, Kaliforniai Műszaki Egyetem])

A Curiosity által talált agyagásványok (amelyek vizes közegben mállással keletkeztek), helyenként kalcium-szulfáttal együtt fordulnak elő, és közel semleges pH-jú ősi nedves közegre utalnak. Itt az elszállított ionok mennyiségére vonatkozó becslések alapján bőséggel lehetett víz. Ez ellentétben áll az Opportunity marsjáró által korábban vizsgált, ún. Hematit-régió jellegzetes ásványa, a jarozit jelezte egykori savas kémhatással. Eszerint jelentős eltérések lehettek az egyes területek között a marsi vizek kémhatásában – ennek igazolásában sokat segítene, ha az időbeli környezeti változásokat is pontosan tudnánk rekonstruálni. A kémiai változatosság érdekes a bolygón, a különböző oxidáltságú és oxidálatlan anyagok keverékében lévő jelentős redoxpotenciált ugyanis például a földi mikroba kihasználhatnák – ha az egyéb körülmények megfelelnek élettevékenységükhöz.

Elvben tehát akadt volna az esetleges élőlények fennmaradásához szükséges energiaforrás is.

Hatalmas vízkészletek távol a Naptól

A Naprendszer óriásbolygói körül keringő holdak elemzése alapján sok olyan égitest van, amelynek hideg, jeges felszíne alatt kiterjedt víztest található. Ilyet feltételeznek az Europa és Ganymedes Jupiter-holdak, az Enceladus és Titan Szaturnusz-holdak, valamint bizonytalanul még néhány további kísértő esetében. Ezen égitesteknél természetesen a víz önmagában még nem elegendő feltétel az élet esetleges megjelenéséhez vagy fennmaradásához, azonban fontos nyomjelző, és további vizsgálatokat indokol.

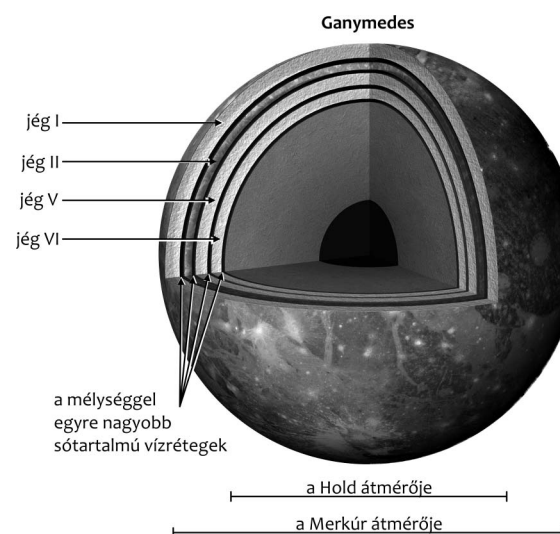
Az Europa Jupiter-hold jégpáncélja alatti, cseppfolyós vízből álló „óceánról” már évek

óta tudnak a szakemberek. A kérdéses vízben lévő anyagok előfordulásának becsléséhez jelentős előrelépés, hogy a korábbi felvételekből összeállított térképek elemzésével sikerült meghatározni a jég recirkulációs rátáját. Ez az érték azt adja meg, hogy milyen ütemben keveredik a jég az alatta lévő óceán anyagába. A folyamat fontos az esetleges élet szempontjából, a felszíni jégben ugyanis részben a szomszédos Io hold vulkáni anyagkibocsátása, részben a Nap ultraibolya és a Jupiter részecskesugárzása révén sok oxidált, savas anyag (pl. kénsav) keletkezik. Ha a jég valahol fel-emészthetődik, ezek is az óceánba jutnak, és a vízréteg fenekén, ahol a kőzetbelsővel érintkeznek, szilikátos vulkáni központok lehetnek, amelyek lúgos anyagokat bocsátanak a vízbe. A kétféle összetevő keveredésével ismét nő a redoxpotenciál, ami több földi életforma számára is kémiai energiaforrásként szolgálhatna.

Az Europa felszínének elemzése alapján a jégkéreg globálisan legfeljebb százmillió éves,

ami viszonylag fiatal (Földünkön a kontinensek többsége ennél idősebb, csak az óceáni aljzatok kora fiatalabb). Az Europa egész felszíne tehát általában ilyen korú, azaz geológiai szempontból nincs kifejezetten idős része. A fiatalos megjelenés ellenére a szakemberek éveken át nem akadtak nyomára annak, hogyan és hol tűnhetett el a jégpáncél idős része; nem mutatkoztak például a földi szubdukciós (alábukási) zónákhoz hasonló képződmények. Ezúttal a jégtáblákból összeálló hatalmas „puzzle” elemzésével „hiányzó sávok” nyomára bukkantak. Ezek a területek a jégkéreg felolvadt részeit jelzik, amelyek nemrég tűntek el – noha a recirkuláció feltehetőleg nem a földi alábukáshoz hasonlóan történt. A felismerés arra utal, hogy az óceán vize kémiaiilag aktív anyagokat tartalmaz, amelyek változatos környezetet biztosíthatnak esetleges biológiai jelenségekhez.

A cseppfolyós halmazállapotú víz esetenként a jégpáncélba is benyomulhat az Europa

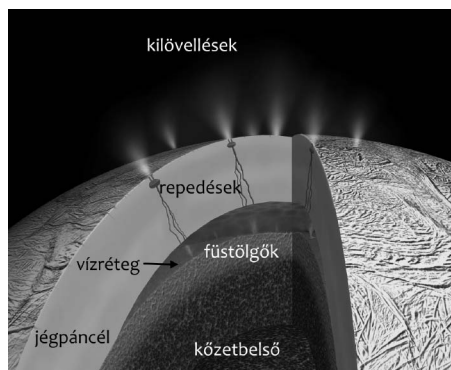


3. ábra • Vázlat a Ganymedes lehetséges belső szerkezetéről: eltérő mélységben több, különböző kristályszerkezetű jég réteg is lehet, amelyek között az oldott sók miatt cseppfolyós halmazállapotú vizes oldatok akár további rétegeket alkotnak (NASA, JPL)

felszíne alatt. Ha a víz adott mélységben megreked, sótartalma részben kiválik (ún. eutektikus fagyással), a víz pedig kiterjedt, elfedett „tölencsét” alkot. Ilyen képződmények lehetnek a felszíni összetört jégblokkokat tartalmazó, ún. káoszterületek alatt. A kérdéses tölencsék viszonylag rövid élettartamúak, legfeljebb egymillió évig létezhetnek - az élet kialakulásának ezért nem kedveznek, ugyanakkor az óceánból odajutott esetleges élőlényeknek talán átmenetileg kedvező viszonyokat biztosíthatnak.

Az újabb megfigyelések alapján már a Ganymedes Jupiter-hold esetében is biztosra vehető a felszín alatti „óceán” létezése. A Hubble-űrtávcső a hold körüli rendkívül ritka gázburokban sarki fényt figyelt meg két gyűrűben, a hold két pólusa körül. A jelenléte a hold saját mágneses tere hozza létre, amely a mélységi óceánban, az ott lévő oldott ionok áramlásával összefüggésben keletkezik. Ez kölcsönhatásba lép a Jupiter saját, sokkal erősebb mágneses terével, és a folyamat eredményeként kialakuló sarkifénygyűrű helyzete periodikusan eltolódik. Az eltolódás mértéke sokkal kisebb annál, mint amekkora egy mélységi óceán nélkül fellépne – mindez közvetett módon utal arra, hogy a felszín alatt igen mélyen, mintegy 300 km-re vízréteg húzódhat. További érdekesség, hogy egyes modellszámítások alapján, ha itt egy ősi óceán sós volt, annak különböző mélységben bekövetkező eutektikus fagyása során több folyadékszint is megjelenhetett, közöttük eltérő kristályszerkezetű jégterekkel (3. ábra).

A Cassini-űrszonda mérései által a Szaturnusz Enceladus holdjában lévő felszín alatti vízről is szereztük új ismereteket. Az égitest „gejzír jellegű” anyagkilövellései a déli sarkvidékről vízgőzt, jégzilánkokat és egyéb anyagokat, köztük metánt is juttatnak az űrbe,



4. ábra • Az Enceladus hold feltételezett belső szerkezete: a mélyebben lévő szilikátos anyag a mélységi vízzel kölcsönhatásba lép, majd a víz a repedéseken keresztül részben eltávozik a világűr felé (NASA, JPL).

100–300 kg/s ütemben. A kibocsátott igen apró, 2–8 nm átmérőjű, szilíciumban gazdag szemcséket elemezte a bolygó körül keringő Cassini-űrszonda. Ezek összetételét a pordektor által mért becsapódásokból sikerült meghatározni, ami alapján a szemcséket forróvízes aktivitás hozta létre egy óceánban. Az Enceladus jégpáncélja alatti vízréteg fenekén a kőzetekből legalább +90 °C hőmérsékletű víz jut a hűvösebb folyadékba. Ez a hideg vízben túltelített szilikátoldatot alkot, és ásványok válnak ki belőle. Az óceán vize egyébként gazdag nátriumban, továbbá karbonátok és metán is előfordulnak benne. Végül a jégpáncél repedésein áthaladó kilövellésekben távoznak el az apró szemcsék, és ezeket sikerült a Cassininak megfigyelnie a bolygó körül keringve (4–5. ábra). Az azonosított anyagok koncentrációja alapján az óceán vízében viszonylag sok oldott só lehet. A gravitációs mérések szerint a holdon, 30–40 km mélyen a felszín alatt legalább regionális, de akár az egész égitesten megjelenő, kb. 10 km vastag globális mélységi vízréteg is lehet.

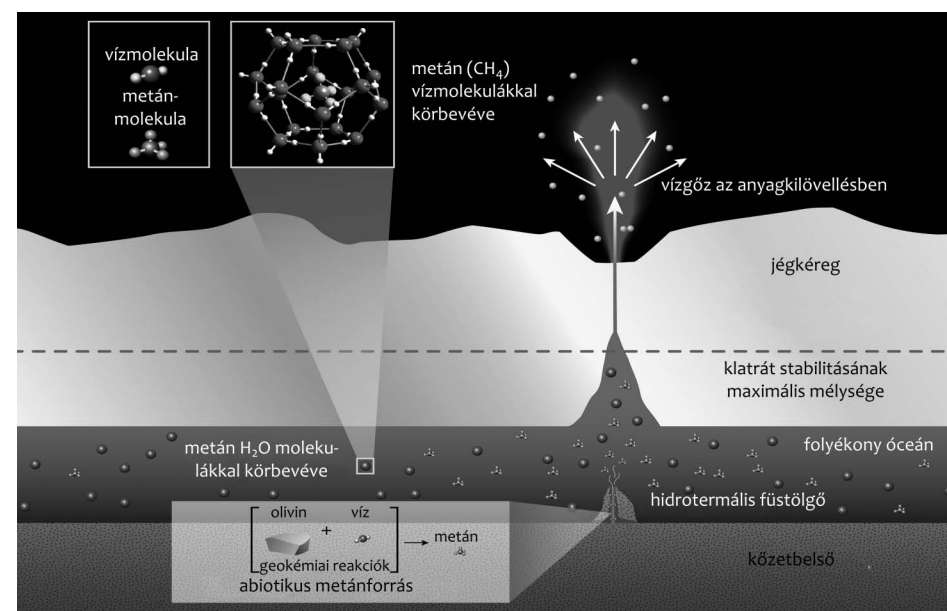
„Exometeorológia” – következő lépések a távoli bolygók kutatásában

A Naprendszeren kívüli bolygók (exobolygók) kutatása során, elsősorban a Kepler űrtávcső mérései alapján egyértelmű lett, hogy feltehetőleg szinte minden csillag körül kering bolygó, sőt általában több is. Napjainkban már nem a Jupiterhez hasonló nagyméretű gázbolygókat találunk legtöbbször, jelenleg már a kisebb objektumok vezetnek a listát. Eszerint a Földhöz hasonló méretű és tömegű bolygók gyakoriak a Világegyetemben. Ezek közül pedig sok keringhet az adott csillag ún. lakhatósági zónájában, ahol tartósan létezhet cseppfolyós víz a felszínen. A földihez hasonló, az élet keletkezésének és fennmaradásának kedvező körülmények tehát nem lehetnek kivételesek.

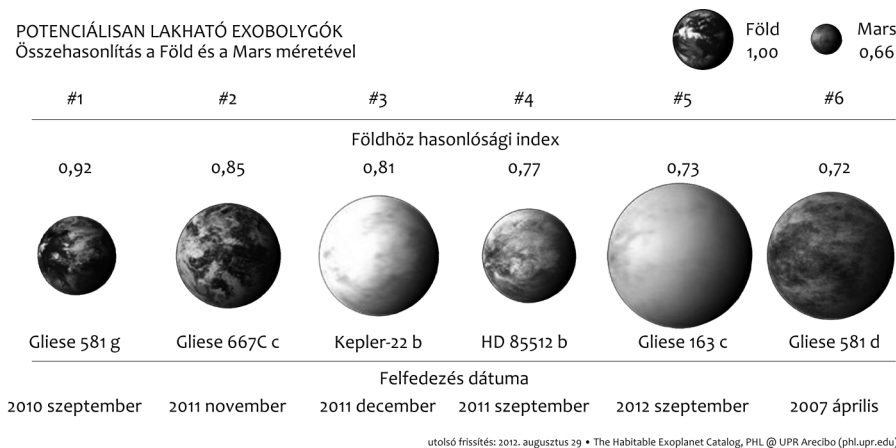
Az exobolygók kutatása ennek megfelelően a felfedezésről fokozatosan a legérdekesebb képviselőik jellemzése irányába tolódik

el. A NASA tervezésében 2018-ban induló, 6,5 méteres tükörrátmérőjű James Webb űrtávcső, az ESA (European Space Agency (Európai Űrügynökség) részéről pedig a CHEOPS- és PLATO-missziók lehetnek majd úttörők ilyen szempontból. Perspektivikus témakör az exobolygók légkörének elemzése, éghajlati viszonyaik becslése. Feltehetőleg egyre több esetben sikerül majd vízgőzt is kimutatni atmoszférájukban, ami a meteorológiai modellekkel összekapcsolva annak megállapításában segít, hogy létezhet-e cseppfolyós halmazállapotú víz az adott égitesten. A légkör gázainak elemzésekor a potenciálisan biogén eredetűeket, azok között is az ún. nem egyensúlyi viszonyban előfordulókat keresik majd. Ezek együttes megjelenése (például oxigén és metán jelenléte ugyanazon légkörben) biológiai ok nélkül nehezebben magyarázható.

Noha sejtethető, hogy nem feltétlenül csak a Földhöz hasonló égitesteken alakulhat ki az élet, saját tapasztalatunk alapján mégis a



5. ábra • A metán útja az Enceladus kilövelléses folyamatáig (NASA, JPL)



6. ábra • A 2012 nyaráig megismert exobolygók közül a leginkább lakhatónak tartott égitestek. Természetesen néhány paraméter alapján csak valószínűsíteni lehet a potenciális lakhatóságot, és ha lakható is egy égitest, nem biztos, hogy kifejlődött és fenn is maradt rajta az élet. (PHL)

miénkre emlékeztető égitesteket keresünk. A hasonlóság jellemzésére született meg a Földhöz hasonlósági index (Earth Similarity Index), amely a méret, tömeg és felszíni hőmérséklet együtteseként jellemzi, mennyire alkalmas egy-egy bolygó a Földhöz hasonló globális környezet fenntartására. Ilyen szempontból látható néhány égitest (fantáziarajzokkal) a 6. ábrán.

A csillagaikhoz közeli exobolygók, esetleg az utóbbiak körül keringő exoholdak elemzésében sokat segít majd egy koronográffal is felszerelt űrtávcső. Itt a központi csillag fényét messze a távcső „előtt” haladó árnyékvető takarná ki, lehetőséget adva a nagyon halvány exobolygók elemzésére. A rendszer megvalósítása sok technikai kihívást jelent, amelyek megoldása nehéz, de a következő évtized(ek)ben elképzelhető. A közvetlen képalkotással megőrzött exobolygók tartós követése éghajlatuk elemzését, a felhőzet változását, akár a felszíni jég vagy víz előfordulásának valószínűsítését is lehetővé teszi.

Ha visszatekintünk az elmúlt évtizedekre, egyértelmű, hogy sok más tudományterülethez hasonlóan ugrásszerű volt a fejlődés a cikkben érintett témakörökben is. Mindezek alapján nem megalapozatlan az optimizmus a Földön kívüli élet azonosítását illetően – ám konkrét számadatokat, főleg évszámokat nem túl szerencsés és nem is igazán indokolt megjelölni. További naprakész információkat angol nyelven az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont szervezésében október utolsó hetében, Budapesten megrendezendő *Missions to Habitable Worlds* című konferencián kaphatnak az érdeklődő kutatók (URL).

A cikk megszületésével kapcsolatos kutatómunkát részben az OTKA 105970 és 104607 pályázat támogatja.

Kulcsszavak: *asztrobiológia, élet, Mars, Europa, Enceladus, exobolygók*

Hivatkozás: URL: <http://life-origins2015.csfk.mta.hu>

A KÖZÉPKORBAN ANCILLA THEOLOGIAE, AZ ÚJKORBAN A POLITIKA SZOLGÁLÓJA

Ludassy Mária

az MTA doktora
ludassy.maria@btk.elte.hu

A francia felvilágosodás filozófusai gyanakodva tekintettek minden középkori kiváltságra, korporációra, beleértve az egyetemek kiváltságjait, az akadémiai autonómiát. A középkori szabadságok kis köreit – melyek tényleg kiváltságok, előjogok voltak – inkább ellenségnek tekintették a nagybetűs Szabadság – kiváltképp a szellem szabadsága – kivívása felé vezető úton, mint szövetségesnek. Sőt, letérésük érdekében az abszolút hatalom szövetségét keresték – innen a felvilágosult despotizmus ideológiája – mivel a Sorbonne szellemisége, a vidéki parlamentek joggyakorlata valóban jóval intoleránsabb és inkvizitoriкусabb volt, mint a központi hatalom permisszívebb politikája. Egyedül Montesquieu, a germán – de inkább az angol – szabadság híve védte a középkorias intézményrendszereket – parlamentek, bíróságok, akadémiák – autonómiáját a királyi abszolutizmus ellensúlyaként. Voltaire, akinek könyveit – s néha olvasóit – a toulouse-i inkvizíció elégette, Párizsban ünnepelt szerzőként fogadta a király tapsait, s amikor innen is elüldözte a „Gyalázatos”, továbbállt II. Frigyes felvilágosult udvarába, ahol a katolikus klérusnak maximum a kiátkozása, de nem az elfogatóparancsa érhetett utol. Diderot a francia cenzúra megszigorodása után szintén egy felvilágosultnak hitt despotához, II. Katalinhoz for-

dult anyagi segítségért és politikai pártfogásért. A cárnő számára írt *Mémoires* a közoktatás kiterjesztése és kötelezővé tétele útján kívánja a felvilágosodás terjesztését és a központi hatalom megerősítését biztosítani, s az egyházi befolyás korlátozása érdekében csekély árnak tűnik a tanítók és tanárok totális kiszolgáltatása a politikának.

„Szükséges, hogy minden nagyvárosban egy – esetleg több – iskolát nyissanak, amelyeket egyazon központi terv szerint alakítsanak ki. S kívül ezen intézményekben folyó nevelés célja az, hogy hasznos polgárokat képezzenek, a szülőket a törvény erejével kell kényszeríteni arra, hogy elküldjék ide a gyermekeiket. Íme a tervezet nagy előnye Felséged számára: mindarra rá tudja vezetni a lelkeket, ami Felségednek tetszik, anélkül, hogy éreznék a kényszerítő erőt és lázadnának ellene. Azért kell kötelezővé tenni a közoktatást, mert hatására a nemzet azt hiszi, hogy saját akaratát követi, holott mindig Fenséged akarata az, amit követ.” (*Mémoires pour Catherine II.*, Diderot, 1966, 130.)

Ám amikor konkrét egyetemtervezet kidolgozására kerül sor, Diderot „az akarat diadala” helyett az egyetemes erkölcs logikáját követi, ama klasszikus-középkori tételt, mely a „mindig, mindenütt és mindenkire” érvényes természetjogi norma univerzalitását

a mindenkori politikai hatalom morális meta-elvекént posztulálja. „Van, aki talán úgy véli, hogy a történelem tanulmányozásának meg kell előznie az erkölcs tanítását. Én nem osztom ezt a nézetet. Azt hiszem helyesebb, ha előbb elsajátítjuk az igazságos és az igazságtalan fogalmának jelentését, még mielőtt megismernénk azon cselekedeteket és személyiségeket, azokat a történeteket, amelyek megítélésére alkalmaznunk kell e fogalmakat.” (*Plan d'une université*, Diderot 1966, 243.) Ez a metapolitikai elvként szereplő jusznaturalizmus az amerikai és a francia forradalmak idején az emberi jogok egyetemes nyilatkozatának tételeként fogalmazza meg a szellemi szabadság szent és sérthetetlen alapjogát, mely jog intézményi garanciáját a minden politikai hatalomtól független egyetemnek és az autonóm akadémiák adják. De az abszolút uralkodók utódaiként nemcsak a szabadságjogok korlátlan érvényesülése jelentkezett a történelem folyamán, hanem a korlátlan népszuverenitás ideológiája is, mely annyi lehetőséget sem hagyott a személyes autonómia és szellemi szabadság számára, mint a *Leviatán* szuverenitás-felfogása. Ezt illusztrálja Rousseau a lengyelek számára írt alkotmánytervezetének a nemzeti nevelésről szóló fejezete, melyben kizárólag a nemzeti identitásörzés témáit taníthatják, a „kozopolita” kultúra megismerése szigorúan tilos, ahogy az is, hogy lelkes hazafiak helyett képzett pedagógusok tanítsák a lengyel gyermekeket, akik „húszéves korukra nem lehetnek többé emberek, mert teljes egészében lengyeleknek kell lenniük.”

„Azt akarom, hogy olvasni tanulván kizárólag honi eseményekről olvassanak, hogy tízéves korukra ismerjék hazájuk összes terményét, tizenkét évesen hazájuk összes megyéjét, minden városát, tizenöt éves korukra kívülről fűjják a honi történelem minden

eseményét, tizenhat évesen tudják hazájuk minden törvényét. Ne lehessen egyetlen dicső tett, jeles ember e honban, akinek neve ne lenne a fejekbe, lelkesítő emléke a szívekbe vésve. Ehhez nem kellene idegen nyelvek, nem szükséges a külföldi példák ismerete. Könnyen megítélhetitek, hogy ehhez a nemzeti tantervhez fölöslegese a külhoni tudósok tanításai és a holt nyelveken tanító papok. Én nem az idegen népek általános tanulmányait szánom a lengyeleknek. A nemzeti törvényhozás szabja meg a tananyagot, a tanulmányok rendjét, minden tantárgy tartalmát és formáját. A nemzet tanítója csak lengyel lehet. Leginkább attól óvakodjatok, hogy szakmává tegyétek a pedagógusi hivatást.” (*Considérations sur le gouvernement de Pologne*, Rousseau, 1964)

Robespierre, amikor a Konventben felolvasta Louis-Michel Lepelletier tervezetét a nemzeti nevelésről, ezt *explicité* a személyes szabadság ellenében megfogalmazott kollektivistá ethosz hangsúlyozásával, az oktatási szempontok ellenében a nemzeti lelkesültség, a racionális reflexióval szemben a reflektálatlan törvénytisztelet glorifikálásával tette. Mindezek előfeltétele a tudományos intézmények – egyetemek, akadémiák – autonómiájának megszüntetése, mert minden, a nemzeti egyiséget gyengítő független intézmény csak az elitista (azaz arisztokratikus) szellemiség restaurációját jelenti „a nemzet erkölcsi regenerációja” programja ellenében. A Megvesztegethetetlen sem képzett pedagógusokra bízna a nemzet morális megújítását: „»minden jó hazafi« képes a hazafias nevelésre, a szakmaiság hangsúlyozása, »a tudósi gőg« képviselése, a népidéken tehetség kultusza káros arra az értékrendszerre, melyben, »a legnagyobb érték a legszigorúbb fegyelem fenntartása. Emlékezünk csak arra, hogy olyan embereket neve-

lünk, kiknek rendeltetése a szabadság élvezete, s nem létezhet szabadság a törvényeknek való engedelmesség nélkül. Minden napot, minden pillanatot pontos és kérlelhetetlen szabály alá kell hajtani, hogy a haza gyermekei a törvényektől való szent függőségben és a törvényt képviselő hatóságok vallásos tiszteletében nevelkedjenek.” (*Plan d'une éducation nationale*, Robespierre, 1957, II/170.) Robespierre nem egyszerűen a kritikai gondolkodást kívánta kiiktatni a nemzeti nevelés kollektivistá idomítási programjából, hanem mindenfajta gondolkodást feleslegesnek – és ezzel károsnak – ítélte az emberi motiváció terén: „A törvényhozás csodatette volna, ha kialakítaná ama gyors ösztönt, mely a gondolkodás nehézkes segítségével arra készítené az embereket, hogy tegyék a jót és kerüljék a rosszat.” (*Vallási és erkölcsi eszmékről*, Robespierre, 1988, 455.)

Az *Enciklopédia* szabadgondolkodó szellemét és a tudományok technikai alkalmazásának pragmatikus gondolatát két tragikus sorsú tudós képviselte a forradalom alatt – mindketten akadémikusok, akik a tudományos kutatás feltétlen függetlenségében látták a tudományok társadalmi hasznosításának bázisát. A kémikus Antoine Lavoisier külön tragédiája, hogy a Francia Akadémián még 1780-ban visszautasította Jean-Paul Marat flogiszonelméleti fejtegetéseit, minek következtében az oxigénelmélet kidolgozója a *L'Ami du peuple* cikkeiben az ellenforradalmár-elitista tudóstípus megtestesítője lett, aki csak azért matematizálta a kémiát, hogy ezzel megakadályozza „a szegény sans-culotte-okat a manuális metafizika, a vegytan megértésében.” S a következtetés: „Gyászos Akadémiák! Ti sem maradhattok fent egy szabad rendszerben!” – így a nép barátja (*Contre les charlatans modernes*, *L'Ami du peuple*, 1791. január 27.).

Lavoisier a tudós-felfedező magabiztosságával veszi védelmébe az akadémiai kutatások fontosságát – a társadalmi hasznosság szempontjával, azaz a forradalom (hosszú távú) érdekével érvelve a *Journal du Lycée des Arts* lapjain. „Azokat a felfedezéseket, melyek nap mint nap gazdagítják a tudományokat, három kategóriába sorolhatjuk. Az első, amelyek leginkább teoretikusak és a legkevésbé praktikus jellegűek, melyeket csak távlati alkalmazással lehet közvetíteni a mesterségek és a társadalmi hasznosság felé. A kevésbé képzett emberek általában kevésbé képesek értékelni a felfedezések ilyen típusát...” (idézi Scheler, 1957, 27.). Lavoisier különben tudománya pragmatikus alkalmazásaival is sokat tett a forradalmi Párizs védelméért: löpörgyártással, az erőrendszer kiépítésével. De mindez csak fokozta az akadémiai pályázatával csúfosan megbukott Marat gyűlöletét és paranoid vádaskodását: „Feljelentem nektek e korifeust, a sarlatán Lavoisier urat, e kémikustanoncot és adóbérlőt, a királyi löporkészlet igazgatóját, aki Párizst fallal akarta körülvenni, hogy a levegő mozgását megakadályozván megfojtsa a várost...” (*L'Ami du peuple*, 1791. január 27.)

Marat halála után Lavoisier remélhette, hogy a kevésbé elvakult forradalmárok értékelni tudják tudományos tevékenységét, és az alkalmazott tudományok terén a forradalomnak tett szolgálatait. Joseph Lakanalnak, a természettudományok konvent-biztosának írt levelében a nemzeti nagyság és a természettudományos felfedezések kapcsolatára hívja fel a figyelmet – meg az iparfejlődés szempontjaira. „A nemzeti becsület kedvéért, a társadalom érdekéért, a külföld népeinek véleményéért, akik kritikusan szemlélnék minket, előztek meg az ipar hanyatlását, amely szükségszerű következménye a tudományok és a tudományos intézmények megsemmisítésé-

nek!” (1793. augusztus 28., id: Berthelot, 1964, 194.) Ám ekkor már a tudományos racionalizmus- és filozófusellenességével tündető jakobinizmus szelleme volt az úr: „A Köztársaság nem köteles tudósokat képezni. Milyen joga követelnek ezek maguknak kiváltságokat, amiket mi már eltöröltünk?! Nem kellenek többé elzárkózó egyetemek, arisztokratikus akadémiák!” (a Konvent 1793. augusztus 10. ülésén Jean Bon Saint André előterjesztése)

A francia nemzeti nagyság és a tudományok haladásának összekapcsolása az utolsó esélye volt a régi dicsősége és az új, forradalmi felfedezései érdemeire hivatkozó akadémiának. Az utolsó utáni esély a természettudományos felfedezéseknek a szomszédos népekkel folytatott iparosodási-gazdasági versenyben játszott szerepe lehetne: „Új erőt adnánk a nemzeti iparnak, gyáraink aktivitásának, kereskedelmünk fellendítésének, képessé tudnánk tenni hazánkat arra, hogy iparosodottabb szomszédainkkal versenyképesek legyünk, eképpen a Francia Köztársaságot Európa legvirágzóbb és leggazdagabb szögletévé teherjük.” (idézi Scheler, 1957, 43.) Robespierre azonban tudta, hogy a fejlett iparral és külgazdasági kapcsolatokkal bíró Franciaország nem az ő erényfelfogásának kedvez, és a királyok manifeszturnára adott válasza egyúttal Lavoisier és akadémikus társai tudományos kutatás szabadságáról szőtt álmait is szertefoszlatta: „Magad is elfogadod az angolok kedvenc maximáját, hogy képviselőid tehetségét az mutatja, hogy mit tettek az iparfejlesztés tárgyában, gyáraid gyarapodása érdekében, a gyapjú- és acélgyártásért... és Te mernél morálról és szabadságról szólni!” (Robespierre, 1988, 408.)

Persze ha egy tudós kifogástalan köztársasági – azaz a forradalmi kormányzathoz politikailag lojális – volt, mint például Charles-

Augustin de Coulomb, akkor felfedezése bekerülhetett még a forradalmi ünnepek közé is, mint az *électricité républicaine*, a köztársasági elektromosság.

Nicolas de Condorcet és Robespierre vitája az autonóm akadémia örökségéről éppoly régi keletű, mint Marat és Lavoisier szembeállása, és éppoly kevésbé akadémikus. Nem mintha Robespierre-nek is akadémikusi ambíciói lettek volna már az *ancien régime* idején – legfőljebb szépírói –, ám becsvágya még inkább életveszélyes volt a szabad gondolat számára, mint a flogisztron-hívő forradalmár anakronisztikus és tudományellenes nézetei. Robespierre az eljövendő korok világnézetét kívánta megszabni, a Rousseau meghatározta erény egyeduralma nevében diktálva a forradalomban kötelezővé tett morális és politikai filozófiát – az összes többi filozófiai felfogás ellenséges-ellenforradalminak minősítése révén. „Ha a mi gondolatvilágunk mesterei az akadémikusok, d’Alembert barátai volnának, nem tudnék mit válaszolni” – felelte Jacques Pierre Brissot-nak, aki barátját, Condorcet-t, „a filozófust, aki politikussá lett, az akadémikust, aki újságíró lett” védte Robespierre nemtelen támadásai ellenében – „Csakhogy az új rendszer tiszteletadása nem alkalmazkodik a régi reputációkhoz. Ha d’Alembert és akadémikus barátai nevéssé tették a papokat, ezt azért cselekedték, hogy a királyokat és a nagyurakat szórakoztassák. Nincs más megjegyzésem, mint hogy mindezek a nagy filozófusok kegyetlenül üldözték az erkölcs és a szabadság zsenijét, az érzékenység és az erény filozófusát, Jean-Jacques Rousseau-t” – mondotta Helvétius szobrát összetörve a Jakobinus Klubban, 1792. április 23-án (Robespierre, 1988, 250.).

Ebben az évben zajlott Robespierre és Condorcet híres-neves vitája a közoktatás

kontra nemzeti nevelés témájában. E vita végső konklúziójaként kívánta Robespierre kikapcsolni „a gondolkodás nehézkes segítségét” az erkölcsi döntések során, míg Condorcet tervezete a kritikai gondolkodás örökös készenléti állapotával vágyta mozgósítani a forradalmi éberséget, amit Robespierre a permanens ellenségeresés és -kreálás politikájával. A filozófus a pedagógiai szabadság intézményes garanciáit kereste – az ideológiamentes közoktatástól a tanárképző főiskolák rendszerén keresztül az autonóm akadémia-ig –, míg a Megvesztegethetetlen a „vallásos tisztelet” kialakítását követelte a közhatalom képviselői számára a nemzeti nevelés során. Condorcet látszólagos pozitívizmusa ezen állami indoktrináció ellenszere: „Minden nemzet alkotmányát, politikai intézményrendszerét csupán tényként lehet tanítani... Vannak, akik úgy vélik, hogy a nemzeti alkotmányt úgy kell tanítani, mint az egyetemes értelem elveinek egyedül megfelelő szenttant, s irányába vak lelkesedést kell szítani, mely megakadályozza a polgárokat abban, hogy meg tudják ítélni azt, vannak, akik így szólnak: íme az alkotmány, melyet csak csodálatotok és imádatotok szabad és ezzel valamiféle politikai vallást kívánnak kreálni, meg akarván bélyézni az emberi szellemet...” (*Sur l’Instruction publique*, Condorcet 1809, IX/62.).

Az emberi elme leigázása ellenében a tudós testületek függetlensége lehetne a legjobb garancia, ám ez már Marat támadásai következtében elveszett, s Robespierre szakrálisnak szánt politikai tervezete jól kihasználta azt a szellemi irt, mely a középkorias kiváltságok és a modern autonómiák között keletkezett. Condorcet ez utóbbi kialakítására tett kétségbeesett kísérletet, olyan légkörben, mely a fejét vesztett – vagy fejvesztve menekülő – *ci-devant* arisztokrácia után a tudományellenes-

ség populista jelszavával keresett és talált új ellenséget az egyetemek és az akadémiák szellemi arisztokráciájában. „Az Akadémia és az egyetemek elleni támadások azok érdekét szolgálják, akik uralkodni akarnak az emberi szellem felett, hogy magukon az embereken uralkodhassanak, s meg akarják semmisíteni azokat a független intézményeket, melyek céljuk útjában állanak.” – mondta Condorcet a közoktatási tervszetről szóló beszámolójában (Condorcet, 1809, IX/281.). „A tudós társaságok nem lehetnek a közhatalom eszközei, nem szolgálhatják a politikai hatalom befolyásának növelését, hanem a hatalom kontrolljának fontos intézményei, melyek minden polgárt alkalmassá tesznek az államhatalom ellenőrzésére.”

Condorcet immár illegitimitásban írt történelemfilozófiai tablója – *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*, 1793–94 – tudományfilozófiai szinten vitatkozik a „népidegennek” bélyegzett elméletek populista kritikusaival: „Bemutatjuk, hogy az elméletek haszontalansága elleni szónokias kirohanások még a legegyszerűbb kézművesség terén sem bizonyítottak soha egyebet, mint a fázispuffogatók tudatlanságát.” (Condorcet, 1986, 224.) A népszuverenitás nevében tudományellenes – az egyetemi autonómiát, az akadémiai kutatások szabadságát leromboló – politikát folytató, „az egyiptomi papkirályok uralmát” restaurálni vágyó hatalom ellenében a tudományok nemzetek feletti tekintélyéhez folyamodik, mely transznacionális autoritás forrása a természettudományok matematizált, tehát a nemzeti kereteket természetszerűleg transzcendáló nyelve. Amit később a társadalomtudományokra is ki akart terjeszteni, azzal az illúzióval, hogy ez majdan az emberi jogok nyilatkozatának *more mathematico* bizonyított tudományos igazsággá tevéséhez

vezet, így az emberi jogok egyetemes nyilatkozata megszűnik az amerikai és a francia forradalom partikuláris vívmánya lenni, és az egész emberiség szabad alkotmányaként valóban „önevidens” elvvé válik. Ezen eljövendő szabad és racionális – szabad, mert racionális, ahogy már John Locke mondotta – világ számára dolgozta ki az emberi szellem fejlődésének X. korszaka – mely az eljövendő fejlődés utópiája – appendixeként írt *Fragment sur l'Atlantide* tudományos uchroniáját, a szupranacionális tudományos testületek működéséről és világtörténelmi szerepéről.

Az Atlantisz-törédekeiben is központi kérdés az emberi szellem fejlődésének alapdilemmája: miként lehet a demokratikus döntéshozatalt összeegyeztetni a kisebbségi jogok védelmével, kizárni annak még a logikai lehetőségét is, hogy bármely többség megszavazhassa az emberi jogok egyetemes érvényességét. „Minden ember ténylegesen eleve elkötelezheti magát a többség akarata mellett, amely ilyenformán az összes ember akarata lesz, de csak saját magát kötelezheti el” – írja *Az emberi szellem fejlődésének története* IX. korszakában, mely Descartes-tól a Francia Köztársaság megalakulásáig címet viseli (Condorcet, 1986, 192.) – „sőt még ez az elkötelezettség is csak annyiban áll fenn, amennyiben a többség, miután egyszer elismerte az ő egyéni jogait, később sem sérti meg azokat.” Tudományos kérdések eldöntésében eleve lehetetlen a többségi elv érvényessége – Galilei ellenében Roberto Bellarminónak, Lavoisier-val szemben Marat-nak feltehetően többségi támogatása is volt a Föld mozgása, illetve az oxigén-elmélet elvetése terén. A tudós testületeknek még a nemzetállamok keretein túllépő függetlensége sem zárhatja ki klikkek, érdekcsoportok stb. elvtelen szövetségét a tudományos igazság érvényesülése,

a tiszta tudomány szempontjai ellenében. Kiváltképp a tagfelvételek és a tudományos kutatások finanszírozása kérdésében. Condorcet bonyolult biztosítékokat kreál a tudományellenes nézetek és érdekek felülkerekedését megakadályozandó, s a nemzetközi tudományos társaságok esetében is a teljes nyilvánosság a legkézenfekvőbb garancia, valamint az, hogy a kisebbség véleményét ne lehessen leszavazni. „Minden tudós társaság tervezetét, megalakulása pillanatától, nyilvánosságra kell hozni... Mivel ilyen társulásokban a többség véleménye nem törvény a kisebbség számára, minden individuum joga, hogy elhagyja a társaságot és egy másikat alapítson...” (Condorcet, 1988, 342.). Még Condorcet másik nagy ábrándja is, a női emancipáció eszméje – melynek tervezetével az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a jobb- és baloldal egységes elutasítását tudta csak kivívni – megvalósulhat az Atlanti-szi Tudományos Akadémiáján. Annyi engedményt tesz csak kora előítéleteinek, hogy a nők emotív intelligenciája erősebb lévén a férfiakénál, akik az analitikus képességek terén jobbak, „Leibniz és Voltaire talán nem lesz belőlük, de Pascal és Rousseau lehet.” (Condorcet, 1988, 327.)

Thermidor liberálisabb légkörében Lavoisier tudós tanítványai és Condorcet követői, az „ideológusok” megvalósították mestereik terveit – már ami a modern közoktatás és az autonóm akadémia intézményrendszerének kidolgozását illeti. Az École Normale-ban a szabad szellemű tanárképzés, az École Polytechnique-ben pedig a legújabb természettudományos felfedezések és azok technikai applikációjának tanítása folyt, az Institut de France – az új Akadémia – II. osztálya, a morális és politikai tudományok szekciója pedig hangos volt az enciklopédisták örökösei és

Rousseau tanítványainak vitájától, amit immár a guillotine segédeszköze nélkül folytattak. A politikai hatalom képviselője pedig „Bonaparte, első konzul, az akadémia matematikai osztályának tagja”-ként írta alá az állami iratokat. Amíg nem vágyott inkább az I. Napóleon császár címére, s mivel ezt a vágyát régi szellemi szövetségesei, az ideológusok immár nem támogatták, ezért az ultramontán (mellesleg kiráypárti) Louis de Bonald vikomtot nevezte ki Conseiller de l'Université-nek, aki azonnal hozzálátott a liberális fészeknek tartott École Normale és az akadémia II., morális és politikai tudományok osztálya felszámolásához, mégpedig Robespierre Condorcet elleni érveinek felmelegítésével. „Ha a nevelés háttérbe szorítja az oktatást, meglehet, nem lesznek többé tudós társaságaink, ám ha az oktatás szempontjai előtérbe kerülnek a nevelési elvekkel szemben, rövidesen nem lesz többé társadalmunk.” (*De l'éducation et de l'instruction, Conservateur*. 1809. november)

Ám az irányelveket maga a császár szabta meg, elsőként az École normale supérieure megrendszabályozásával: „Kizárólag néptanítókat képezzenek nekünk, s ne irodalmárokat, széplelkeket, kutató tudósokat és főleg ne filozófusokat!” – mondotta az államtanács 1806. május 21-i ülésén. És nemcsak a bölcsezs-

képzés, valamint a „metafizikai emberi jogokról vitázó” jogászkar oktatáspolitikájába szült bele – ez utóbbinak azt tanácsolta, hogy „elég, ha szó szerint megtanulják a Code Napoléont” –, de még az orvosegyetemek autonómiáját is korlátozni kívánta: „Nem helyeslem, hogy valaki nem kaphat orvosi diplomát anélkül, hogy az egyetemen elméleti természettudományokat tanulna. Az orvostudomány nem teoretikus tudomány, hanem az empirikus megfigyelések és a tapasztalati alkalmazások művészete. Nekem több bizodalom van egy olyan orvosban, akinek fogalma sincs a modern természettudományokról, mint az elvont elméletekben jártas, ám gyakorlatlan orvosban. Én Corvisart preferálom Halléval szemben, mert Hallé akadémikus, az Institut tagja, míg Corvisart azt sem tudja, mit jelent, ha két háromszög azonos egymással.”

Egyedül az École Polytechnique úszta meg a császári fegyvermezőket, mert kész és képes volt a természettudományos felfedezések műszaki – kiváltképp haditechnikai – alkalmazására.

Kulcsszavak: *Enciklopédia, Francia Akadémia, nevelési és oktatási tervezetek a francia forradalom alatt, jakobinus tudományellenesség, bonapartista technika-kultusz, a restauráció filozófusellenessége, a tekintélyelv restaurációja*

IRODALOM

- Berthelot, M[arcelin] (1964): *La révolution chimique: Lavoisier*. Blanchard, Paris
 Condorcet (1809): *Oeuvres complètes* IX. éd. Cabanis
 Condorcet (1986): *Az emberi szellem fejlődésének történelmi vázlat*. (ford. Pödör László) Gondolat, Bp.
 Condorcet (1988): *Fragment sur l'Atlantide*. Garnier-Flammarion, Paris
 Diderot, Denis (1966): *Mémoires pour Catherine II*. I–II. Garnier frères, Paris

- Rousseau, Jean-Jacques (1964): *Écrits politiques*. In: Rousseau, Jean-Jacques: *Œuvres complètes* III. (*Bibliothèque de la Pléiade* n° 169) Gallimard, Paris
 Robespierre, Maximilien de (1957): *Textes choisis* II. (*Les Classiques du peuple*) Editions sociales, Paris
 Robespierre, Maximilien de (1988): *Elheim kifejtése*. (ford. Nagy Géza) Gondolat, Budapest
 Scheler, Lucien (1957): *Lavoisier et la Révolution française*. Hermann

ÚJ MEGOLDÁSOKKAL A FENNTARTHATÓ ATOMENERGETIKA FELÉ: HARMADIK ÉS NEGYEDIK GENERÁCIÓS, VALAMINT KIS- ÉS KÖZEPES MÉRETŰ REAKTOROK

Pázsit Imre

a fizikai tudomány kandidátusa, egyetemi tanár,
Chalmers Műszaki Egyetem Nukleáris Technikai Intézet, Göteborg, Svédország
imre@chalmers.se

Ebben a közleményben áttekintjük az atomenergetika mai fejlődési irányait és lehetőségeit a közeljövőre és középtávra vonatkozóan. Először néhány alapvető tényt idézünk fel, majd ezek segítségével elemezzük az atomenergetika mai helyzetét és fejlődési lehetőségeit.

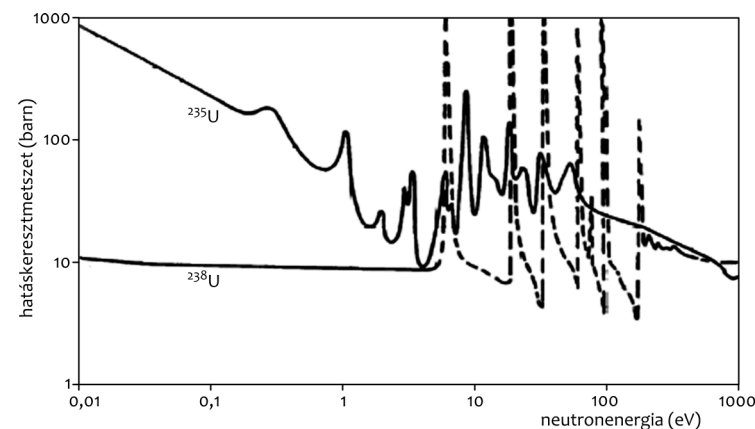
Néhány alapvető tény

A maghasadáson alapuló mai energiatermelő reaktorokban egy nehéz mag neutronbefogással előidézett hasadáskor felszabaduló energiáját hasznosítjuk. Az energia legnagyobb részét (kb. 85%-át) a hasadási termékek viszik el kinetikus energia formájában, amiből az üzemanyagrudakban termikus energia (hő) keletkezik. A hűtőközeg vagy már a reaktortartályban (forralóvízes reaktorok), vagy egy szekunder körben (nyomottvízes, illetve gáz-hűtésű reaktorok) gőzt termel, amellyel turbinák és generátorok segítségével áramot fejlesztenek. A hűtőközeg, ami a mai reaktorok túlnyomó többségében víz, magas hőmérsékletű, és nyomás alatt áll.

A ma használatos reaktorokban az urán páratlan tömegszámú izotópját, az urán-235 magját hasítjuk lassú (termikus) neutronokkal (termikus hasadás, termikus reaktorok).

Ugyanilyen módon hasznosíthatók a többi páratlan tömegszámú (és neutronsámú) magok, nevezetesen a Pu-239 és az U-233. Ezeket a magokat hívjuk hasadó magoknak. Ezek közül csak az U-235 fordul elő a természetben. A páros tömeg- (és neutron)sámú magokat hívjuk hasítható, vagy termékeny, szaporítható magoknak. Ezeket csak gyors (1–1,5 MeV energiájú) neutronok képesek hasítani (gyors hasadás). Ezek közé tartozik az urán 238-as izotópjá. Ezeket az izotópokat szokás szaporítható magoknak is hívni, mivel neutronbefogással páratlan tömegszámú, hasadó magokká alakulnak. A természetben található készletek majdnem kizárólag szaporítható izotópokból állnak: Th-232 és U-238. Ez utóbbi a természetes urán 99,3%-át teszi ki, a maradék 0,7% a hasadó U-235. Az uralkodó típusú könnyűvízes reaktorok üzemanyagában az U-235-tartalmát 3–5%-ra dúsítják.

Habár a hasadásban gyors (2–3 MeV energiájú) neutronok keletkeznek, amelyek képesek mind a hasadó, mind a szaporítható magokat hasítani, egy pusztán gyors hasáson alapuló láncreakció nem lehetséges természetes urán üzemanyaggal. Ezeken az energiákon ugyanis a rugalmatlan szórás kb. négyszer



1. ábra • Az uránizotópok hatáskeresztmetszetének energiatartomány szerinti függése

valószínűbb, mint a hasadás. Egyetlen rugalmatlan ütközésben a neutron annyi energiát veszít, hogy a szaporítható magok hasadási küszöbértéke alá csökken, az ún. epitermikus energiatarományra, ahol a szaporítható magok neutronbefogási rezonanciái dominálnak. Az önfenn tartó láncreakció csak úgy lehetséges, hogy egy lassítóanyag (moderátor) segítségével a neutronokat minél kevesebb rugalmas ütközéssel a rezonanciatérület alálassítjuk le. Alacsony energiákon az U-235 hasadási hatáskeresztmetszete dominál a többi reakció felett (1. ábra).

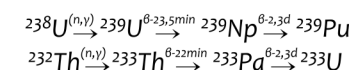
Szaporítás és transzmutáció

A szaporítás (tenyésztés) az a folyamat, amellyel hasítható (termékeny) magból neutronbefogással és az azt követő béta-bomlásokkal hasadó mag keletkezik. Az U-235 ilyen módon átalakul Pu-239, a Th-232 pedig U-233 magra. A folyamatot a 2. ábrán illusztráljuk.

Ahhoz, hogy fenntartsuk a láncreakciót, ugyanakkor hasadó magokat is szaporítsunk (szaporítóreaktor), nagyobb neutron-többlet szükséges, mint amekkora az urán-235 termikus hasadásánál rendelkezésre áll, ahol is átlagosan 2,42 neutron keletkezik hasadáson-

ként. Erre lehetőség a plutónium gyors hasadása, amelyben 3,2 neutron keletkezik hasadásonként. Az ilyen, kemény neutronspektrumú, jelentős mennyiségű plutóniumot tartalmazó reaktor a gyors szaporítóreaktor. Ilyen reaktorokban elvi lehetőség van ugyanannyi vagy több hasadóanyag termelésére szaporítható magokból, mint amennyit a reaktor elfogyaszt. Szaporítás Th-232-ből keletkező U-233 felhasználásával is lehetséges. A tórium-urán-233 szaporítóreaktor termikus neutronspektrummal is lehetséges. A hasadásonként átlagosan keletkező ún. prompt neutronok és késő neutron anyagok számát az 1. táblázatban foglaljuk össze.

Másik lehetőség jelentős neutronfelesleggel előidézett szaporításra egy külső neutronforrás (általában egy gyorsítóon alapuló neutrongenerátor) összecsatolása egy szubkritikus reaktorzónával (accelerator driven system – ADS). Habár ez a koncepció sok figyelmet



2. ábra • Plutónium-239 és U-233 szaporítása U-238, illetve Th-232-ből

hasadó mag	prompt neutronok átlagos száma hasadásonként (ν)	késő neutron anyagok száma hasadásonként	késő neutron hányad (β) (%)
U-233 (termikus)	$2,49 \pm 0,01$	$0,0070 \pm 0,0004$	$0,28 \pm 0,02$
U-235 (termikus)	$2,43 \pm 0,01$	$0,0158 \pm 0,0005$	$0,65 \pm 0,02$
Pu-239 (termikus)	$2,88 \pm 0,01$	$0,0061 \pm 0,0003$	$0,21 \pm 0,01$
Pu-239 (gyors)	3,2		

1. táblázat

kapott a 90-es években, ez mára erőteljesen lecsökkent, és a fejlesztés inkább a kritikus reaktorok ún. IV. generációjára koncentrálódik (a generációk fogalmát alább részletesebben tárgyaljuk).

Az üzemelés során a kiégett üzemanyagban keletkező hulladék (transzuránok) transzmutációja, más tulajdonságú izotópokba vagy magokba való konvertálása is hasonló alapon történik, tehát egy szaporítható magból hasadó magba való átalakítás neutronbefogással történik.

Mind a szaporítás, mind a transzmutáció feldolgozást (reprocesszálást) igényel. Ahogy alább látni fogjuk, a szaporítás kérdése a negyedik generációs (Gen. IV) reaktorok segítségével oldható meg.

Kiégett üzemanyag

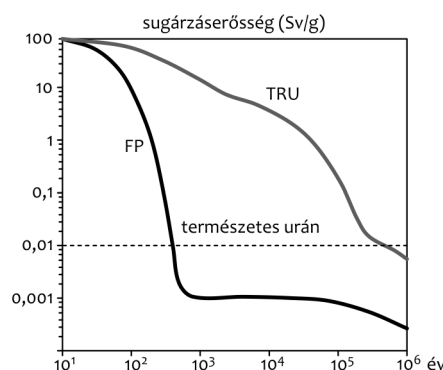
A hasadóreaktorok üzemeltetésénél felmerülő másik technikai probléma a magas aktivitású, hosszú felezési idejű izotópok keletkezése, amelyeknek a bioszférától való hosszú idejű elkülönítése speciális gondot okoz.

A kiégett üzemanyagban található radioaktív izotópok két csoportba oszthatók: hasadási termékek (*fission products* – FP) és transzuránok (TRU). A számottevő mennyiségben keletkező hasadási termékek viszonylag rövid felezési idejűek (kb. ötszáz év alatt csengenek

le). A hosszú távú tárolás szempontjából nagyobb problémát jelentenek az ún. transzuránok. Ezek hosszú felezési idejűek, tehát kevésbé aktívak; kb. száz ezer évig tart, amíg aktivitásuk a természetes háttérsugárzás szintjére csökken (3. ábra), ám a már korábban említett transzmutációs technikával használható üzemanyaggá (hasadó magokká) alakíthatók. A tényezéssel analóg módon ezek gyors spektrumú reaktorokat igényelnek (Gen-IV).

A jelen helyzet

A világ 31 országában működő 438 reaktor a földi elektromos kapacitás 16%-át, Európa kapacitásának 28%-át szolgáltatja. A reaktó



3. ábra • A transzuránok (TRU) és a hasadási termékek (FP) aktivitásának időbeli lecsengése

rok túlnyomó többsége (60%) nyomottvizes, kb. 20%-uk forralóvizes. A maradék 20% nehézvizes vagy gázhűtésű, grafittal moderált stb. Jelenleg több mint hatvan új reaktor áll építés alatt, és további körülbelül száz reaktor van a tervezés stádiumában.

Előretételezés

A most ismert uránkészletek körülbelül 250 évig elégségesek a mai, ún. nyílt üzemanyagciklusú (*once-through*) reaktorokban, ha a jelenlegi szintű elektromosenergia-felhasználást tétellezzük fel továbbra is. Gyors szaporítóreaktorokban, kizárólag plutónium reprocesszálásával (részlegesen zárt ciklus) 8–10 000 évig elegendőek. Teljes reprocesszással (mind egyik transzurán izotóp kémiai szeparációjával, teljes zárt ciklus) 20–25 000 évig is kitarthatnak; ha tóriumot is használunk, illetve az óceánokban, mai technikával és uránárakkal gazdaságtalan kitermelésű uránkészleteket is kihasználva még hosszabb ideig, száz ezer év nagyságrendig is.

A nukleáris energetika fejlődési szakaszai

A már működő vagy tervezett jövőbeli reaktorokat konstrukciójuk szerint szokás *generációknak* osztani. Ez a felosztás természetesen nem egzakt, azonban hasznos a jellemzésre. Ezek szerint az első, „úttörő”, prototípus jellegű reaktorok, mint Enrico Fermi első reaktora, az 1948-ban épült Oak Ridge-i grafitreaktor (Clinton Pile vagy X10), de még a prototípus Shippingport kommersziálisan üzemelő teljesítményreaktor is az első generációt képezik (Marcus, 2010). Az ezek után épült, már nagy sorozatban gyártott reaktorok jelentik a második generációt. A ma működésben levő reaktorok, tehát a paksi reaktorok vagy az összes svéd reaktor is a második generációhoz tartoznak. A most kifejlesztés alatt álló,

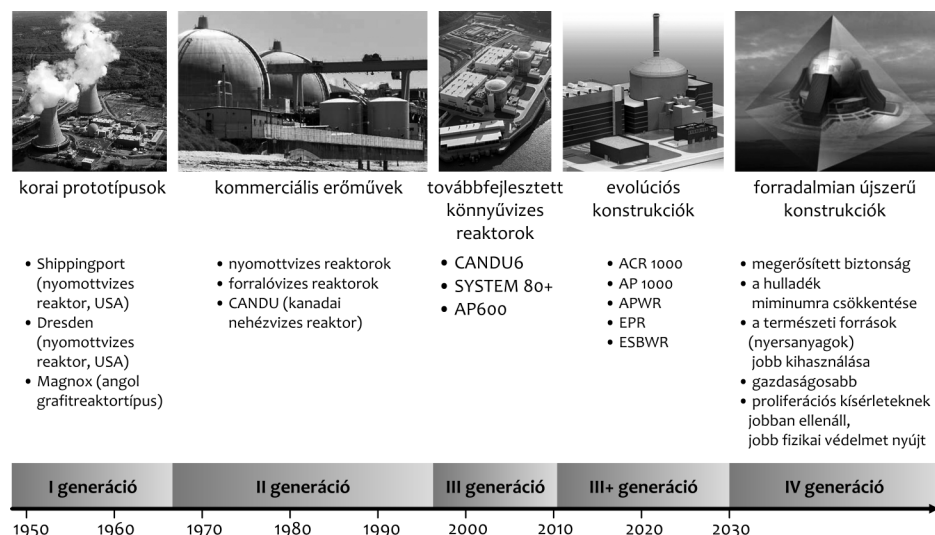
illetve már részben bevetett harmadik generáció is két részből áll: a III és a III+ generációból. Ezek ún. *evolúciós* konstrukciók, tehát ugyanúgy urán üzemanyaggal, forralóvízzel, valamint nyomott könnyű- vagy nehézvízzel moderált és hűtött, termikus spektrumú reaktorok, azonban fejlettebb konstrukciójuk miatt minden lényeges paraméterükben felülmúlják a második generációs reaktorokat. A Finnországban most épülő, illetve a Paksra tervezett két új blokk, a III+ generációhoz tartozik.

A negyedik generációs reaktorok (Gen-IV) ezzel szemben már *revolúciós*, forradalmian újszerű megoldásokat tartalmaznak: gyors neutronspektrum, többnyire olvadt fém vagy gáz hűtőanyaggal, vagy éppen olvadtós állapotú üzemanyaggal, atmoszferikus nyomáson stb. Ezt a konstrukciót ún. passzív biztonság jellemzi, amennyiben üzemzavar, például áramkimaradás esetén operátorok beavatkozása nélkül is biztonságosan leállnak, és leállás után sem igényelnek külső beavatkozást a zónaolvadás elkerülésére. E reaktorok egyelőre a tervezés stádiumában vannak.

A harmadik és negyedik generációs reaktorokat alább részletesebben ismertetjük. A generációk fejlődését definíciókkal és példákval a 4. ábra illusztrálja.

A nukleáris energia vitatott kérdései

A nukleáris energia termelése a kezdeti lelkesedés után erősen vitatott téma lett. A vita az atomenergetikára specifikusan jellemző, azonban más energiahajtók is összehasonlítható kérdések körül folyik. Az, hogy melyik kérdés van leginkább előtérben, időközönként változik. Reaktorbalesetek (Three Mile Island, Csernobil, Fukushima) után a reaktorbiztonság kapja a legnagyobb figyelmet. A közbeeső időkben a gazdaságosság fontos szempont,



4. ábra • A különböző reaktorgenerációk szemléltetése (Forrás: Internet)

probléma	megoldás
biztonság (baleset, fűtőanyag-károsodás, radioaktív szennyezés kibocsátása)	passzív biztonság core catcher – zónaolvadék-csapda anyagfejlesztés (magas hőmérséklet, korrózió)
gazdaságosság	magasabb termikus hatásfok, jobb üzemanyag-felhasználás, magasabb rendelkezésre állás
üzemanyagtartalékok	magasabb kiégés, MOX-üzemanyag, ¹ szaporítóreaktorok
nukleáris hulladék, kiégett üzemanyag tárolása	jobb konverzió transzmutáció (GEN-IV)
proliferáció, biztonság	nehezebb diverziós lehetőségek, nemzetközi együttműködés

2. táblázat

¹ A MOX a *Mixed oxid* (urán-oxid és plutónium-oxid keverék) kifejezés rövidítése. Ez olyan üzemanyagot jelent, amelyben a természetes uránhoz, a 235-ös izotóp dúsítása helyett, Pu-239-es izotópot adnak, körülbelül ugyanolyan arányban (3–5%) mint a dúsított uránt használó üzemanyagban a 235-ös izotópot. A MOX-üzemanyagot a már meglevő második vagy

harmadik generációs reaktorokban konstrukciós változtatások nélkül lehet használni. A plutóniumot vagy már kiégett üzemanyagból reprocesszállással nyerik ki, vagy pedig leszerelésre szánt atomfegyverből. Így a MOX-üzemanyag alkalmas a fegyverkezés alatt felhalmozott plutóniumkészletek már meglevő, kommerciális reaktorokban való "elégítésére".

annak megítélése azonban függ az általános gazdasági helyzettől, politikai döntésektől (például specifikus kivetett adóktól) valamint a más energiahordozók hozzáféréstől, gazdaságosságától és elfogadottságától. Legolcsóbb a széntüzelés, de az környezetszennyező. Mindig aktuális kérdések a nyersanyagtartalmak (gazdaságosan kinyerhető uránkészletek), a nukleáris hulladékok tárolása (főként a kiégett üzemanyag-kazetták), valamint a proliferáció (nukleáris anyag illetéktelenekhez kerülése), biztonság (safeguard) és terrorista felhasználás lehetősége. A felmerülő/vitatott problémákat, valamint azok javasolt, illetve lehetséges megoldását a 2. táblázat illusztrálja.

Gen-III és III+ reaktorok

Ezek a reaktorok a jelenleg használatban levő reaktorok technológiáján alapulnak (termikus neutronspektrum, dúsított urán üzemanyag, könnyű- vagy nehézvíz moderátor), ám több szempontból jelentősen továbbfejlesztettek. Elsősorban a zónaolvadásos, radioaktív szennyezés atmoszférába való kiengedésére vezető balesetek (például Csernobil és Fukushima) valószínűségének teljesen elhanyagolható értékre csökkentése a fő előnyük. A főbb meghatározó tulajdonságok a második generációs erőművekhez hasonlítva a következők:

- Szignifikánsan alacsonyabb zónaolvadási valószínűség: passzív, inherens biztonság; többszintű, redundáns biztonsági rendszer
- Leállás után 72 órát kitart *beavatkozás nélkül*
- Az olvadt zóna benntartása a nyomástartályban (olvadtzóna-csapda)
- Erős külső behatásnak (földrengés, repülőgép) ellenáll
- Magasabb kiégés: jobb hasadóanyag-kihasználás, kevesebb hulladék

- Magasabb termikus hatásfok
- Jobb üzemelési kihasználtság, hosszabb élettartam (hatvan év)
- Egyszerűsített konstrukció, engedélyezés és üzemelés

Több cég fejlesztett ki ilyen típusú reaktorokat, a teljesség igénye nélküli lista:

- Areva: EPR, Atmea, Kerena
- Westinghouse/Toshiba: AP1000, ABWR
- GE-Hitachi: ABWR, ESBWR, PRISM
- Candu: EC6
- KHNP: APR1400
- Mitsubishi: APWR
- Roszatom: AES-92, AES-2006, VVER-1200/V491, V508
- CNNC & CGN: ACP1000, ACP1000

Egy példa Gen-III+ típusú reaktorra a francia Areva cég által szállított Európai Nyomottvízes Reaktor (EPR). Főbb jellemzői:

- Magas teljesítmény: 1600 MWe
- Hatvan év élettartam
- 37% termikus hatásfok
- Redundáns biztonsági rendszer (4'100%-os kapacitás) – részlegesen sokrétűsített (egymástól független rendszerek). A biztonság részben passzív, részben aktív rendszereken (elektromos motor, szivattyúk szelepek, vezérlés) alapul
- A zónaolvadás nem vezet a radioaktivitás kiengedésére, amit elsősorban az olvadt-zóna-csapda biztosít
- Ellenáll terrorakcióknak, például repülőgép-bechapódásnak.

Jelenleg két EPR-reaktor áll építés alatt: egy Finnországban (Olkiluoto 3) és egy Franciaországban (Flamanville). Más országok (USA, Anglia) is tervezik a bevetését.

Egy másik, több helyen épülő Gen-III+ reaktortípus a Westinghouse AP1000 konstrukciója. Az USA-ban a VC Summer erőműnél (Dél-Karolina) két blokk, valamint a

Vogtle erőműnél (Georgia) szintén két blokk áll építés alatt, míg Kínában a Sanmen és Haijiang erőműveknél építenek összesen négy blokkot.

A paksi bővítésnél tervezett két új, az orosz Roszatom által szállítandó VVER-1200/V491 vagy V508-s blokkok is Gen-III+ típusúak, amelyek minden lényeges biztonsági és egyéb paraméterükben egyenértékűek a fenti két reaktortípussal. Ugyanezt a típust tervezik építeni Finnországban, a Pyhäjoki telephelyen (a 6. finn blokk). A következő két-három évtizedre most tervezett erőművek mind a Gen-III+ kategóriába tartoznak.

Kis és közepes reaktorok: ígéretes alternatíva

A többi energiatermelő rendszerrel szemben a konvencionális atomerőműveknél hátrányt jelent, hogy például egy 1200–1600 MW elektromos teljesítményű blokk nagyon nagy beruházás, jelentős alaptőkét igényel, ami csak hosszú ideig tartó használat után térül meg, és kezd nyereséget hozni. Ez kizáró ok lehet nukleáris energia bevezetésére tökeszegény fejlődő országokban, de még fejlett országokban is, például Svédországban, ahol a kormány energiapolitikája nem mutat elég megbízható, hosszú idejű stabilitást. Emiatt, de sok más ok miatt is érdekes, új fejlődési irányt jelentenek az ún. kis- és közepes méretű reaktorok (Small and Medium Reactors – SMR). Ezek a reaktorok sokkal kisebb beruházást igényelnek, könnyebben gyárthatók, valamint telepíthetők távoli, nehezen hozzáférhető helyeken. Nem igényelnek már létező infrastruktúrát, tehát például kifejlesztett elektromos hálózatot, vagy a friss és kiegészítő üzemanyag szállítására alkalmas úthálózatot (egyszeri töltéssel működnek).

A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség definíciója szerint kis reaktornak számít az a

blokk, amelynek elektromos teljesítménye nem haladja meg a 300 MW-ot, míg egy közepesnek nevezett reaktor elektromos teljesítménye 300–700 MW közötti. Egymagában ezzel a definícióval természetesen a most működő reaktorok majdnem fele SMR lenne. Ezek azonban nagy reaktorok kisméretű változatai. Az SMR-definícióba ugyanis speciális új konstrukciós megoldások is beleszámítanak, amelyek alapvetően különböznek a ma üzemben levő reaktoroktól. Ezek az újszerű megoldások képezik az SMR-ek előnyeinek jelentős részét, amelyeket az alábbiakban pontokba foglalva ismertetünk.

Konstrukció • A kis méret kompakt (integrális) konstrukció eredménye, illetve velejárója. Minden fontos, a mai reaktorokban a nyomástartályon kívül elhelyezett komponens itt a nyomástartályon belülre kerül, úgymint a keringetőszivattyúk, gőzfejlesztők (a nyomottvízes SMR-ben), nyomásszabályozó, szabályozórudak mozgó mechanizmusa stb. A kompakt SMR-ek összes komponense gyárban elkészíthető, majd a telephelyre szállítás után helyben összeszerelhető. A kis méret másik velejárója a kis környezeti behatás. Egy SMR könnyen elhelyezhető a föld alatt is, de a felszínen is kis területet igényel.

Biztonság • Egy SMR a hagyományosnál sokkal kevesebb aktív anyagot tartalmaz működés közben, emiatt jóval kisebbek az esetleges baleseti következmények. Az integrális konstrukció következtében hatékonyabb a radioaktív anyagok benttartása a nyomástartályban. Az SMR-ekben a zóna térfogatához képest viszonylag nagy mennyiségű hűtővíz van (a Three Mile Island balesetnél a zónaolvadás egyik oka a Babcock-Wilcox-konstrukció más reaktorokhoz képest kicsiny vízmennyisége volt). A benttartást elősegíti, hogy nincsenek nagy tápvízcsövek. Azzal,

hogy a hőcserélő a zóna felett van, vészleállás, illetve áramkimaradás esetén biztosított a jobb természetes keringés. Leállás után a hulladékhő hatékonyabb eltávolítását elősegíti a kis térfogattal járó nagyobb felület/térfogat arány.

Üzemelési flexibilitás • SMR-eket, az említett okok miatt könnyű közelebb telepíteni az igényhez, kiépített infrastruktúra nélküli helyen is (sarkkörü települések; hőforrás (process heat), például olajpala feldolgozásához vagy sóltanításhoz (édesvíz-előállítás)). Az SMR üzemeltetése kevesebb hűtővizet igényel, akár egy kis folyó mellé is telepíthető. Jobbak a teherkövetési tulajdonságai, így jobb hálózati stabilitást biztosítanak.

Gazdaságosság • A teljes beruházás jóval alacsonyabb összegű, mint a tradicionális erőműveknél. Kis méretben építhető, az igénynek megfelelően, moduláris rendszerben, ami lépésként bővíthető. Hozzá kell tenni azonban, hogy teljes élettartamra szá-

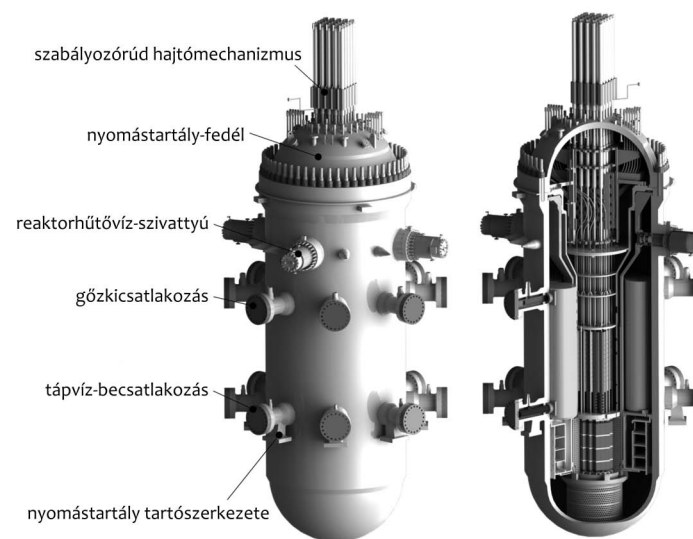
mítva 1 kWh előállításához valamivel többet kerül, mint a mai nagyobb, „teljes léptékű” reaktorokban.

Számos reaktorgyártó vállalat tervez SMR típusú reaktort, amelyekből a főbb konstrukciók:

- IRIS (DoE-kezdményezés, Westinghouse Electric fejlesztés)
- mPower (Babcock & Wilcox)
- WSMR (Westinghouse)
- PRISM (GE & Hitachi) (Integrális gyorsreaktor)
- NuScale (NuScale Power)
- SMART (KAERI)
- Super Safe Small and Simple (4S) (Toshiba)
- Next Generation Nuclear Plant (NGNP, Next Generation)

Az 5. ábra példa a kompakt megoldásra (a koreai KAERI Intézet által fejlesztett SMART reaktor).

Fenntarthatóság • A mai környezetvédelmi kérdéseket a korábbinál jóval nagyobb



5. ábra • A koreai KAERI SMART nevű SMR konstrukciója
(Forrás: Korea Atomic Energy Research Institute)

súllyal figyelembe vevő helyzetben fontos vitatott téma a nukleáris energetika fenntarthatósága. Itt célszerű a Brundtland-bizottság definíciójából kiindulni, miszerint a fenntarthatóság követelménye az, hogy olyan módon kell kielégíteni a jelen generáció igényeit, amely nem rontja a jövő generáció esélyeit ugyanerre. Az energiatermelésre vonatkozva ez két követelményben foglalható össze:

- ne merítsük ki a nyersanyagokat (csak megújuló vagy [áttekinthető léptékkal] „kimeríthetetlen” forrásokat használjunk);
- ne terheljük a bioszférát környezetszennyező hulladékok felhalmozásával.

Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a nukleáris energia termelésének jelen formája nem tartható fenn. Egyrészt, bár ma csak nagyon kis részét használjuk a létező véges uránkészleteknek (a természetes urán 0,7%-át), az ismert gazdaságosan kinyerhető készleteket ilyen felhasználással kétszáz-háromszáz év alatt kimerítjük. Másrészt, a mai (nyitott ciklusú) reaktorokban jelentős mennyiségű magas aktivitású hulladék keletkezik, amit százezer évig el kell különíteni a környezettől.

Ezen hiányosságok mindegyike orvosolható már létező, de még nagy léptékben használatba nem vett technológiák alkalmazásával. A nyersanyag-kimerítést illetően, ha az uránkészletekből nemcsak a 235-ös, hanem a 238-as izotópot is felhasználnánk a szaporítóreaktorok alkalmazásával, akkor a készletek százszor hosszabb ideig, de legalább tízezer évig kitartának. Az uránnál három-négy-szer nagyobb mennyiségben előforduló tórium felhasználásával ez az idő ötvenezre évre tolódna ki. A már meglévő, magas aktivitású, hosszú felezési idejű nukleáris hulladék transzurán részét pedig gyors spektrumú reaktorokban, transzmutációval hasadó magokká lehet alakítani, és ezáltal újrafelhasználni. Ilyen

módon elvileg a hosszú felezési idejű hulladék – energiakihasználás mellett – eliminálható. Ami visszamarad, az a viszonylag rövid, emberi léptékkal áttekinthető, a bioszférától öt-száz éves elkülönítést igénylő hasadási termékek, amelyeknek emellett a mennyiségük is kb. 1%-a az eredeti, transzmutáció előttinek.

Ezen program mindkét fent említett céljának megvalósításához (tehát az üzemanyag hosszú ideig rendelkezésre állásához, valamint jelentősen kevesebb mennyiségű és rövidebb idejű hulladék termeléséhez) új technika szükséges: tenyésztőreaktorok és reprocesszálás, tehát zárt üzemanyagciklus. Ezt valósítják meg a IV. generációs reaktorok.

Gen-IV reaktorok

A IV. generációs reaktorok főbb jellemzőit és a korábbi generációs reaktorokhoz való viszonyát, különbségeit mutatja a 4. ábra. Kifejlesztésükre nemzetközi együttműködési fórum alakult, a GIF (Generation IV International Forum, URL). A GIF kezdeményezés 2001-ben indult, és ma már tizenhárom tagja van: tizenkét ország (Argentína, Brazília, Dél-Afriai Köztársaság, Koreai Köztársaság, Egyesült Királyság, Franciaország, Japán, Kanada, Kína, Orosz Föderáció, Svájc, USA) és az EU. A GIF célkitűzése olyan nukleáris-energia-kitermelő egységek kifejlesztése, amelyek kielégítik a következő igényeket:

- biztonságos, kompetitív és megbízható energiatermelés;
- szigorú biztonsági követelmények;
- maximálisan gazdaságos üzemanyag-felhasználás és minimális hulladék;
- proliferáció-ellenálló;
- megfelel a közvélemény elvárásainak (társadalmilag elfogadott).

A negyedik generációs reaktorok (egy kivétellel) zárt üzemanyagciklusra töreksenek,

ami az urán-plutónium ciklusban gyors neutronspektrumot igényel. Ezek a reaktorok a vízhűtés helyett például olvadt fém (nátrium vagy ólom) hűtőközeget alkalmaznak. A konvencionális, könnyű- vagy nehézvízes technológiától való eltérésnek számos előnye van. A reaktorok magas hőmérsékleten (jobb termikus hatásfokkal), viszont atmoszferikus nyomáson üzemelhetnek. Az olvadt fém nagyobb hőkapacitása és fajsúlya következtében üzemzavari vészleállás esetén a hulladékhő természetes keringetéssel is elszállítható a zónából. Ennek következtében ezek a reaktorok inherensen és passzívan biztonságosak. Ezekben a reaktorokban reprocesszással és újrafelhasználással eleve kis mennyiségű és rövid felezési idejű hulladék keletkezik; ezen kívül a már meglévő reaktorok nyílt ciklusában keletkező, hosszú felezési idejű és magas aktivitású hulladékot is hasznosítani és ártalmatlanítani tudják.

Tórium használata esetén szaporítás és transzmutáció lehetséges mind termikus, mind gyors neutronspektrummal, ami érdekes újabb lehetőségeket nyit. Nevezetesen, tórium felhasználásával lehet sóolvadékos üzemanyagú reaktorokat építeni (Molten Salt Reactor – MSR). Ezekben a reaktorokban a fluoralapú, urán- és/vagy tóriumalapú sóoldatok mind az üzemanyag, mind a hőszállító (hűtőanyag) szerepét betöltik. Ebben a konstrukcióban eleve lehetetlen a zónaolvadásos baleset, hiszen a normál üzemmód is olvadt üzemanyaggal történik. Nemcsak zónaolvadás, hanem még a tradicionális reaktorokban lehetséges üzemanyag-sérülés sem fordulhat elő, és nincs szükség fűtőelemrudak és kazetták gyártására sem. A sóoldatból a reaktormérgek (hasadási termékek), valamint a nemesgázok (hélium, xenon) *on-line* reprocesszással eltávolíthatók, ugyanakkor a ki-

égett hasadóanyagot üzem közben is pótolni lehet. Emiatt az üzemelés alatt elhanyagolható mennyiségű tartalékreaktivitás szükséges, ugyanakkor a leállást követő hulladékhő-termelés minimális, amit a sóoldat természetes keringésével könnyű eltávolítani. Így ezek a reaktorok biztonsági szempontból kiemelkednek a többi reaktortípus közül.

A GIF-együttműködés, gondos tanulmányozás után, hat konkrét negyedik generációs konstrukciót választott ki további tanulmányozás és bevetés céljára. Ezek a következők:

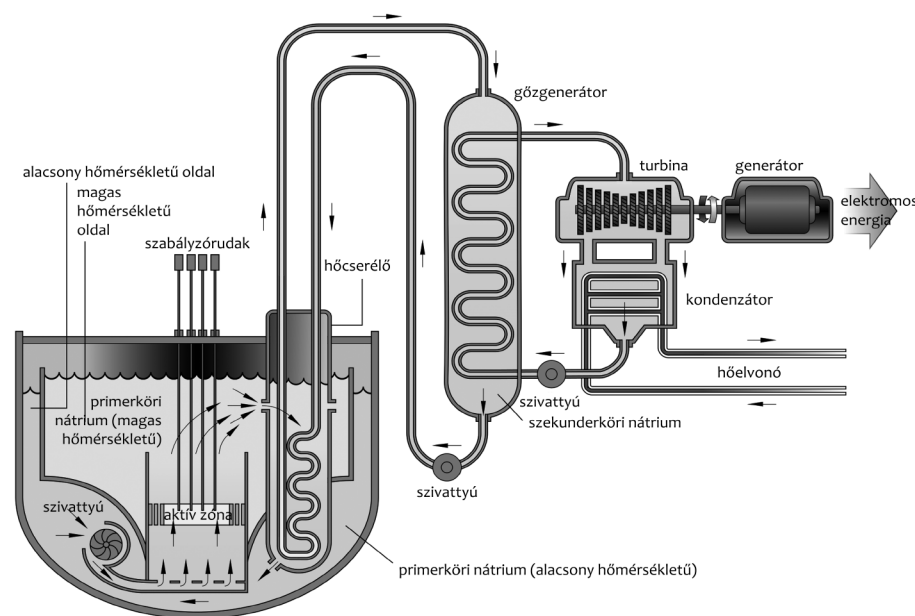
- Nátriumhűtésű gyorsreaktor (SFR)
- Ólomhűtésű gyorsreaktor (LFR)
- Gázhűtésű gyorsreaktor (GFR)
- Olvadtsós reaktor (MSR)
- Magas hőmérsékleten működő reaktor (VHTR)
- Szuperkritikus vízzel hűtött reaktor (SCWR)

Ezekből az első öt típust az alábbiakban röviden ismertetjük.

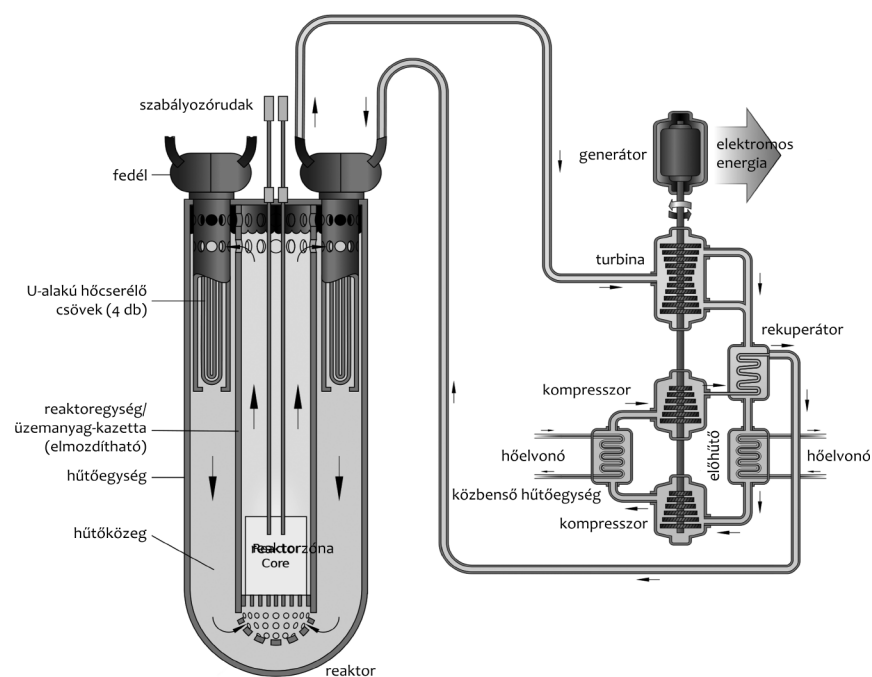
Nátriumhűtésű gyorsreaktor (SFR) (6. ábra)

- Zárt- vagy nyíltthurkos típusban építhető
- Moduláris vagy egyedi megoldás
- 40% termikus hatásfok
- Alacsony nyomás
- 150–500 MWe U-PU-aktinida-Zr-üzemanyag, helyszíni feldolgozás
- 500–1500 MWe MOX-fűtőelemmel, központi reprocesszálás
- 550 °C kilépési hőmérséklet

IV. generációs, nátriumhűtésű gyorsreaktor (SFR) építésére a legelőrehaladottabb tervei Franciaországnak vannak. Az Atom- és Alternatív Energia Bizottság (*Commissariat à l'énergie atomique et aux énergies alternatives* – CEA) kapott megbízást a francia kormánytól egy SFR tervezésére és ipari partnerekkel együtt való konstrukciójára. Az ASTRID nevet kapott reaktor egyelőre a tervezés stá-



6. ábra • Nyílthurkos (medencés) típus (francia vonal) (URL1)



7. ábra • Ólomhűtésű gyorsreaktor (URL1)

diumában van. A tervek szerint a konstrukció végleges formája 2015-2016-ban rögzítődik, a megépítés 2020-2025 között történik. Ebben a projektben a CEA és a Svéd Tudományos Tanács közti államközi szerződés keretében Svédország is részt vesz.

Ólomhűtésű gyorsreaktor (LFR) (7. ábra)

- Pb- vagy Pb/Bi-hűtőanyag
- Kilépési hőmérséklet: 550–800 °C
- Passzív biztonság: természetes keringés
- Magas fokú proliferációs ellenállás
- 15–30 év zónaélettartam
- Moduláris (50–150–300 MWe) vagy nagy rendszer (1200 MWe)
- Teherkövető képesség

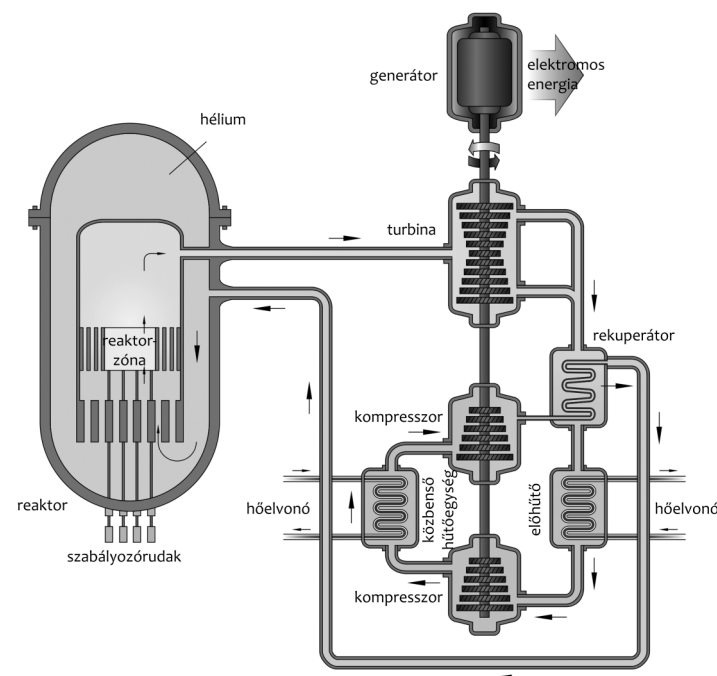
Használható akár elektromossággal, akár hidrogén előállításra, vagy magas hőmérsékletet követelő folyamatoknál (sótalanítás, édesvíz)

Gázhűtésű gyorsreaktor (GFR) (8. ábra)

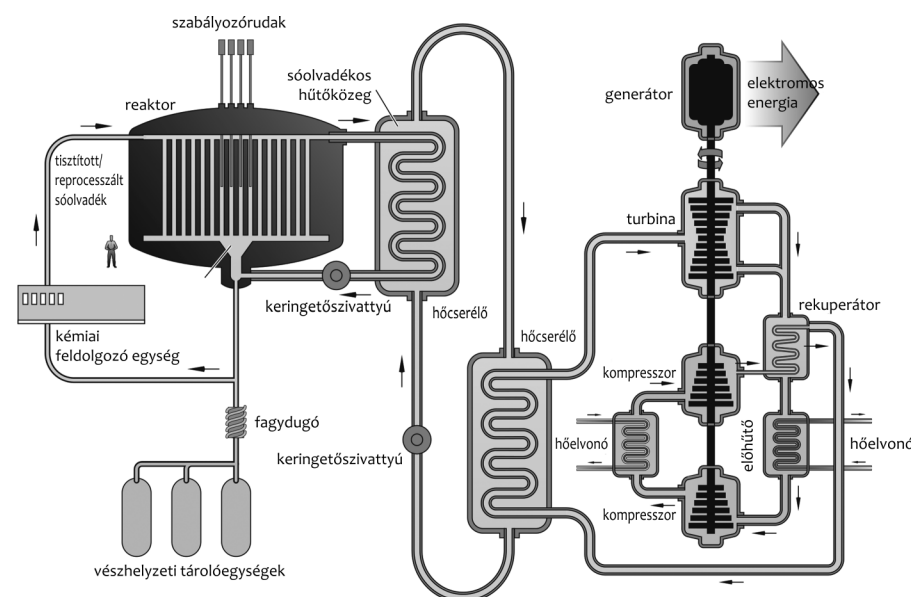
- Kb. 300 MWe, héliummal hűtött, 850 °C kilépő hőmérséklet
- Zárt üzemanyagciklus. Integrált reprocesszálás/fűtőelemgyártás közel az erőműhöz.
- Nyílt üzemanyagciklus

Sóolvadékos reaktor (MSR) (9. ábra)

- Olvadékos üzemanyag: uránfluoridok, nátrium, cirkónium
- Magas kilépő hőmérséklet (700–800 °C)
- Légköri nyomás
- Lehet termikus vagy gyors spektrumú (tórium)
- Nem igényel fűtőelemgyártást
- Nincs fűtőelem-sérülés
- Üzemközbéli reprocesszálás (reaktormérgek eltávolítása, *refuelling* – kis tartalékreaktivitás)
- Zárt ciklus



8. ábra • Gázhűtésű gyorsreaktor



9. ábra • Sóolvadékos reaktor (URL)

Gázhűtésű nagyon magas hőmérsékletű gyorsreaktor (VHTR) (10. ábra)

- Grafitmoderált, héliummal hűtött 1000 °C kilépő hőmérséklet
- 600 MW termikus teljesítmény
- Zóna vagy prizmatikus blokkok, vagy golyók (pebble bed)
- Alkalmas hidrogén előállítására
- U/Pu-üzemanyag

A negyedik generációs reaktorok kihívásai

Műszaki áttörések és újítások szükségesek mindegyik negyedik generációs reaktortípushoz. A legfontosabbak az anyagtudományi kutatások területén találhatók: szükség van új üzemanyagtípusra és új szerkezeti anyagokra, amelyek toleránsak a magas hőmérséklet, valamint az agresszív kémiai környezet elviselésére, egyben ellenállóak a magas kiégéssel kapcsolatos problémákkal szemben, továbbá kompatibilisek a szeparációs és transzmutációs technológiákkal is.

Az Európai Közösség hosszú távú programja

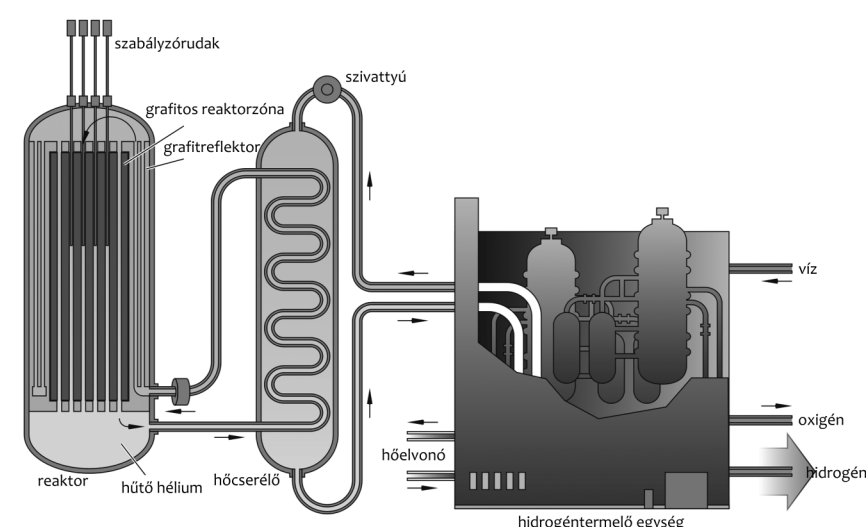
Az aktuális program neve Sustainable Nuclear Energy Technology Platform (SNETP – fenntartható nukleáris energetikai platform). Ennek keretén belül a következő infrastruktúrára áll tervezés, illetve felépítés alatt:

Jules Horowitz Reactor (JHR): magas teljesítményű anyagkutató reaktor Cadarache-ban (CEA). Indítás: 2016–2017;

MYRRHA: Mol, Belgium: gyors spektrumú, gyorsítóval hajtott szubkritikus reaktor/neutronforrás;

ASTRID: IV. generációs, nátriumhűtésű gyorsreaktor, Franciaországban fog megépülni. Konstrukció kezdése 2015–2016-ban, indítás 2020 után;

VHTR: a maga nemében első, nagyon magas hőmérsékletű reaktor, többek között hidrogéntermelésre.



10. ábra • Gázhűtésű magas hőmérsékletű gyorsreaktor

Összefoglalás

A nukleáris energetika jövője technikai szempontból nagyon biztató. A vitatott problémákra, amelyek magukban foglalják a biztonság, fenntarthatóság és a proliferáció kérdéseit, a Fukushima-típusú baleseteket is figyelembe véve, van technikai megoldás, még ha további fejlesztésre és megerősítésre is szükség van. Közepesen hosszú idő (húsz–ötven év) távlatában jelen pillanatban nem

áll rendelkezésre más, nagy méretekben bevezethető technológia. Ezen időtartam alatt a nukleáris energia termelése tűnik az egyetlen reális alternatívának a szén- és gáztüzelésű erőművekkel szemben.

A szerző köszönetét fejezi ki Szabados Lászlónak a kézirat gondozásáért és a cikk szövegének tökéletesítéséért.

Kulcsszavak: *fenntartható atomenergia, III. és IV. generáció, kis és közepes méretű reaktorok*

IRODALOM

Marcus, Gail H. (2010): *Nuclear Firsts: Milestones on the Road to Nuclear Power Development*. American

Nuclear Society, La Grange Park, Illinois, USA
URL: https://www.gen-4.org/gif/jcms/c_9260/public

A MAGYARORSZÁGI TUDOMÁNYOS PUBLIKÁLÁS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA: KÖVETKEZTETÉSEK EGY INDEXELŐ ADATBÁZIS ALAPJÁN

Csomós György

PhD, főiskolai tanár,
Debreceni Egyetem Építőmérnöki Tanszék
csomos@eng.unideb.hu

Bevezetés

Valószínűleg nincs olyan kutató a világon, akit ne érdekelne – ha nem is szükségszerűen, de legalább kíváncsisággal – a saját publikációs teljesítményének metrikus értékelése, összehasonlítása más kutatók publikációs teljesítményével. Tudománymetriai mutatókkal – legyen szó akár a legnépszerűbb és leginkább vitatott impaktfaktorról (lásd többek között Pendlebury – Adams, 2012; Lövei – Elek, 2013), akár a *h*-indexről, az *i10*-indexről – kifejezhető az egyéni publikációs teljesítmény, sőt intézmények, cégek, esetleg egész iparágak publikációs teljesítménye is (Furukawa – Goto, 2006; Csaba et al., 2014; Chang, 2014; Vincze, 2014). Követve ezt a logikát, tulajdonképpen városok vagy országok publikációs teljesítményét is meg lehet állapítani, megfelelő adatbázis segítségével pedig idősoros és tudományterületi elemzések elkészítésére is lehetőség nyílik. A jelen empirikus elemzésben a magyarországi tudományos publikálás néhány sajátosságát vizsgálom meg a *Scopus* absztrakt és citációs adatbázis rele-

váns adatainak felhasználásával. Az elemzés során elsősorban a következő kérdésekre keresem a választ:

- Mely tudományterületeken és tudományágakban születik a legtöbb tudományos publikáció?
- Kimutatható-e valamilyen tendencia a tudományos publikálásban?
- Milyen a publikációk földrajzi eloszlása, mely városok tekinthetők a tudományos publikálás hazai központjainak?
- Milyen szervezettípusoktól származnak a publikációk?

Az elemzés bemutatása előtt azonban szükséges megosztani néhány kiegészítő információt, amelyek ismeretének hiányában az eredményeket jogos kritikák érhetnék:

1) A különböző tudománymetriai mutatók, elsősorban az impaktfaktor felhasználása a tudományterület-specifikus elemzés miatt értelmét veszítette, hiszen a különböző tudományterületek folyóiratainak impaktfaktora között még akkor is sokszoros differencia lehet, ha egyébként a legrangosabb folyóiratokat kívánjuk összehasonlítani. Mivel az

impaktfaktor nem kerülhetett felhasználásra, a *Web of Science* (WoS) adatbázisa helyett célszerűbb volt a *Scopus* adatbázissal dolgozni, hiszen nemcsak több címet indexel, mint a WoS, de az affiliációt is részletesebben mutatja meg.

2) A *Scopus* adatbázis 1996 előtti feltöltöttsége még nem teljes körű (bár a régebbi publikációk feltöltése folyamatos), ezért az elemzésben csak a 2000 és 2014 között indexelt 134 292 magyarországi publikációt vettem figyelembe. Ennek alapvetően az az oka, hogy a tudományterületi arányokat, a tendenciákat, illetve a cikkek intézményi és földrajzi eloszlásának jellemzőit 15 év adatai alapján is viszonylag megbízhatóan ki lehet mutatni.

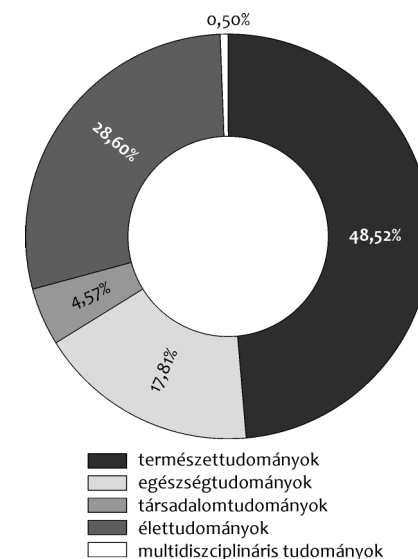
3) Végül meg kell említeni, hogy egyes tudományágak legfontosabb publikációs formája nem a folyóiratcikk, hanem a könyv (lásd részletesen Csaba et al., 2014 és Szegedy-Maszák, 2015), s ez nemcsak a magyarországi tudományos publikálást érinti, és nyújt róla bizonyos fokig torzított képet, hanem világviszonylatban is általános érvényűnek tekinthető. Az orvostudományok, a műszaki tudományok, illetve több természettudományos diszciplína esetében a kutatási eredmények viszonylag gyorsan elavulnak, tehát gyorsan közzé kell tenni őket, jellemzően folyóiratcikkek formájában. Ezzel szemben a társadalomtudományok területén sokkal népszerűbbek a könyvek, a nagyobb lélegzetvételű monográfiák, amelyek elkészítése általában több időt vesz igénybe, mint amennyit egy folyóiratcikkre kell fordítani (a megelőző kutatáshoz szükséges idő persze roppant változó lehet). Ráadásul a *Scopus*, hasonlóan más citációs adatbázisokhoz, elsősorban folyóiratcikkeket indexel, könyvekből pedig inkább csak fejezeteket vagy sorozatokat, és főleg angol nyelven. Így tehát predestinálható,

hogy a társadalomtudományok reprezentáltsága az elemzésben alacsonyabb lesz, mint amennyire valós teljesítményük indokolná.

Az említett kritikákat is figyelembe véve az elemzés eredményei rávilágítanak a magyarországi tudományos publikálás főbb sajátosságaira.

1. A tudományos publikációk tudományterületi arányai

A magyarországi affiliációkhoz köthető *Scopus*-cikkek tudományterületi reprezentáltsága roppant aránytalan: a természettudományos publikációk száma az összes publikáció majdnem felét teszi ki, az egymással sokszor átfedésben álló egészség- és élettudományi cikkek együttesen szintén nem sokkal maradnak el az 50%-os értéktől, míg a negyedik nagy csoportot képviselő társadalomtudományok cikkeinek aránya az 5%-ot sem éri el (1. ábra). Továbbá a több tudományterületet



1. ábra • A magyarországi affiliációhoz köthető *Scopus*-cikkek tudományterületi reprezentáltsága

érintő, eleve multidiszciplinárisnak jelölt cikkek mindössze a publikációk fél százalékát teszik ki.

A tudományterületek között kialakult aránytalanságokra a tudományágak klasszifikációja csak részben szolgáltat magyarázatot. A legtöbb tudományág (10) a legtöbb publikációval is rendelkező természettudományok tudományterületen belül található, számuk éppen kétszer annyi, mint az ebben a vonatkozásban a legkisebbnek számító egészségtudományok tudományágainak száma (5) (1. táblázat). Ugyanakkor az egészségtudományok tudományterülethez tartozik a legtöbb publikációval rendelkező, és 16,40%-os részarányával a tudományágak élén álló orvostudományok tudományág, amelyben több mint háromszor annyi *Scopusban* indexelt publikáció született, mint a teljes társadalomtudományok tudományterületen. A cikkek számának tekintetében szintén jelentős arányt képviselnek az élettudományokhoz tartozó biokémia, genetika és molekuláris biológia tudományok (12,77%), illetve a természettudományokhoz tartozó fizika- és csillagászat tudományok tudományágak (10,42%). Végül soron az orvostudományokba, illetve az utóbbi két tudományágba tartozik az összes magyarországi affiliációhoz köthető *Scopus*-cikk 40%-a.

2. A tudományos publikációk számának változása a vizsgált időszakban

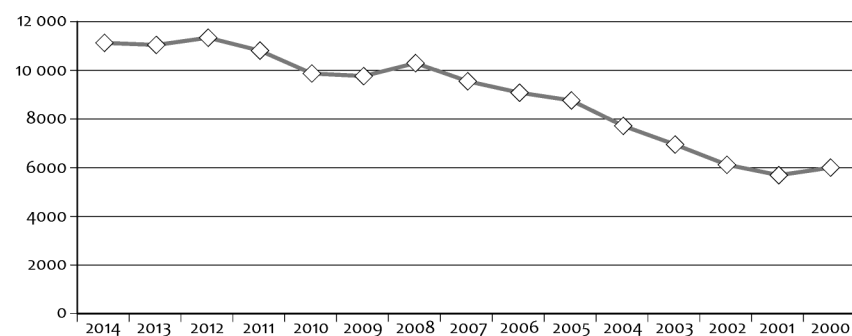
A vizsgált tizenöt éves időintervallumban 134 292 magyarországi affiliációhoz köthető publikációt indexelt a *Scopus*. Ebben az időszakban 2012 jelentette a csúcst 11 341 cikkel, míg a legkevesebb, mindössze 5743 publikáció 2001-ben született. Amint a 2. ábrán látható, a tudományos publikálás volumene dinamikusan növekedett a vizsgált másfél évtizedben:

2000-hez képest az éves publikációk száma majdnem megduplázódott 2014-re. Ez természetesen nem feltétlenül azt jelenti, hogy a 2000-es évek elején kevesebb tudományos publikáció született, mint az az évtized második felétől tapasztalható (ezt megfelelő adatbázisok hiányában tulajdonképpen nem is lehet kimutatni), az azonban kijelenthető, hogy a publikációk minőségében igen jelentős változás történt. A tendencia természetesen számtalan okra vezethető vissza, bár ezeket adatok hiányában inkább csak feltételezésekről beszélhetünk. Egyrészt a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) által elindított különböző ösztöndíj- és kutatást támogató programok kétségkívül jelentősen hozzájárultak a publikációk számának és minőségének emelkedéséhez, hiszen a rangos tudományos folyóiratokban történő publikálás, illetve a nemzetközi konferenciárésztétel általában az ösztöndíjak és programok fontos indikátorai. Az 1998-ban elindult posztdoktori Bolyai János Kutatói Ösztöndíj, a 2009-ben meghirdetett Lendület program, illetve a 2013-ban megjelent Posztdoktori Kutatói Program fontos katalizátorai a nemzetközi tudományos publikálásnak. Hatásukat tekintve természetesen ebbe a körbe sorolhatóak az 1990-es évek elején elindított és 2015-ben átalakított Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) is.

Az évtized közepétől újabb lendületet adott a tudományos kutatásnak, hogy az Európai Unió kutatás-fejlesztést támogató alapjai teljes egészében megnyíltak a hazai kutatók előtt, az FP7-es keretprogram által finanszírozott nemzetközi projektekhez egyre több magyar egyetem és akadémiai kutatóintézet csatlakozott, és várhatóan így lesz ez a Horizon 2020 programok esetében is. Mindezt kiegészítik az EU strukturális alapjaiból finan-

tudományterület	tudományág-klasszifikáció	az összes cikk arányában (%)
természettudományok	vegyésszmérnöki tudományok	2,91
	kémia tudományok	8,98
	számítástudományok	4,07
	földtudományok	3,03
	energiatudományok	0,89
	műszaki tudományok	6,09
	környezettudományok	2,37
	anyag tudományok	4,80
	matematika tudományok	4,97
egészségtudományok	fizika- és csillagásztudományok	10,42
	orvostudományok	16,40
	ápolástudományok	0,18
	állatorvos-tudományok	0,73
	fogorvostudományok	0,12
társadalomtudományok	egészségügyi szakmagyakorlás	0,37
	művészettudományok	0,77
	gazdálkodás- és szervezéstudományok	0,33
	vezetéstudományok	0,45
	közgazdaság-tudományok	0,40
	pszichológiatudományok	0,77
élettudományok	társadalomtudományok	1,86
	agrár- és biológiatudományok	5,72
	biokémia, genetika és molekuláris biológia tudományok	12,77
	immunológia és mikrobiológia tudományok	2,66
	idegsebészeti tudományok	3,58
	gyógyszerészeti tudományok	3,88
	multidiszciplináris tudományok	0,50

1. táblázat • A magyarországi affiliációhoz köthető *Scopus*-cikkek tudományági klasszifikációja (Forrás: *Scopus*)



2. ábra • A Scopusban indexelt cikkek számának változása 2000 és 2014 között

szírozott, 2004-ben indult hazai kutatási (főleg TÁMOP) programok, amelyeknek fontos indikátorai a nemzetközi tudományos publikációk. Összességében tehát megállapítható, hogy mind az EU-s, mind a hazai kutatási programok jelentősen növelték a magyar kutatók nemzetközi publikációs aktivitását.

Másrészt – különösen az elmúlt fél évtizedben –, jellemző elmozdulás figyelhető meg a hazai kutatási programok tudományterületi preferáltságában, legalábbis ami a finanszírozást illeti: a természettudományok és az élettudományok (a Scopus tudományág-klasszifikáció alapján az élettudományok és az egészségtudományok) a megszerezhető pályázati források egyértelmű nyertesek közé tartoznak, szemben a „kevésbé támogatott” humán- és társadalomtudományokkal. A Bolyai-ösztöndíjra eredményesen pályázók tudományterületi besorolása alapján megállapítható, hogy az MTA egyensúlyt tart fenn a különböző területek között: 2024-ben a nyertesek 35%-a a matematikai és a természettudományok területéről került ki, 29%-uk az élettudomá-

nyok területén végezte kutatásait, míg 36%-uk a humán- és társadalomtudományok területén volt érdekelt.¹ Ezzel szemben az EU-s forrásokból finanszírozott hazai programok elsősorban a természettudományok és az élettudományok területén megvalósuló alapkutatásokat támogatták,² és várható, hogy ez a trend a jövőben sem fordul meg.

A jelenlegi tendenciák ismeretében tehát kijelenthető, hogy az indexelt tudományos publikációk száma folyamatosan emelkedni fog, azonban az arányok egyre inkább eltolódnak a természettudományok, és különösen az élettudományok felé.

3. A tudományos publikációk földrajzi eloszlása

Természetesen nem okoz különösebb meglepetést, hogy a legtöbb tudományos publikáció fővárosi affiliációhoz kötődik, a hazai cikkek közel kétharmadát Budapesten dolgozó kutatók jegyzik, vagy legalábbis elkészítésükben közreműködtek (2. táblázat). Általánosságként elmondható, hogy Magyarország-

(TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV): A konstrukció első sorban a matematikai, műszaki, informatikai, élet- és természettudományos K+F+I+O (kutatási, fejlesztési, innovációs, oktatási) profilú felsőoktatási tudásközpontokban végrehajtandó fejlesztéseket támogatja.

gon tudományos publikálást egyetemi oktatók/kutatók, illetve akadémiai kutatók végeznek, és nemcsak azért, mert a korábban bemutatott ösztöndíjak és tudományos programok alapvetően egyetemeken és akadémiai kutatóintézetekben dolgozó kutatókra lettek szabva (persze nincsenek kizárva az államigazgatásból vagy a magáncégektől érkező kutatók sem), hanem azért is, mert az egyetemi/akadémiai karrierlétrán történő előmenetelhez elengedhetetlen minél több rangos tudományos folyóiratcikkkel rendelkezni. Különösen igaz ez az élettudományokra (kiemelten az orvostudományokra) és a természettudományokra, vagyis azokra a területekre, amelyekben a tudományometriai mutatók, első-

sorban az impaktfaktor alkalmazása nemzetközi viszonylatban is roppant elterjedt (The PLoS Medicine Editors, 2006; Buéla-Casal – Zych, 2012). Mindebből az következik, hogy az intézményi rangsor élén olyan egyetemek állnak, amelyek kutatási profilja döntően az orvostudományokra, a természettudományokra és a műszaki tudományokra fókuszál. A Scopus-adatbázisban szereplő hazai intézmények közül 15 225 cikkel a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME) állt a második helyen az országos rangsorban, öt követte 12 953 cikkel a Semmelweis Egyetem, és 12 280 cikkel az Eötvös Loránd Tudományegyetem volt az ötödik. Ez a három egyetem már önmagában is eldönthette volna

sorrend	város	cikkek száma 2000 és 2014 között	az összes cikkhez képest (%)
1	Budapest	85 031	63,32
2	Szeged	14 988	11,16
3	Debrecen	14 881	11,08
4	Pécs	6857	5,11
5	Veszprém	3802	2,83
6	Gödöllő	2960	2,20
7	Miskolc	1867	1,39
8	Sopron	1092	0,81
9	Győr	735	0,55
10	Kaposvár	598	0,45
11	Nyíregyháza	379	0,28
12	Eger	356	0,27
13	Szombathely	174	0,13
14	Paks	104	0,08
15	Szarvas	94	0,07
1–15 város összesen		133 918	99,72
14–32 város összesen		374	0,28

2. táblázat • A Scopusban indexelt cikkek földrajzi eloszlása

Budapest első helyét a városok rangsorában, ám a legtöbb publikáció mégsem az egyetemektől származott, hanem a Magyar Tudományos Akadémiától. Pontosabban az MTA csak hetedik az intézményi rangsorban 8780 cikkel, viszont a fővárosi MTA kutatóintézet-hálózat 14 egysége 18 636 cikkel az összesített rangsor élén áll. Az MTA tehát a kutatóintézeteivel együtt több mint 27 ezer tudományos publikációt jegyzett, vagyis közel annyit, mint a BME és a Semmelweis Egyetem együtt, vagy másképpen, mint Szeged és Debrecen összességében. Utóbbi két város második és harmadik, illetve Pécs negyedik helye sem okoz különösebb meglepetést, hiszen az orvosi karokkal is rendelkező nagy vidéki tudományegyetemek az említett három városban található. Budapest, Szeged, Debrecen és Pécs jegyzi a magyarországi affiliációhoz köthető *Scopus*-cikkek több mint 90%-át.

Azon városok között, amelyekben nincs felsőoktatási intézmény, Paks áll az élen, a 2. táblázatban látható rangsor 14. helyén, publikációs teljesítményét pedig természetesen a Paksi Atomerőmű határozza meg. Speciális esetek azok a vidéki kisvárosok, amelyek a kórházakban dolgozó – sokszor PhD-képzésüket folytató – orvosok publikációi miatt kerültek be a rangsorba. Ilyen többek között Balatonfüred (Balatonfüredi Állami Szívkórház: 14 cikk), Cegléd (Toldy Ferenc Kórház: 8 cikk), Kistarcsa (Pest Megyei Flór Ferenc Kórház: 31 cikk) és Gyula (Pándy Kálmán Megyei Kórház: 12 cikk).

4. A tudományos publikációk megoszlása szervezettípusok szerint

A tudományos publikációkkal rendelkező kutatók anyaintézményeinek besorolása különböző szervezettípusokba nem könnyű feladat, aminek több oka is van. A különbö-

ző intézmények neve az első publikációik megjelenése óta akár többször is megváltozhatott, összevonásra kerülhettek más intézményekkel, vagy éppen kiválhattak más intézményekből, megváltozhatott a tulajdonosuk, a cégeket, kutatóintézeteket privatizálhatták, sőt olyanok is akadnak, amelyek jogutód nélkül megszűntek.³ A *Scopus*-adatbázisban a különböző címeken vagy neveken szereplő, ám valójában ugyanazokat az intézményeket, szervezeteket takaró affiliációk összevonása után végül is 202 intézményt, szervezetet lehetett azonosítani, amelyek – némileg szubjektív módon – tizenhét csoportba kerültek besorolásra (3. táblázat).

Az összes tudományos publikáció több mint kilencven százaléka három szervezettípustól, az egyetemektől, illetve az MTA-tól és kutatóintézeteitől származott, az egyetemek jelentős túlsúlyával. A fővárosi dominancia egyértelműnek tűnik, az MTA esetében természetes is, viszont a kutatóintézetek között már feltűnnek jelentősebb vidéki egységek (főleg Debrecenben és Szegeden), míg az egyetemek vonatkozásában szinte kiegyenlített a Budapest–vidék arány. A magyarországi tudományos publikálás Budapest-centralizáltsága nemcsak összességében mutatkozik meg (2. táblázat), hanem szervezettípusok szintjén is, hiszen néhány kevésbé jelentős publikációs teljesítményt mutató szervezet-típustól (állami cég, egyetemi kutatóhely, nemzeti park) eltekintve minden területet

³ Az egyik legérdekesebb példa a Szegedi Tudományegyetem elődjének számító, 1921 és 1940 között Szegeden működő Ferenc József Tudományegyetem, amelynek a *Scopus* 1923-as cikkét is indexeli, ám még megdöbbentőbb, hogy az egyetem 1940-es Kolozsvárra való részbeni visszaköltöztetése és a Szegeden maradt egység átnevezése ellenére még 1960-ban is kerültek cikkek Ferenc József Tudományegyetem affiliációval indexelésre.

Budapest ural. Természetesen az egyetemek, illetve a vezető kórházak és országos/nemzetközi egészségügyi szervezetek szerepe a nemzetközi tudományos publikálásban is meghatározó, nincs ez másként például az Egyesült Államokban, Kínában, Japánban vagy az Egyesült Királyságban sem. Ezek a szegmensek ugyan Magyarországon is dominánsak, azonban a vezető gazdaságokban a versenyszférában működő cégek is komoly publikációs teljesítménnyel rendelkeznek, sőt egy-egy hatalmas transznacionális vállalat akár az egyetemek publikációs teljesítményével is felveszi a versenyt (Godin, 1996). A hazai tudományos publikálásban szintén fontos szereppel rendelkeznek a cégek, ám jelentőségük összességében közel sem olyan mértékű, mint a vezető gazdaságokban. Az egyetlen értékelhető publikációs teljesítménnyel rendelkező állami tulajdonban álló cég – legalábbis azok közül, amelyeknek nem alapfeladata a kutatás-fejlesztés – a Paksi Atomerőmű, cikkeinek többsége pedig az energiatudományok területén született. A nem állami cégek közül – követve a nemzetközi trendeket – a gyógyszeriparban működő Richter Gedeon áll az élen 671 cikkel, a nem állami cégek szervezettípus cikkeinek önmagában közel egyharmadát adja. Szintén jelentős publikáló a Chinoin (jelenleg Sanofi Magyarország) (109 cikk) és az Egis Gyógyszergyár (280 cikk), igaz, az előbbi külföldi tulajdonba kerülése után a *Scopusban* indexelt cikkeinek száma jelentősen lecsökkent.⁴ A magyar gyökerű cégek közül a MOL rendelkezik még komo-

⁴ Ez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy a Sanofi Magyarországnál már nem folyik a korábbi színvonalú tudományos kutatás és abból nem készülnek tudományos cikkek, sokkal inkább arról van szó, hogy a *Scopusban* indexelt publikációk a tulajdonos francia Sanofi cikkeinek számát gyarapítják.

lyabb publikációs teljesítménnyel (165 cikk), a külföldi tulajdonban állók közül pedig az Ericsson Magyarország emelhető ki (229 cikk). A cégek kétharmada tíz vagy annál kevesebb publikációval rendelkezik, a cikkek többségének pedig közös jellemzője, hogy egyetemi kutatók együttműködésével születtek.

A tizenhét szervezettípus közül hét (41%) esetében az orvostudományok tudományágban készült a legtöbb publikáció, hat szervezettípus pedig a természettudományok tudományterületet preferálta. Az egyetlen szervezettípus a központi bank kategória (vagyis a Magyar Nemzeti Bank), amelyben a legtöbb cikk a társadalomtudományok tudományterületről származott.

Összefoglalás

A jelen empirikus elemzésben a magyarországi tudományos publikálás sajátosságait vizsgáltam meg négy megközelítés alapján, a *Scopus* absztrakt és citációs adatbázis adatait felhasználva. Az eredmények a következőket mutatják:

A 2000–2014-es periódus *Scopusban* indexelt 134 292 magyarországi tudományos publikációjának döntő többsége a természettudományok és az élettudományok területéről származik, a legtöbb publikációval rendelkező tudományágak pedig az orvostudományok, a biokémia, genetika és molekuláris biológia tudományok, illetve a fizika- és csillagásztudományok. A társadalomtudományok reprezentáltsága a *Scopusban* minimálisnak nevezhető, ám ez sokkal inkább technikai kérdésekre (elsősorban a könyv *vs.* folyóiratcikkek indexelésének problematikájára) vezethető vissza, mint a tudományterület teljesítményének alacsonyabb volumenére.

Az elmúlt másfél évtizedben a tudományos publikálás tendenciája egyértelmű nö-

	szervezettípus	cikkek száma 200–2014	legjobb cikket adó város (a szervezettípus cikkeinek %-ában)	legfrekvenciáltabb tudományág (a szervezettípus cikkeinek %-ában)
1	egyetem	88 921	Budapest (52,57)	orvostudományok (18,65)
2	akadémiai kutatóintézet	23 875	Budapest (78,09)	fizika- és csillagászat-tudományok (25,75)
3	akadémia	8780	Budapest (100 00)	kémia-tudományok (11,58)
4	országos eü. intézet	2905	Budapest (100 00)	orvostudományok (49,02)
5	kórház	2742	Budapest (75,20)	orvostudományok (64,35)
6	nem állami cég	2226	Budapest (94,03)	kémia-tudományok (25,14)
7	állami kutatóintézet	2208	Budapest (100,00)	biokémia, genetika és molekuláris biológia tudományok (16,28)
8	múzeum	1072	Budapest (98,58)	agrár- és biológiai-tudományok (48,74)
9	államigazgatási szerv	705	Budapest (94,31)	orvostudományok (24,36)
10	alapítvány/egyesület	334	Budapest (94,31)	orvostudományok (45,96)
11	egyéb országos szerv	292	Budapest (91,10)	földtudományok (45,81)
12	állami cég	106	Paks (98,11)	energiatudományok (25,41)
13	egyetemi kutatóintézet	48	Baja (85,42)	földtudományok (38,54)
14	egyéb okt. intézmény	28	Budapest (100,00)	orvostudományok (56,56)
15	központi bank	19	Budapest (100,00)	közgazdaság-tudományok (48,65)
16	minisztérium	19	Budapest (100,00)	orvostudományok (49,09)
17	nemzeti park	12	Eger (100,00)	agrár- és biológiai-tudományok (60,00)

3. táblázat • A *Scopusban* indexelt cikkek megoszlása szervezettípusok szerint

vekedést mutatott: 2000-hez képest az évente megjelenő publikációk száma folyamatosan emelkedett, 2014-re szinte megduplázódott. A növekedés hátterében álló sokszor szubjektív okokat (például: egyéni karrier-szemponatok, motiváltság) csak feltételezni lehet, ám a rangos nemzetközi folyóiratokban

megjelent cikkek elkészüléséhez minden bizonnyal hozzájárultak az 1990-es években elindított hazai kutatási programok és ösztöndíjak, majd később az európai uniós tudományos projektek.

Mint az élet szinte minden területén, a tudományos publikálásban is világosan meg-

mutatkozik a főváros dominanciája. Budapestről származik a *Scopusban* indexelt magyarországi tudományos publikációk közel kétharmada (vagy legalábbis budapesti affiliációval rendelkező kutatók érintettek az elkészítésükben), a vidéki városok közül pedig csak Szeged és Debrecen, illetve kisebb részt Pécs rendelkezik jelentősebbnek nevezhető publikációs teljesítménnyel. Ugyanakkor kórházaknak, egyéb egészségügyi intézményeknek vagy MTA kutatóintézeteknek köszönhetően vidéki kisvárosok is feltűnnek az adatbázisban.

Szervezettípusként az egyetemek rendelkeznek a legtöbb tudományos publikációval, az összes magyarországi cikk 2/3-ával. Önálló intézményként a 2000–2014-es publikációk alapján a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudo-

mányi Egyetem (valamennyi *Scopusban* indexelt cikk alapján a Semmelweis Egyetem) áll az élen, de szintén jelentős a tudományegyetemek publikációs teljesítménye. Összességében azonban az MTA és annak kiterjedt fővárosi kutatóintézet-hálózata rendelkezik a legtöbb cikkel, a vidéki kutatóintézetekkel kiegészülve pedig az MTA a magyarországi tudományos publikációk közel egynegyedét adja. A tudományos publikálást végző szervezettípusok fenntartója döntően az állam, a nem állami szféra, különösen a cégek publikációs teljesítménye – eltekintve néhány hazai nagyvállalattól – meglehetősen gyenge.

Kulcsszavak: *tudományos publikálás, indexelő adatbázis, tudománymetria, tudományterület, földrajzi eloszlás*

HIVATKOZÁSOK

- Buela-Casal, Gualberto – Zych, Izabela (2012): What Do the Scientists Think about the Impact Factor? *Scientometrics*. 92, 2, 281–292. DOI: 10.1007/s11192-012-0676-y • <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11192-012-0676-y>
- Csaba László – Szentes T. – Zalai E. (2014): Tudományos-e a tudánymérés? Megjegyzések a tudánymetria, az impaktfaktor és MTMT használatához. *Magyar Tudomány*. 175, 4, 442–466. • <http://www.matud.iif.hu/2014/04/12.htm>
- Chang, Yu-Wei (2014): Exploring Scientific Articles Contributed by Industries in Taiwan. *Scientometrics*. 99, 2, 599–613. DOI: 10.1007/s11192-013-1222-2 • <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11192-013-1222-2>
- Furukawa, Ryuzo – Goto, Akira (2006): Core Scientists and Innovations in Japanese Electronics Companies. *Scientometrics*. 68, 2, 227–240. DOI: 10.1007/s11192-006-0109-x • <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11192-006-0109-x>
- Godin, Benoît (1996): Research and the Practice of Publication in Industries. *Research Policy*. 25, 587–606. DOI: 10.1016/0048-7333(95)00859-4

- Lövei Gábor – Elek Zoltán (2013): A tudományos cikkek értékelésének demokratizálása. A publish or perish program használatáról és előnyeiről. *Magyar Tudomány*. 174, 7, 860–865. • <http://www.matud.iif.hu/2013/07/11.htm>
- Pendlebury, D. A. – Adams, J. (2012): Comments on a Critique of the Thomson Reuters Journal Impact Factor. *Scientometrics*. 92, 2, 395–401.
- Szegedy-Maszák Mihály (2015): Folyóirat vagy könyv: mérlegen a tudományos teljesítmény. *Magyar Tudomány*. 176, 4, 404–409. • <http://www.matud.iif.hu/2015/04/05.htm>
- The PLoS Medicine Editors (2006): The Impact Factor Game. *PLoS Medicine*. 3(6): e291. DOI: 10.1371/journal.pmed.0030291 • <http://journals.plos.org/plosmedicine/article?id=10.1371/journal.pmed.0030291>
- Vincze I. (2014): Tigrislovaglás. *Magyar Tudomány*. 175, 11, 1345–1349. • <http://www.matud.iif.hu/2014/11/09.htm>
- URL: http://mta.hu/mta_hirei/szaznyolcvannolcan-nyertek-el-iden-a-bolyai-janos-kutatasi-osztondijat-134646

„DRAKULA CSÓKJA” HOMOEROTIKA, HOMOSZEXUALITÁS ÉS HOMOSZOCIALITÁS BRAM STOKER ÉLETÉBEN ÉS MUNKÁSSÁGÁBAN

Talabos Dávidné Lukács Nikolett

doktorjelölt, óraadó,
Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék, Debrecen
talabosdavidne@gmail.com

„Mert aki végkép senkié,
az mindenki falatja.
Pusztíts hát szörnyű szerelem.
Ölj meg. Ne hagyj magamra.”
(Pilinszky János)

Bevezetés

A klasszikusan értelmezett középiskolai irodalomórán nem találkozhatunk Bram Stoker névvel. A brit irodalomtörténet hallgatói egyetemi tanulmányaik során pusztán a szabadon választható tárgyak keretében hallanak az ír és angol gótikus irodalom olyan nagyjairól, mint Charles Maturin, Joseph Sheridan Le Fanu vagy Bram Stoker. Nagy hiányosság ez. Stoker életét és munkásságát több oldalról is érdemes vizsgálni, hiszen számos irodalmi műfajban alkotott, tisztos hivatalnok, konzervatív angol hazafi, majd színházigazgató volt; a viktoriánus Anglia egyik híressége, a kor egyik ünnevelt szépsége, Florence Balcombe férje. Stoker élete azonban kettős természetű volt: erős homoszexuális hajlamai voltak, melyek idealizált férfibarát-ságokban, homoerotikus megnyilvánulások-

ban és homoszociális érzelmekben nyilvánul-
tak meg, majd vetültek ki nemcsak legismer-
tebb regényében, a *Drakulában*, hanem le-
veleiben és egyéb munkáiban is. Walt Whit-
manhoz, Oscar Wilde-hoz, illetve a korában
istenített viktoriánus színészhez, Sir Henry
Irvinghez fűződő kapcsolata kiváló példája
Stoker ellentmondásos és elfojtott érzelmei-
nek. Hazánkban sajnos akár az egyetemes,
akár a magyar irodalomkutatás *queer-olvasatá*
meglehetősen hiányos, a barátságserotika, a
homoszexualitás és homoerotika vizsgálatával
nagyon kevesen foglalkoznak, a vizsgálatok
közül Csehy Zoltán 2014-ben megjelent rész-
letes összefoglaló munkája (*Szodoma és kör-
nyéke*) emelkedik ki. Álláspontom szerint
Bram Stoker megítélését új alapokra szüksé-
ges helyezni: a konzervatív és a viktoriá-
nus szellemiség megtestesülésének tartott
művész ugyanis műveibe kódolt szexuális
üzeneteket helyezett. Úgy vélem, hogy életét

¹ A *queer* jelentése „furcsa, szokatlan”. A queerelmélet az 1990-es évek végén alakult ki, mely a homoszexualitás újfajta megközelítését jelentette. Azokra használják, akik valamilyen módon kilógnak a megszokott, természetes sémából.

és munkásságát a *queer-olvasat* alapján szük-
séges megítélni, annak érdekében, hogy fel-
tárulhasson irodalmi hagyatékának igazi ter-
mészete. Tanulmányom ezeket a meglátása-
imat igyekszik alátámasztani nagyrészt angol
nyelvű forrásokra támaszkodva.

*Homoerotika, homoszexualitás
és homoszocialitás a viktoriánus korban*

A viktoriánus angol társadalom nem ismerte
sem a homoszexualitás, sem a *homoerotika*,
sem a *homoszocialitás* kifejezést. A férfiak egy-
más közötti szerelmi, illetve szexuális kapco-
sataira a *szodómia* kifejezést alkalmazták. VIII.
Henrik még kötél általi halállal rendelte bün-
tetni e cselekmények elkövetőit. A *Buggery
Act* nevű jogszabály (1533, 25 Hen. 8, c. 6.)
alapján szodómia (*buggery*) alatt a XVI–XVII.
században a tizenkét év feletti férfiak, nők és
állatok között megvalósuló szexuális kapco-
solatot is értették.

Az 1828-as *Offences against the Person Act*
a *Buggery Act* rendelkezéseinek nem sokat vál-
toztatott, gyakorlatilag érintetlenül hagyta a
teljes szabályozást.² A jogszabály 1861-es mó-
dosítása viszont a *buggery* büntetési tételét tíz
évtől életfogytig terjedő szabadságvesztésre
változtatta. Az 1885-ös *Criminal Law Amend-
ment Act* II. szakasza, a Henry Labouchere
képviselő nevéhez fűződő *Labouchere Act*
bevezette a *súlyos közszemérem sértés* (*gross
indecent*) bűncselekményének fogalmát, s
két év fegyházbüntetéssel és kényszermunká-
val szankcionálta azokat a férfiakat, akik azo-
nos nemű személyt ilyen kapcsolatra rábírtak,

² 16. § „That every Person convicted of the abominable
Crime of Buggery, committed either with Mankind or
with any Animal, shall suffer Death as a Felon.” (Min-
den személy elítélendő a szodómia utálatos büntet-
ésében, aki bármely személlyel vagy állattal közösül, és
ítéltesék halálra mint egy gonosztevő.)

ezt megkísérelték, vagy el is követték közterü-
leten, saját házukban vagy egyéb privát he-
lyiségben. Mivel – számos forrás alapján –
Viktória királynő el sem tudta képzelni, hogy
nők között ilyenfajta tevékenység előfordul-
hat, illetve kivitelezhető, a női homoszexuali-
tás itt nem is került említésre, és a peres jegy-
zőkönyvek tanúsága szerint nőket csak bor-
délyházak vagy *molly* házak fenntartása miatt
vontak felelősségre ezzel kapcsolatban.³

A szigorú törvényi fellépés ellenére szám-
talan bordély működött az országban, me-
lyekből néhányban természetesen férfipro-
stituáltak is dolgoztak. A kikötők és parkok
gyakori találkahelyek voltak az egymás társa-
ságát kereső férfiak számára. Sok szegényebb
vidéki költözött fel Londonba és más na-
gyobb városokba, ahol nemritkán bérkiegészí-
tésként létesített módosabb férfiakkal kap-
csolatot. A jogi szankcionálás természetesen
nem maradt el: 1806 és 1900 között összesen
8497 személyt fogtak perbe az angol bírósá-
gokon homoszexuális aktushoz vagy viselke-

³ A „molly” házakban ismerkedésre, barátságok kötése-
re volt mód, a leghíresebb a „Mother Clap”, mely két
évig, 1724–1726 között várta vendégeit London Hol-
born kerületében.

A törvény értelmében: „II. § – *Outrages on decency*
(Szemérem elleni erőszak). II. Any male person who, in
public or private, commits, or is a party to the commission
of, or procures or attempts to procure the commission by
any male person of, any act of gross indecency with
another male person, shall be guilty of a misdemeanor,
and being convicted thereof shall be liable at the
discretion of the court to be imprisoned for any term not
exceeding two years”. – II. Bármely férfi, aki a szemé-
rem elleni büntett bármely formáját nyilvánosan
vagy privát helyiségben elköveti, vagy elkövetésé-
ben részt vesz, vagy arra rábír vagy az elkövetést
megkísérli egy másik férfival, vétséget követ el, és
a józan ész határait lépi át, mely miatt a bíróság
két évet meg nem haladó fegyházbüntetésre ítél-
heti” (Burnie, 1885, 67.). Az Alsóház csupán 1921-ben
kérte a jogszabály nőkre történő kiterjesztését.

déshez kapcsolódó bűncselekmények (*sodomy, buggery, unnatural crime, gross indecency*) miatt, közülük ötvenhatot ki is végeztek, ebből negyvenhat ítélet végrehajtása 1810 és 1835 közé tehető (Robb, 2003, 23.). A *Stella-* és *Fanny-ügy* (1870) vagy a *Cleveland street-i eset* (1889)⁴ megbotránkozást keltettek a sajtóban, de 1895-ben egy sokkal nagyobb per rázta meg az angol társadalmat: szodómia vádjával a korona perbe fogta legünnepeltebb szerzőjét, Stoker jó barátját, Oscar Wilde-ot. Wilde – bár két gyermek apja és boldognak tűnő házasember volt – fiatal kora óta hosszabb-rövidebb viszonyokat tartott fenn férfakkal, fiatal fiúkkal és hivatásos prostituáltakkal egyaránt. 1891-ben ismerte meg az ifjú Lord

Alfred Douglast, akivel ettől kezdve rendkívül szenvedélyes szerelmi kapcsolatban élt. A két férfi szoros barátsága hamarosan beszédtema lett Londonban. Lord Douglas apja, Lord Queensberry haragjában – miután többször sikertelenül követelte a kötelék megszakítását – olyan vizitkártyát nyújtott át Wilde klubjában, amelyen kézírásos megjegyzésében szodomitaként viselkedőnek nevezte az író. Wilde a szerelme, becenevén Bosie unszolására becsületsértési pert indított a márk ellen, ami azonban tragédiába torkolt. A lord által felbérelt magán detektívek fényt derítettek ugyanis Wilde másik életére, s kiderült, hogy a lord sértésének van valóságalapja. Wilde, aki ellen a korona nemi bűncselekmény miatt büntetőeljárást kezdeményezett, hamarosan a vádlottak padján találta magát. Az igazságszolgáltatás nem kegyelmezett a népszerű művésznak, a maximális büntetési tételt, két év fegyházbüntetést és kényszermunkát szabott ki rá. Wilde elítélése Stoker számára is nagy csapás volt, melynek hatása legismertebb művében, a *Drakulában* csúcsosodott ki.

Stoker életének vizsgálata előtt szükséges tisztázni az azonos nemű párok kapcsolatokra vonatkozó és a címben található fogalmakat. A *homoszocialitás* az azonos neműek közötti kapcsolatoknak azt a típusú megnyilvánulását jelenti, amely többféle kötődésben fejeződik ki, mint például a barátság vagy a mentorált–mentor viszony. Eve Kosofsky Sedgwick, a téma egyik legismertebb kutatója szerint a homoszocialitás spektrum egyik része a homoszexualitás, amelyet láthatóan a testi szexualitás jellemez a legerősebben. Ezzel Sedgwick is elismeri, hogy a homoszocialitás és a homoszexualitás közötti határ néha elmosódik.

A homoerotika az azonos neműek iránt érzett vágyódás megjelenítése. Egyik legismertebb válfaja a barátságerotika, melynek

legismertebb képviselője Oscar Wilde volt. Az ókori görög barátságsgeszmény viktoriánus interpretációja több más író, költő, festő és zeneszerző munkájában is megfigyelhető. A homoszexualitás (a kifejezést Karl-Maria Benkert, azaz Kertbeny Károly osztrák–magyar író alkotta meg) az azonos neműek iránt érzett vágyódás, szerelem kifejeződése szexuális kapcsolat formájában, tulajdonképpen a homoszocialitás egyik része. Stoker életrajzírói, mint Talia Schaffer, egyenesen azt állítják, hogy Stoker munkáiban, főként levelezésében és a *Drakulában* saját homoszexualitását vetítette ki. Schaffer szerint Stoker maga a születőben lévő homoszexuális szubkultúra egyik alakja volt, aki nyíltan hirdette Walt Whitman tanait, és nagyon jó barátja volt Oscar Wilde-nak. Stoker *Drakulájában* Wilde alakja szörnyetegként tér vissza, aki homoszexuális identitásával megrontotta a viktoriánus fiataliságot úgy, ahogy Drakula, a vámpír a viktoriánus nőket. Stoker rettegése nem volt alaptalan, hiszen Byron társadalmi összeomlását követően Wilde kitaszítása és meghurcolása egy virágzó esztétikai irányzat háttérbe szorulását jelentette. Tanulmányom következő fejezete Stoker életét mutatja be, külön rávilágítva a szerző ellentmondásos férfikapcsolataira.

Bram Stoker élete és férfikapcsolatai

Abraham „Bram” Stoker 1847. november 8-án született Dublinban, hét testvér közül a harmadikként. Kisgyerekként rejtélyes betegségben szenvedett, ami ágyhoz kötött beteggé tette. Hétéves korában hirtelen meggyógyult, amire orvosai nem tudtak magyarázatot adni. Érdekes, hogy bár gyerekként semmilyen testmozgást nem végzett, kamaszként és fiatalemberként is kiemelkedő sportolónak bizonyult. Betegsége alatt rengeteget olvasott,

így rendkívül művelt és jó tanuló vált belőle. 1863-ban kezdte meg tanulmányait a dublini Trinity College-ban, ahol természettudományokat és a matematikát tanult. Élénken érdeklődött viszont a társadalomtudományok, a költészet és dráma iránt is. Ő alapította a Trinity College történeti társaságát, később pedig az Egyetemi Filozófiai Társaságnak is tagja lett. Szülei nem voltak jómódúak, de jó barátságban álltak Dublin legismertebb családjával, Lady Jane Wilde-dal és férjével, a híres fül- és szemspecialistával, Sir William Wilde-dal. A Wilde család nemcsak gazdag és híres volt, de megfordult náluk Dublin színe-java, az értelmiség és a művészvilág összes alakja. Bram hamar összebarátkozott Wilde-ék kisebbik fiával, Oscarral, aki hét évvel volt fiatalabb nála. Bram írt egyetemi ajánlást is Oscarnak, aki később Oxfordban nemcsak sportsikereiről, hanem jó tanulmányi eredményéről is híres lett. 1870-ben, a diplomaszerezést követően Stoker apja nyomdokaiba lépett, és hivatalnokként dolgozott a Dublini várbán. Közben elkezdett udvarolni a város egyik legszebb lányának tartott szépségnek, Florence Balcombe-nak. Florence Oscar Wilde kiszemelt menyasszonya volt, akihez a fiatal költő rajongó hangvételű verseket írt. Florence azonban mégis Stokert választotta, s 1878-ban hozzáment feleségül. Döntését természetesen főként Stoker biztos állása és nyugodt életvitele támaszthatta alá, hiszen vele ellentétben Wilde fiatal, és ekkor még meglehetősen szegény művész volt. A szerelmi háromszög azonban nem vetett gátat a két férfi barátságának. Wilde pereit Stokert is megrendítették, és saját belső kétségbeesését is felszínre hozták. Wilde alakja Stoker *Drakulájának* egyik fő inspirálója lehetett, melyet tanulmányom következő részében ismertetek részletesebben.

⁴ Thomas Ernest Boulton, egy banki alkalmazott és barátja, Frederick William Park joghallgató esténként színházi előadóművészként női neveken, nőnek öltözve léptek fel. A két férfi azonban nemcsak hóbortból öltözött nőnek – mindkettejüknek több férfit is viszonya volt; Stella pedig évek óta együtt élt Lord Arthur Clintonnal, aki több szerelmes levelet írt hozzá. 1870. április 28-án este a két férfi és egy harmadik személy elhagyták Wakefield street-i házukat, és két további személyvel a Strand Színházba mentek. A háztól egy rendőrségi detektív követte őket, s az előadás után kerítés gyanúja miatt letartóztatta a két férfit, valamint Hugh Alexander Mundellt, a többieknek viszont sikerült elmenekülniük. Mivel közvetlen tanúkkal a vád nem rendelkezett, valamint a szodómia elkövetésének bizonyítása is lehetetlen volt, a döntéshozatal napján mindössze 53 perc alatt döntött a bíróság a vádlottak felmentéséről. A legfontosabb érv ártatlanságuk mellett azonban az volt, hogy a férfiak női ruhába öltözését nem szabályozta a büntetőjog, ezért bűncselekmény hiányát lehetett megállapítani.

A 1889-es *Cleveland street-i esetben* távirathordó fiúk bérkiegészítésére derült fény; a szálak egy homoszexuális bordélyházhoz vezettek, ahová sok prominens személyiség is járt. Az ügy remek példa volt az arisztokrácia berkeiben is jelen lévő homoszexuális kapcsolatokra és a felsőbb osztályok védelmét célzó eltussolási szándékra, de az igazságszolgáltatás kijátszására is.

Egyetemi éve alatt Stoker megismerkedett az amerikai költő, Walt Whitman verseivel, melyeket Angliában nyomtatásban először 1868-ban adták ki. Whitman közvetlen, főként a természetéről és a szerelemről szóló, nyíltan homoerotikus stílusa igézően hatott a fiatal Stokerre. Az elkövetkező években gyakran írt Whitmannak, akivel gondolatait és érzelmeit a lehető legbensőségesebben osztotta meg. Évekkel később személyesen is találkozhatott bálványával, mikor a Lyceum Színház igazgatójaként amerikai turnén vett részt.

Stoker életében egy harmadik férfi játszotta a legfontosabb szerepet. Bár munkája biztos megélhetést jelentett Stoker és családja számára (Florence-el egyetlen közös fiuk, Noel 1879-ben született), ő mégis unalmasnak és érdektelennak tartotta azt. Az irodalom és a színház iránti szenvedélye ismét fel lángolt, 1876. augusztus 28-án látta először a dublini Royal Theatre-ben Sir Henry Irvingnek, a kor legnagyobb színészének előadását. Egy évvel korábban *The Primrose Path* (*A végezet lánca*) címmel már írt egy rémtörténetet, melyet újabbak követtek. 1882-ben gyerekeknek szóló mesegyűjteményt jelentetett meg *Under the Sunset* címmel. Regényei mellett színikritikákat is írt a *Dublin Evening Mail* számára. Később több darabban is látta Irvinget, akiről rajongó hangvétellű kritikát írt. Irving meg akarta ismerni a fiatal szerzőt, ezért találkozót szervezett vele. Ettől kezdve Stoker Irving árnyékában élt. Sok forrás számol be arról, hogy Irving elsöprő erejű, szuggesztív tekintetű ember volt, aki akaratát bárkire rá tudta erőltetni. Stoker 1878-ban, Florence-el kötött házassága után megvált állásától, és Londonba költözött, hogy Irving kérésére annak menedzsere és az általa bérbe vett Lyceum Színház igazgatója legyen. Stoker

ettől kezdve állandóan Irving rendelkezésére állt, ő kezelte levelezését, a színház pénzügyeit és szervezte a turnékat. Házassága fiuk születése után fokozatosan megromlott, egyesek szerint Florence hidegsége és Stoker elnyomott homoszexuális hajlamai miatt. Közel két évtizeden keresztül próbálkozott az írással, több művet, köztük két regényt is írt (*A kigyó útja*, 1890 és a *Watter's Mou' zátony*, 1895), azonban az áhított irodalmi sikert egyik sem hozta meg számára. 1895-ben a már említett Oscar Wilde-perek és azok kimenetele őt is mélyen megrázta. Ekkor kezdett el írni egy újabb rémregényt, melyet barátjával, a magyar keletkutatóval és orientalistával, Vámbéry Árminnal folytatott levelezései ihlettek. Vámbéry felhívta Stoker figyelmét egy Dracula néven is emlegetett Karóbahúzó Vlad (Vlad Țepeș) nevű, XV. századi havasalföldi fejedelemre, aki kegyetlenségéről volt ismert, és akiről úgy tartották, hogy élőhalott. A *Drakula* 1897-ben jelent meg az egyik legnevesebb londoni kiadónál, az Archibald Constable és Cégénél. Műfaját tekintve levélregény (*epistolary novel*), mely naplóbejegyzések és levelek együttese. A siker ismét elmaradt, a kritikusok fanyalogtak a műtől. Stoker további élete meglehetősen szomorú és keserű volt. A Lyceum 1902-ben a csőd szélére került, három év múlva pedig elhunyt Henry Irving. Házassága névleges volt csupán, ismerősei és számos barátja elfordult tőle. Utolsó éveiben még hat regényt írt, ezek közül egyik sem lett népszerű a kritikusok körében. Hatvannégy évesen, 1912. április 20-án hunyt el, számos életrajzírója szerint szifilisz következtében, azon a héten, amikor a Titanic jéghegynek ütközött és elsüllyedt, ezért az újságok címlapja helyett halála csak aprócska szalagcímet kapott. Érdemeit az utókor értékeli igazán: az új művészeti ágnak, a filmnek köszönhetően a

Drakulából hamar közönségsiker lett. Friedrich Wilhelm Murneau *Nosferatu* című munkája (1922, főszer.: Max Schreck) bár hosszú körmeivel és meglehetősen rút kinézetével messze állt a vonzó és démoni Drakulától, mégis egy csapásra hírnevet szerzett a mellőzött és elfeledett ír íróknak. Azóta nem telik el évtized, hogy újabb adaptáció ne készülne belőle. Egyéb műveit is kiadták, Whitby városa, a *Drakula* egyik fő helyszíne pedig az évente megrendezett, a regénnyel kapcsolatos fesztivál központja. Stokerről 1987-ben díjat nevezett el a nemzetközi *Horrorírók Egyesülete* (*Horror Writers Association*): a *Bram Stoker-díjat* évente titkos szavazással, ma már kilenc kategóriában ítélik oda a horror területén alkotó íróknak.

Férfikapcsolatok, homoerotika és homoszexualitás Stoker műveiben

Stoker leveleinek kiadása lehetővé tette számos részlet tanulmányozását. Stoker éveken keresztül levelezett Walt Whitmannal, akivel meglehetősen bizalmas üzeneteket váltott. 1872. február 18-án kelt levelében egy csaknem kétezer szóból álló írásban a magasságától a külsején keresztül mindenről beszámolt. Az elkövetkező években számos levélváltásra és több találkozóra is sor került, s barátságuk egészen Whitman haláláig tartott. Stoker több levelében is beszél arról, hogy mennyire örül a férfi barátságának, aminél értékesebbet el sem tud képzelni.

Oscar Wilde-hoz fűződő kapcsolata ismét ambivalensnek mondható. Tanulmányom első részében már szó esett a Wilde körül kialakult botrányról, amely Stokert mélyen megrázta. Egyfelől kitartott barátja mellett, akinek szabadulása után többször juttatott pénzadományt, másfelől viszont a szláv népi mondákból ismert lény, egy vámpír szerepé-

be helyezte őt. Wilde 1895-ös elítélése ország-szerte olyan morális pánikot gerjesztett, amely alól természetesen Stoker sem vonhatta ki magát (Davison – Simpson-Housley, 1997, 26.). Nem véletlen, hogy a regényt 1895-ben kezdte el írni, hiszen az események felszínre hozták azokat az érzelmeket, melyeket régóta rejtgetett (Cook, 2008, 118.).

Sok életrajzírója szerint az 1897-ben megjelent *Drakula* nem más, mint a *Fin de siècle* kritikája, olyan morális lecke, mely a „szexuális anarchia” miatti aggodalom kifejeződésében testesül meg. A kritika Wilde-hoz képest Stokert a kor másik pólusának, rendkívül konzervatív szellemnek és hierarchikus szemléiségnek írja le. Ezeknek a kritikáknak és elemzéseknek a hatására a *Drakula* nem lett más, mint egy figyelmeztető tanmese. Az újabb kutatások azonban láttatni kezdik a *Drakula* valódi üzenetét. Stoker Wilde-hoz és Henry Irvinghez fűződő viszonya Drakula gróf, a vérszívó, delejes, jó modorú, intelligens vámpír alakjában tér vissza és ölt testet. Stoker maga úgy jellemezte magát Irvinnel való kapcsolata elején, 1871-es naplójegyzeteiben, mint „egy erős férfit asszonyi szívvel és egy magányos gyerek vágyaival” (Boudreau, 2011, 48.). Stoker ennél jobban nem is ölthetne volna szavakba az érzéseit. Muskovits Eszter (2010a) kiemeli továbbá, hogy kettejük kapcsolata akár a Polidori–Byron-kettőshöz, a „vérszívó”, önkényeskedő munkaadó és „áldozata” kapcsolatához is hasonlítható, annyi különbséggel, hogy Stoker és Irving barátságga Irving haláláig tartott (Skal, 2004, 13.).

A *Drakulában* Stoker látszólagos heteroszexuális viszonyai (Lucy, majd Mina megtámadása és elcsábításának kísérlete) valójában metaforákkal jelzett homoszexuális kapcsolatok. Erre a regény olvasása során több bizonyítékot is kapunk. Már a Kelet–Nyugat-

ellentét is érdekes. Drakula rémtetteit a Balkánon, Keleten követi el, majd Angliába menekül. Mina, a biztos pont, a polgári élet ígéretével kecsegtető erkölcsös menyasszony Londonban (Nyugat) várja vőlegényét, Jonathant, akit taszít és undorít, egyes esetekben azonban vonz Drakula világa. Drakula érdeklődése már a regény elején nyilvánvalónak tűnhet: Drakula közli Jonathannal, hogy az eredetileg megbeszélt időn túl legalább még egy hónappal tovább tartózkodjon kastélyában. A gróf a fiatal ügyvéd megrökönyödésére így felel: „Ez a leghőbb vágyam, és szó sem lehet visszautasításról!” (Stoker, 2010, 46.) Nem sokkal később Jonathant vámpírnők támadják meg az éjszaka. A betoppanó gróf dühösen förmed rá a nőkre: „Hogy merészeltek hozzányúlni? Hogy merészeltek szemet vetni rá, mikor megtiltottam? Vissza, azt mondom! Ez az ember az enyém!” (Stoker, 2010, 53.) Az eredeti angol szövegben azonban a „man” szó nemcsak embert, hanem férfit is jelent. Harker félelme izgalommal vegyes, egyik része elutasítja a vámpírt, a másik kívánja azt. A vámpír vérszívása egyébként is a tabunak számító szexualitás megjelenítése. A szájjal megvalósított harapás egyfajta „behatólasként” is értelmezhető, amit Christopher Craft, a téma egyik ismert szakértője is kiemel (Hughes, 2008, 50.). Drakula a történet során egyetlen esetben sem bántja Jonathant, mint ha mindvégig féltő gonddal óvna őt. A regény egyik jelenete, amelyben a gróf levétközteti, majd ágyba teszi Harkert, szintén nem kevés homoerotikus felhanggal bír. Sok szerző a Van Helsing, Dr. Seward, Quincey Morris, Arthur és Jonathan között létrejövő szövetséget s a Lucyn végrehajtott vértranszfúziókat is a homoszexualitás interpretációjának tartja (Muskovits, 2010b). A vér szimbolikája napjainkban már számos *gay* témájú regény-

ben és filmben megfigyelhető (Jonathan Demme: *Philadelphia*, 1993; Cyril Collard: *Vad éjszakák*, 1992), mely a HIV-vírushoz hasonlóan szennyezi be áldozatát (Janion, 2006, 47–49.). Drakula, a vámpír, szintén vérivással, valamint a vérek keveredése révén létesít kapcsolatot áldozataival.

Meglátásom szerint a műben mindössze közvetítő szerepet játszanak a nők, akiket Drakula eszközként használ valódi céljai eléréséhez. Stoker korai kritikussai nemcsak a *dandy*, hanem a *New Woman*, azaz a modern, viselkedésében már férfias tulajdonságokat mutató, ígéző, férfiasan gondolkodó nők bírálatainak tartották a regényt. Meglátásom szerint a regényben valóban megjelenik ez a típus Lucy alakjában, de olvasatomban korántsem az erkölcsi védelem miatt, sokkal inkább a férfit fenyegető alakként. A halálból visszatérő Lucy féktelen erotikus kisugárzása és szexualitása Stoker számára idegen és taszító volt. Boldogtalan házassága a gyönyörű, de hideg Florence Balcombe-al, a nők iránt érzett intimitás hiánya vezetett odáig, hogy a mű női főszereplője a viktoriánus nőmodell megtestesítője, a szexualitást és erotikát nélkülöző Mina lett.

A kódolt üzenetek közül a legjelentősebb természetesen maga a vámpír, a földöntúli lény, akinek létezése már a legkorábbi irodalmi művekben is összekapcsolódott az erotikával, melyből természetesen az azonos nemű szerelem sem maradhatott ki. Sheridan Le Fanu *Carmillájában* a lesbizikusság jelenik meg, John Polidori és Byron 1819-es történetében, *A vámpírban* pedig a homoszexuális vámpír kitűnő östípusát ismerhetjük meg. A főhős, Lord Ruthven az erős szexualitás megjelenítője és megvalósítója, aki mindvégig fiatal barátját részesíti előnyben a hölgyekkel szemben, akiket csak megront és kihasznál.

A férfi homoszexualitás és homoerotika Stoker óta legélesebben Anne Rice *Interjú a vámpírral* című regényében jelent meg először, ahol Lestat és Louis egy homoszexuális pár levételésként jelenik meg előttünk (Nußbaumer, 2013, 26.). A vámpirizmus titkolása egyben a homoszexuális viszony titkolása is, s ez a kettősség jut érvényre elsőként Stoker, majd Anne Rice regényében is.

A *Drakulán* túlmenően nagyon fontosnak tartom Stoker *The Man* (A férfi) című, 1905-ben megjelent regényének megemlítését is, melyben egy Miss Stephen Norman nevű nő és szerelmeinek történetét meséli el. A férfinévvel viselő hölgy nem csupán a *New Woman* megtestesítője, hanem Stoker látens homoszexualitásának feltárása is egyben. Stephen egyszerre bír női és férfi jegyekkel, olyannyira, hogy a történet folyamán többször megkérdőjelezi női és férfi mivoltát egyaránt.

Összegzés

Egy olyan korban, ahol a nők még a lábukat sem mutathatták meg, sőt maga a szó is tabu volt (Levin, 1996, 103.), ahol a család és a válás az élet legfontosabb alappilléreinek számítottak, Bram Stoker igazán kivételes rémregényt alkotott. A konzervatívnak és erkölcsösnek tartott férfi azonban boldogtalan házasságban élt, egyik legjobb barátja pedig a homoszexualitásért elítélt, hírhedten különc dandy, Oscar Wilde volt. Élete másik két legfontosabb kapcsolata Walt Whitmanhoz, a homoerotikus verseiről ismertté vált amerikai költőhöz és a szuggesztív, különös angol színészhez, Sir Henry Irvinghez köthető. Walt Whitmannel folytatott levelezéséből olyan

férfi képe rajzolódik ki, aki saját homoszexuális énjével viaskodik. Ahogy a tanulmány elején szereplő idézet szerzője, Pilinszky János, Bram Stoker is saját belső démonaival és keresztény neveltetésével küzdött. Whitman halála nagyon megrázta, Wilde elítélése a Drakula megírására ösztönözte, Irving távozása pedig összetörte. Feleségével, Florence Balcombe-bal házastársi kapcsolatuk fiuk születése után szinte teljesen a társasági életre korlátozódott, abban intimitásnak és lelki kötődésnek egyáltalán nem volt szerepe. Egyes életrajzírói, mint Daniel Farson szerint Stoker halálát szifilisz okozta, mivel gyakran látogatta London sötét és kétes hírű részeit. Ennek ismeretében úgy vélem, hogy munkásságának és életének erkölcsi dimenzióit gyökeresen át kell értékelni (Farson, 1998, 87–88.). Tanulmányom Stoker férfikapcsolataira, valamint egyes műveire (*Összegyűjtött levelek, Drakula, The Man*) fókuszálva a *queer-olvasat* alapján elemzi Stoker irodalmi örökségét. A homoszocialitás, homoerotika és homoszexualitás jelentését, korabeli megnyilvánulási formáit és aspektusait a korszak társadalmi és kis részben jogi hátterének bemutatásával elemzem. Meglátásom szerint Stoker életének tragédiája az volt, hogy Oscar Wilde-dal és Walt Whitmannel ellentétben nem volt képes legalább burkoltan, korlátozott keretek között felvállalni homoerotikus és homoszexuális vonzalmait. Ennek eredménye a kisiklott házasság és a keserű magánélet lett. Stoker élete végén már annyira nem tudta elfogadni önmagát, hogy csatlakozott egy olyan csoporthoz is, mely a homoszexuális szerzők bebörtönzéséért harcolt (Genç, 2012). Ezzel önmagát tagadta meg, s igazi valója halála után mindössze műveiben él tovább, elrejtve, hogy megmutassák szerzőjük valós énjét.

⁵ Az Egyesült Államokban *The Gates of Life vagy Through the Gates of Life* (Az élet kapui, Az élet kapuin át) címen jelent meg.

Kulcsszavak: *homoszexualitás, irodalomtörténet, viktoriánus irodalom, Drakula, Bram Stoker, queer-elmélet*

IRODALOM:

Jogszábhályok

- Buggery Act (1533, 25 Hen. 8, c. 6.)
- Criminal Law Amendment Act (1885)
- Offences against the Person Act (1828)

Egyéb források:

- Antoni Anita (2011): *Bram Stoker és a korai feminizmus: vámpírok és a századvégfelelméi*. • <http://www.nokert.hu/index.php/gothic/101-gothic/874-bram-stoker-es-a-korai-feminizmus-vampirok-es-a-szazadvégfelelméi>
- Boudreau, Brigitte (2011): *Libidinal Life: Bram Stoker, Homosocial Desire and the Stokerian Biographical Project*. Brno Studies in English. 37, 2., 48. DOI: 10.5817/BSE2011-2-4. • <http://www.phil.muni.cz/plonedata/wkaa/BSE/BSE%202011-37-2/04%20Boudreau.pdf>
- Burnie, Robert William (1885): *The Criminal Law Amendment Act, 1885, With introduction, commentary and forms of indictments*. • <http://www.bl.uk/collection-items/the-criminal-law-amendment-act-1885>
- Cook, Matt (2008): *London and the Culture of Homosexuality, 1885–1914*. Cambridge University Press, Cambridge • <https://books.google.hu/books?id=vcxo-KZ0etAC&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false>
- Davison, Margaret Carol – Simpson-Housley, Paul (eds.) (1997): *Bram Stoker's Dracula: Sucking Through the Century, 1897–1997*. Dundurn Group Ltd, London • https://books.google.hu/books?id=tm_cAbU9lAlC&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false
- Farson, Daniel (1998): *Dracula Unearthed*. Desert Island Books, Annotated edition, 87–88.
- Genç, Kaya (2012): Coming Out of the Coffin. *The New Inquiry*. 24 August. • <http://thenewinquiry.com/essays/coming-out-of-the-coffin/>
- Hughes, William (2008): *Bram Stoker's Dracula: A Reader's Guide*. Readers' Guides to Essential Criticism, Palgrave Macmillan, Basingstoke • <https://books.google.hu/books?id=9viFE8LcTgc&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false>
- Janion, Maria (2006): *A vámpír: Szimbolikus biográfia*. Európa, Budapest
- Levin, Judith (1996): *The Victorians*. Andrews and McMeel, Missouri, Kansas City, MO

- Muskovits Eszter (2010a): *Az erotikus vámpír*. 2010. február • <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2010/XIX.-evf.-2010.-február/Az-erotikus-vampir>
- Muskovits Eszter (2010b): The Threat of Otherness in Bram Stoker's *Dracula*. Trans. 10, <http://trans.revues.org/391>
- Nußbaumer, Janina (2013): *The Vampire in Literature: A Comparison of Bram Stoker's Dracula and Anne Rice's Interview with the Vampire*. Anchor Academic Publishing, Hamburg • <https://books.google.hu/books?id=cQWnAgAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false>
- Perry, Dennis R. (1986): Whitman's Influence on Stoker's *Dracula*. *Walt Whitman Quarterly Review* 3, 12, 29–35. DOI: 10.13008/2153-3695.1860 • <http://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1860&context=wwqr>
- Robb, Graham (2003): *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*. W. W. Norton & Company, London
- Schaffer, Talia (1994): „A Wilde Desire Took Me”: the Homoerotic History of *Dracula*. *English Literary History*. 61, 2, 381–425. DOI: 10.1353/elh.1994.0019 • <https://muse.jhu.edu/journals/elh/summary/v061/61.2schaffer.html>
- Skal, David J. (2004): *Hollywood Gothic: The Tangled Web of Dracula from Novel to Stage to Screen*. Faber and Faber Inc., New York • https://books.google.hu/books?id=I8IvLo_giTEC&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false
- Stoker, Bram – Eighteen-Bisang, R. – Miller, E. (2008): *Bram Stoker's Notes for Dracula: A Facsimile Edition*. McFarland and Company, North Carolina • <https://books.google.hu/books?id=geFgAQAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false>
- Stoker, Bram (2010): *Drakula*. (ford. Sóvágó Katalin) Európa, Budapest
- Sutherland, John (2011): *Lives of the Novelists: A History of Fiction in 294 Lives*. Profile Books Ltd, 2011, London • <https://books.google.hu/books?id=rUaUBHDzVWEC&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false>
- Traubel, Horace (1959): *With Walt Whitman in Camden* vol. 4. (Sculley, Bradley (d.) Carbondale, Southern Illinois University Press.

Kitekintés

MOTORIZÁLT SPERMIMUMOK

Drezdai kutatók (Leibniz Institute for Solid State and Materials Research) olyan parányi motorokat konstruáltak, amelyek mozgatni tudják a túlságosan lassú, ezért megtermékenyítésre képtelen spermiumokat.

A meddőség gyakori oka, hogy a hímivar-sejtek mozgása nem kielégítő. Ilyenkor orvosi eszközökkel juttatják a hímivar-sejteket a méhbe, vagy valamilyen lombikbébi-technikát alkalmaznak. Utóbbiak a nő számára megterhelő eljárások, ráadásul drágák, és sikerességük a legjobb klinikákon is többnyire 30% alatt van. Az inszemináció csak az esetek 12–15%-ában eredményes.

A mikromotorokkal foglalkozó drezdai kutatók olyan parányi fémspirálokat hoztak létre, amelyek képesek a hímivar-sejtek farka köré csavarodni. Mozgásukat egy forgó mágneses tér biztosítja. A laboratóriumi tesztek azt mutatják, hogy a mágneses mezővel megfelelően irányított kis spirál a spermium köré tekeredik – erről mikroszkopikus felvételekkel filmet is készítettek – elvezeti a megtermékenyítendő petesejtet, majd elengedi.

Az ötletesnek tűnő eljárás természetesen még messze van a gyakorlati megvalósítástól. Medina-Sánchez, Mariana – Schwarz, Lukas – Meyer, Anne K. et al.: Cellular Cargo Delivery: Toward Assisted Fertilization by Sperm-Carrying Micromotors. *Nano Letters*. 2016. 16, 1, 555–561. DOI: 10.1021/acs.nanolett.5b04221

TÚL SZÉP AHHOZ, HOGY IGAZ LEGYEN

A szövegszerkesztésben rejlő bölcsességet kívánják matematikai eszközökkel igazolni ausztrál és francia kutatók a *Proceedings of the Royal Society* folyóirathoz benyújtott munkájukban.

Bayes-elemzés segítségével olyan modell-helyzeteket analizáltak, amelyek során a megismételt mérések vagy megfigyelések mind megerősítették a korábbiakat, mégis az egyre szaporodó bizonyítékok meglepő módon csökkentették a mérések megbízhatóságát.

A szerzők egyik példaként említik azt az ősi zsidó törvényt, amely szerint főbenjáró bűn esetében a bírúk nem hozhattak tökéletesen egyhangú döntést. Úgy vélték, az ilyen határozatok azt jelzik, hogy a rendszer hibásan működik, mert nem talált semmilyen felmentő körülményt.

A vizsgált modellhelyzetek közül az első egy hipotetikus régészeti lelet, egy római kori agyagedény származási helyének meghatározása volt. A másodikban egy bűncselekmény gyanúsítottját kellett szemtanúknak azonosítaniuk, míg a harmadikban egy kriptográfiai rendszer megbízhatóságát vizsgálták.

Mindhárom esetben azt találták, hogy az egyhangú eredmények bizonyos mennyiség fölött gyengítik a megbízhatóságot. Például az elkövetőt rövid ideig látó szemtanúk esetében, ha hárman felismerik a gyanúsítottban az elkövetőt, az nagy valószínűséggel tényleg bűnös. Háromnál több pozitív azonosítás

azonban egyre jobban csökkenti a megbízhatóságot, és 13 tanú (ekkora létszámig tartott a modellszámolás) egybehangzó véleménye pedig olyannyira valószínűtlen, hogy szisztematikus hiba jelenlétére utal.

Gunn, Lachlan J. – Chapeau-Blondeau, Francois – McDonnell, Mark D. et al.: Too Good to Be True: When Overwhelming Evidence Fails to Convince. *Proceedings of the Royal Society A*. to be published • <http://arxiv.org/pdf/1601.00900.pdf>

A MELANÓMA TERJEDÉSE- NEK KÖVETÉSE VÉRŐBŐL

Amerikai kutatók (NYU Langone Medical Center, New York City) laboratóriumi tesztet dolgoztak ki az előrehaladott festékes bőrdaganat, a melan=ma terjedésének követésére. A vérben mutatják ki az elpusztult tumorsejtekből származó, ott keringő adott DNS-fragmentumokat. A kutatók szerint módszerük megbízhatóbb, mint a mostanáig rendelkezésre álló teszt.

Jelenleg az előrehaladott melanóma viselkedésének monitorozására laboratóriumi vizsgálatként a laktát-dehidrogenáz enzim (LDH) mennyiségének mérését használják, mert agresszív tumorok jelenléte esetén az enzim szintje a vérben megemelkedik. A módszer specifikitása azonban nem elég jó, a laktát-dehidrogenáz mennyisége más betegségek esetén is növekedhet.

David Polsky és munkatársai elképzeléseiket harmincegy olyan betegen tesztelték, akik nem operálható, áttétes melanómában szenvedtek. A vérben keringő, elpusztult tumorsejtekből származó DNS-darabkák a páciensek 80 százalékának vérében mutattak emelkedett mennyiséget, míg az enzim csak

30 százalékuknál. Ugyanakkor a DNS-vizsgálat – megerősítve a képpalkotó eljárásokkal nyert diagnózist – 85%-os eséllyel jelezte a betegség kezelés utáni kiújulását, míg az enzimteszttel csak 54%-os találati valószínűséget értek el.

A kutatók hangsúlyozzák, hogy a tesztelés egyelőre csak kevés betegen történt, és jóval nagyobb esetszámmra van szükség ahhoz, hogy biztosat lehessen mondani. Ugyanakkor előzetes vizsgálataik alapján azt is elképzelhetőnek tartják, hogy a vérben keringő DNS-fragmentumok vizsgálatával az emlő- és a vastagbélrák előrehaladását is követni lehet.

Chang, Gregory A. – Tadepalli, Jyothirmayee S. – Shao, Yongzhao: Sensitivity of Plasma BRAF^{mutant} and NRAS^{mutant} Cell-free DNA Assays to Detect Metastatic Melanoma in Patients with Low RECIST Scores and Non-RECIST Disease Progression. *Molecular Oncology*. January 2016. 10, 1, 157–165. DOI: 10.1016/j.molonc.2015.09.005

A DEPRESSZIÓSOKNAK IS ÉRDemes RENDSZERESEN MOZOGNIUK

A pszichológiai stressz a hipotalamusz–agyalapi mirigy rendszer aktiválásán keresztül megemeli a vérben a stresszhormonok mennyiségét, ami segíti az érben a gyulladásos folyamatok kialakulását, növelve ezzel a szív- és érrendszeri betegségek kockázatát. Ez az oka annak, hogy a depresszióban szenvedők között is gyakrabban fordulnak elő szív- és érrendszeri kórképek.

Az atlantai Emory Clinical Cardiovascular Research Institute at Emory University munkatársai azt állítják, hogy a rendszeres testmozgás csökkenti a depressziós betegek ilyen

irányú rizikóját. Vizsgálataikban ezer önkéntes vett részt, akiknek kétharmada nő volt, és az átlagéletkor 49 év. A tanulmány kezdetekor mindnyájan egészségesek voltak.

A kutatók a résztvevők követése során azt találták, hogy a szívbetegség korai előjelei – gyulladásos folyamatok, illetve a rugalmasság csökkenése az artériában –, amelyek kísérik a depressziót, illetve annak rosszabbodását, erőteljesebben jelentek meg azokban a depresszióssá vált önkéntesekben, akik nem végeztek rendszeres testmozgást.

A kutatók nemcsak a testmozgás szerepét hangsúlyozzák, hanem azt is, hogy fokozottabb figyelmet kellene fordítani a depresszióban szenvedők szív- és érrendszeri kockázatának ellenőrzésére.

Al Mheid, Ibhar – Held, Elizabeth – Uphoff, Irina et al.: Depressive Symptoms and Subclinical Vascular Disease. The Role of Regular Physical Activity. *Journal of the American College of Cardiology*. 2016. 67, 2, 232–234. DOI:10.1016/j.jacc.2015.10.057 • <http://content.onlinejacc.org/article.aspx?articleID=2480634>

ÚJ FEKETE LYUK

Japán csillagászok közepes méretű fekete lyuk jelenlétére utaló jeleket észleltek a Tejútrendszer központi részén. A Nap tömegének száz-ezerszeresére becsült, újonnan felfedezett objektum mindössze kétszáz fényévnyi távolságra lehet a galaxis középpontjában található

400 millió Nap-tömegű szupermasszív fekete lyuktól.

A kutatók a Japánban lévő 45 méteres Nobejama és a Chilében lévő ASTE-rádióteleszkópokkal egy rejtélyes gázfelhőt figyeltek meg a Tejútrendszer központi részén. A gázfelhő viselkedésében az egyes részek között tapasztalható rendkívül nagy – 100 km/s értéket is elérő – sebességkülönbséget találtak szokatlanul. Az ellipszis alakú felhő két részből áll; az egyiket kis sűrűség és nagy sebességkülönbségek jellemzik, a másik, sűrűbb rész tíz fényév kiterjedésű, és az alkotórészek sebességeloszlása sokkal szűkebb tartományt mutat.

A mérési adatokat egy olyan modellel sikerült legjobban összeegyeztetni, amely egy 0,3 fényév átmérőjű, százezerszeres Nap-tömegű objektumot feltételezett.

Egyes elméletek szerint a szupernagy tömegű fekete lyukak közepes méretű fekete lyukak összeolvadásával keletkeznek, erre azonban ez idáig nem sikerült meggyőző bizonyítékot találni. Ezt az elképzelést erősítené, ha bebizonyosodna, hogy a galaxis központi szupernehéz fekete lyukának közvetlen közelében valóban van egy közepes tömegű is.

Oka, Tomoharu – Mizuno, Reiko – Miura, Kodai – Takekawa, Shunya: Signature of an Intermediate-mass Black Hole in the Central Molecular Zone of Our Galaxy. *Astrophysical Journal Letters*. Published 28. 12. 2015. 816, 1, DOI: 10.3847/2041-8205/816/1/L7

Gimes Júlia

Könyvszemle

Kultúraformálódás a rövid életű demokráciában

A Magyar Kommunista Párt kultúrpolitikája a demokrácia kiépítése idején (1945–1946) címmel jelent meg N. Szabó József monográfiája a Gondolat Kiadónál. A kötet a második világháborút követő rendszerváltás időszakában vizsgálja a kultúrpolitikában bekövetkező változásokat, a kiépülő politikai pluralizmus körülményei között helyét kereső értelmiség szerepét és lehetőségeit, az oktatás különböző szintjeit érintő reformokat, az oktatáspolitikai jellegzetességeit és a kultúra diplomáciai vonatkozásait, leginkább hiányos koncepcióját. Bár a szerző kutatásában a kommunista pártra összpontosít, könyve nem marad meg kizárólag a kommunista kultúrpolitika tudományos igényű feldolgozásánál. A kötetben feltárnak a koalíciós pártok kultúrpolitikával kapcsolatos elképzelései is, a kommunista művelődéspolitikát más pártok véleményével ütköztetve, a pluralizmus, a demokrácia és a modernizációhoz való viszony aspektusából tárja fel a szerző. A hiánypótló monográfia a korábban megjelent írásokkal ellentétben a kultúrpolitika teljeségének bemutatására törekszik a demokrácia kiépítésének válságos időszakában, amely egyszerre hordozta a nemzet felemelkedésének páratlan lehetőségeit és a felsejlő diktatorikus tendenciákat. A kultúrpolitikai ágazatok elemzésekor figyelembe veszi a művelődéspolitikát determináló gazdasági, társadalmi és

nemzetközi hatásokat is, így szélesebb perspektívát nyújt a rendszerváltás időszakára, az új demokrácia kiépülésére.

N. Szabó József arra is választ keres, hogy a Magyar Kommunista Párt (MKP) a kultúra mely területein milyen típusú konfliktusokat vállalt fel, s a művelődéspolitikai önállósággal rendelkező, de egymással kölcsönhatásban álló ágazataiban képes volt-e koherenciát teremteni. A kutatás figyelembe veszi a magyar történelmi helyzet azon sajátosságát, hogy a koalíciós kormányzásban részt vevő felek között egyszerre figyelhető meg érdekellentét és érdekazonosság, valamint az MKP politikája nem volt azonosítható a „hagyományos” kommunista kultúrpolitikával. A magyar politikai küzdelmekbe nehezen beilleszthető szovjet minták, a kormányzásban való tapasztalatok hiánya és a pluralizmusba nem illeszkedő teóriák mind nehezítették a kommunista kultúrpolitika sikerre jutását. A nehézségeket pedig csak fokozta az ahhoz a társadalmi csoporthoz fűződő viszony, amely ábrázolásának a legnagyobb fejezetet szánja a szerző. Nem véletlenül. Mint írja is, „Minden korszak politikájában fontos, miként ítéli meg az értelmiséget, mert a réteg kultúrateremtő és közvetítő szerepén túlmenően fontos pozíciókat tölt be a hatalmi, a politikai, az igazgatási és gazdasági szervezetekben.” N. Szabó ezzel összhangban elemzi az MKP értelmiséghez való viszonyát, s tárja fel passzívításának okait. Rámutat, hogy a 45-ös választásokkal legitimált demokrácia egy évvel később már nem a politikai pluralizmusnak

megfelelően fejlődött tovább, s a politikai koncepcióváltás az értelmiségpolitikában is leképeződött. Ennek mélyebb feltárása érdekében a szerző az értelmiséget nemcsak általában, hanem szakmai csoportonként is elemzi, vizsgálva a politikailag érdeklődésre számot tartó csoportokat, azoknak a fizikai és szellemi újjáépítésben betöltött szerepét. A műszaki értelmiség mellett preferenciájába tartozik a pedagógustársadalom, a közigazgatási értelmiség és az orvostársadalom, melyek tevékenysége szintén az átlagot meghaladó politikai dimenziót kapott.

A monográfia második fejezete a felsőoktatás és a tudomány reformjával foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy a tudományos elit mindenkor a nemzeti felemelkedés és a modernizáció meghatározó csoportja, s az MKP is nagy gondot fordított a szellemi elit megnyerésére, ám az általa kitermelt „elit” nem a tudományt, hanem a hatalmat szolgálta.

A harmadik fejezetben a szerző a közoktatásra összpontosít, bemutatva az iskolarendszer demokratizálására és modernizálására tett javaslatokat, az oktatási reformkonceptiókat, valamint a tankönyvrevízió oktatáspolitikai jelentőségét. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bő egy évének története jól szemlélteti, hogyan válhatott az oktatásügy hatalmi harcok színterévé. Az oktatás – mint a legfontosabb kulturális ágazat – nélkülözhetetlen reformja indokolta, hogy minél hamarabb kiépüljön a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) szervezete, s benne elkezdődjön a munka. Az ebbe a folyamatba való bepillantás mellett megismerhetjük az MKP-n kívüli politikai erők elképzeléseit is, a kommunista reformjavaslatokat részletebben is bemutatja a szerző. A tankönyvrevízióról szóló részt olvasva jobban megérti az olvasó a téma oktatáspolitikai fontosságát, s

természetesen nem kerülheti el, hogy párhuzamot vonjon a későbbi korok tankönyvkiadási koncepcióival. A szerző azonban tárgyilagosan mutatja be az idealisztikus-utópisztikus elképzeléseket is. Teleki Géza miniszteri tevékenysége mellett megismerjük Keresztury Dezső művelődéspolitikai elképzeléseit. Tanúi lehetünk, hogyan került politikai támadások keresztútjába az oktatásügyet depolitizálni kívánó miniszter. Akármennyire is igyekezett távol tartani az oktatásirányítást a pártpolitikai befolyástól, pluralisztikus kultúrpolitikája nem tudott hosszú távon ellenállni a baloldali nyomásnak, s egyre inkább korlátok közé szorult.

A következő fejezetben még inkább „hazai terepre” érkezik a nyolcadik monográfiáját jegyző szerző. A szomszédos országokkal való kulturális kapcsolatok vizsgálatának jelen esetben csak az szab határt, hogy az adott nemzetközi helyzetben a magyar külpolitikának nem volt relevanciája, s az MKP kultúr-diplomáciai aktivitása is igen csekély volt. A beszűkült katonai és külpolitikai lehetőségeket ismerve jogos a szerző megközelítése, amelyben a kultúr-diplomácia eszközrendszerét mint a nemzetközi problémák rendezésének eszközét vizsgálja. Érthető a magyar és egyetemes kultúra viszonyára, a koalíciós pártok kultúr-diplomáciai célkitűzéseire és az MKP ezirányú koncepciójára vonatkozó kérdésfeltevése is, ugyanakkor a fejezet rövidsége is érzékelteti, hogy a lehetőségek igazából kiaknázatlanok maradtak, „sem a párt, sem a holdudvarába tartozó értelmiség nem reagált súlyának vagy befolyásának megfelelően a kultúr-diplomácia kihívásaira.” A történelmi változásokhoz igazodva N. Szabó külön foglalkozik a „Duna-medencei országok” sajátos és egyben közös helyzetéből adódó kultúrpolitikájával, hazánkban a szovjet–oros

kultúrához való viszonyával és az igazi relevanciával nem bíró „Nyugattal”. A szomszédos országokkal kialakítandó viszony szempontjából is kiemeli a magyar–román, illetve a magyar–jugoszláv együttműködést. Az előbbi viszony alakulása az erdélyi magyarság helyzete miatt sem volt mellékes, de az utóbbinak is meghatározója a magyar kisebbség kulturális és politikai jogainak biztosítása. Az erre vonatkozó intézkedések számba vétele mellett a szerző kitér a magyarság és a szomszéd népek közeledésében fontos szerepet játszó civil szervezetek tevékenységének értékelésére, s említést tesz a kultúrtörténeti szempontból jelentősebb eseményekről, rendezvényekről is. Rávilágít az irodalom, illetve az írók szerepének fontosságára, akiknek társadalmi szerepvállalása alkotóművészetüktől függetlenül is meghatározó volt. A Nagy István által tervezett Kelet-Európa Intézet létrejötté, vagy a Horváth Márton által megfogalmazott „kultúrfőlény” elleni harc kibontakozása a „közös cipőben járó” szomszédaink javát is szolgálta volna, de az egymás kultúrájának fejlődését kölcsönösen elősegítő szellemiség nem sokáig lehetett jelen. A téma iránt elkötelezett szerző is belátja, hogy az esetenkénti szerepvállalás, és a mindössze néhány önálló kultúrdiplomáciai megnyilvánulás kevésnek bizonyult ahhoz, hogy az országról kialakult negatív véleményt átformálja, és az ország presztízsét a kultúra eszközeivel növelje.

A monográfia záró fejezetében az író a párt népművelésre vonatkozó elképzeléseit tárja fel, bemutatva a kultúra leginkább átpolitizált és a politikai taktika szolgálatába állított területét. Miközben felhívja a figyelmet

a magyar társadalom sok szempontú tagoltságára, rámutat arra, hogy a kommunista párt fontosabb törekvései elsősorban a munkásságot érintették. A Munkás Kultúrközpont nevű szervezet létrehozása csak terv maradt, az MKP és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) által alakított Munkás Kultúrszövetség (MKSZ) viszont fontos szerephez jutott, sora jöttek létre kerületi csoportjai, sokoldalú és színvonalas munkájával hozzájárult a munkások művelődéséhez. A munkáskultúra mellett az MKP prioritásának megfelelően a „falusi kultúrmunka” bemutatása is helyet kap a monográfiában. Ennek kapcsán egyre inkább láthatóvá válik az a folyamat, amelyet a politikai szempontok előtérbe kerülése jellemez. Megismerjük a kultúrmunka és a politikaformálás összefüggéseit, a kultúraalakítás befolyásoló szerepét, a választási küzdelembe való bekapcsolását, az agitációs tartalmú összetevőit, szervezeti irányítását (Országos Propaganda Osztály Kultúrosztálya) és a pártsajtóban való tükröződését (*Pártmunka*). Külön alfejezet szól a háború utáni népművelésben meghatározó szerepet játszó népfőiskolákról és szabadegyetemekről mint a közművelődés sajátos formáiról.

A tudományos tárgylagosság igényével készült könyv szélesebb érdeklődésre tarthat számot, nemcsak a tudományterületen jártas és a vizsgált időszakra fókuszáló olvasóknak tartogat újat, és szolgál tanulsággal. (*N. Szabó József: A Magyar Kommunista Párt kultúrpolitikája a demokrácia kiépítése idején (1945–1946). Budapest: Gondolat Kiadó, 2015. 275 p.*)

Nagy Balázs
PhD, Nyíregyházi Főiskola

A római jog, és hatása a modern jogok fejlődésére

A könyvről • Az ELTE Eötvös Kiadó gondozásában jelent meg Hamza Gábor akadémikus, az ELTE Római jogi tanszék tanszékvezető egyetemi tanára legújabb tematikus monografikus kötete, mely a szerző korábban megjelentetett tanulmányait tartalmazza, közös cím alá fűzve: *A római jog és hatása a modern jogok fejlődésére*. A kötet olyan (al) témákat taglal, melyek egyfelől civilisztikai, magánjogi, másfelől a civilisztika mentén közjogi jellegűek. A civilisztikai tanulmányok köréből kiemelném az elbirtoklás és az elévülés (11–44.), a felelősségi tan (ad 67.), a nemzetközi magánjog (ad 125.) mai intézményeire gyakorolt római jogi hatásokról szólóakat. Ide tartozik természetesen a római magánjog 19–20. századi, kontinentális európai, klasszikus polgári jogi kodifikációiban (ABGB, BGB, Code civil, Codice civile, svájci Ptk. és Kt.) az európai polgári jogi doktrína mentén modernizált recepciója (ad 146.). Fontos része e könyvnek a közjogiként minősíthető, a morális teológiának szentelt fejezet (161–176.), amely a római jognak a modern korban való továbbéléséről, az európai jogtörténet kulturális jelentőségéről, továbbá a modern európai jogharmonizációról (239.) és jogösszehasonlításról (konvergencia és divergencia) szól.

Közös nevezője akár a magánjogi, akár a közjogi fejtegetéseknek, az európai és magyar jogi kultúrában mély nyomokat hagyó jogintézmény-gondolat. A római jogi tapasztalatok a modern kor civilisztikai doktrínája mentén ma is időszerűek, hiszen ezek tartalmazzák a közjog területén a népek jogát, valamennyi népnél érvényesülő *jus gentium*-ot (lásd Földi – Hamza, 2013, 4.), azt, amit mai meg-

fogalmazásban a jogi kultúra egyfelől nemzeti, másfelől közösségi értékeként tart számon. A klasszikus német civilisztikai irodalom a közösségi jogi értékeket *Gemeines Recht*-nek, a mai európai civilisztikai irodalom ezt *acquis communautaire*-nek nevezi. A római jogban fogant, a modern (polgári) korban, Hugo Grotius által értelmezett természetjog szerint a *ius naturalé*-t az emberi törvények nem ronthatják le (Földi – Hamza, 2013, 41.). Ennek nyomait megtalálhatjuk akár Werbőczy István *Tripartitum*-ában (1514) is, mely a késői középkorban európai szinten fogant jogi kultúrát fogadta el, vagyis azt, hogy a szokásjog, ha a törvénytől nem is „erősebb”, de a „rossz törvényt” lerontja. Ez abban az időben volt, amikor az európai római jogi hagyományok alapján egyfelől az ún. dekretális (királyi) jog érvényesült, másfelől a helyi szokások. A dekretális jogok az egyes korabeli országokban, így Magyarországon is, nagyrészt konvergensek voltak. A dekretális jog azonban nem szüntette meg a helyi szokásjog konkurenciáját, sőt ezeknek elsőbbségét támogatta (lásd erről Mezey Barna számos figyelemre méltó könyvét és tanulmányát). Magyarország akkoriban végveszélyben volt, és Werbőczy kódexe, mely a szokásjogot érvényesítette, hosszú ideig a szétdarabolt országban, a „nemesi” jog helyében, a népi szokásjogot érvényesítette (például az *Erdélyi Approbaták*). A magyar polgári korban (1830, 1848, 1861, 1867. évi „állomásokkal”), a szokásjog helyett, a jogintézmények mentén konvergens kódexjog, a polgári törvénykönyv megalkotása került előtérbe, ami Magyarországon is kifejezésre jutott, az európai és magyar kodifikációs doktrína és precedenciális, jogalkalmazási tapasztalatok alapján. A modern (polgári) korban, a XIX. és XX. századi európai kódexekben érvényre jutott a közösségi

jog, melyet minden nép elfogad, ezek ma, a XX. század utolsó két évtizedében, és a XXI. században, folytatásként, az emberi jogok gondolatában, az állampolgárok törvény előtti jogegyenlőségében, a jószokások (a magyar jogban *jóerkölcs*), a jóhiszem (Treu und Glauben, *bonne foi*) tiszteletében nyilvánulnak meg.

Az európai jogi kultúra, azaz doktrína, mely a polgári jogegyenlőséget tűzte ki célul, nem tartotta elegendőnek a *generálklauzulát*, polgári jogi kódexekben *jogintézményi* szinteken operacionalizálta, konkretizálta ezeket. Megmutatkozott, hogy csupán az absztrakt értékek nem elegendők a jogviták méltányos rendezéséhez. A generálklauzulák (konkrét) jogintézmények hiányában nem mutatkoztak elegendőnek a jogviták megoldása tekintetében (*Flucht in die Generalklauseln*). Áttételesen: a szín fogalma magában foglalja a feketét és a fehéret egyaránt. A jogintézményi operacionalizáció, konkretizáció közelít az egyes színekhez és azok értékítéletéhez. Ami tegnap jónak tűnt, ma már rossznak tűnhet vagy megfordítva. Mégis, a kétes, túl tág értelmezést lehetővé tevő, absztrakt tartalmuk ellenére, a polgári jogi alapelvek (akarat szabadság, jóhiszeműség és tisztesség, a polgári jogalanyainak mellérendeltsége a polgári jogi kapcsolatokban) – tartalmazták azokat az etikai értékeket, amelyek tartósan bizonyultak. Ide tartoznak azok az alapelvek, melyek az emberi élet tiszteletét (például az öröklésnél a *nasciturus pro iam nato habetur* vélelme), a személyiségi jogosultságokat, az adott szó (*consensus, pacta sunt servanda*) betartásának kötelezettségét szorgalmazták. Igaz, a *clausula rebus sic stantibus* „lazításával”. Utóbbi a tartós magánjogi szerződéseknél jutott kifejezésre. A „lazítási” feltétel az lett, hogy a szerződés megkötésének pillanatában fennálló körülmények teljesítés idején előre

nem látható és elháríthatatlan külső körülmények hatására elnehezítették a teljesítést (*théorie de l'imprévision*). Ami óhatatlanul a szerződés, a szorult helyzetben levő fél kérelmére, bírói közreműködés által történő méltányos módosítását vagy felbontását helyezte előtérbe. Ide tartoznak továbbá az akarat szabadságot, magánautonómiát korlátozó általános szabályok, például a közrend (*ordre public*), a különleges törvényi tilalmak vagy korlátozások, melyek érinthetik a szerződés tárgyát, jogcímét (*les causes des obligations*) és alaki kellékét.

A recepcióról • Az antik jog jogintézményi szinten történő *recepciója* (lásd 146–180.) a modern polgári kor európai kontinentális polgári jogi kódexeiben nemzetinek minősíthető kódexeket egymással *konvergenciá*, összehasonlíthatóvá tette, azonos jogelvi értékek mentén azonos értelmezéshez (például Wilhelm Brauner) vezettek. Kialakult a *jogértelmezés* doktrínája, köszönve a XIX–XX. század modern civilisztikai jogelméletnek. Elsősorban az *akarat* és *nyilatkozási* doktrínának (például Savigny, Windscheid, Zitelmann, Thöl, Saleilles). Ezek mentén jöttek létre a kódexekben az ún. nem tudatos akarat hibás (tévedés, megtévesztés, kényszerhatás) szerződések és a tudatos akarat hibás (a színlelt és titkos fenntartású) szerződések jogkövetkezményei. Az akarat és nyilatkozási elmélet végül is nem csupán a belső pszichológiai értelemben vett szubjektív jogügyleti akaratot, hanem a nyilatkozat objektív értelmezését is figyelembe vette (*Willens- und Erklärungs-theorie*). A jogügyletek értelmezési doktrínája ennél fogva figyelembe vette a *nyelvi, logikai, ún. történeti, szisztematikus* értelmezés módszerét, beleértve a főszabály szerinti *restriktív* (*exceptiones non sunt extendendae*) és kivételes *extenzív* értelmezést, továbbá a precedensjog-

ban szigorú tényállási azonosság esetében az *analogiát*, mely pótolhatja a *joghézagot* (a régi magyar jogi szaknyelvben: *jogürrt*).

Habár a kódexek nemzetiékké váltak, a jogintézmények recepciója és a jogintézmények értelmezési doktrínája alapján *azonos jogintézmények alkalmazása a nemzeti jogokban azonos vagy nagyon hasonló szankciókhoz, jogkövetkezményekhez vezetett*. Például a jóerkölcsbe, jószokásokba ütköző szerződések semmisek; vagy az akarat hibás (tévedés, megtévesztés, kényszerhatás alatt létrejövő szerződések) megtámadhatóvá (relatív semmissé) nyilváníthatóakká váltak. A *szerződési akarat autonómiája tehát nem abszolút*, annak közrendi (*l'ordre public*) vagy magánjogi korlátozásai (jogügyleti akaratok valós egyetértése) alakultak ki. Az *abszolút semmisség* a közrend sérelmes és kényszerítő jogszabályokat sértő szerződést sújtja. Kialakult a *részleges semmisség* doktrínája, mely szerint csupán a kényszerítő joggal szembeni szerződési klauzula nyer, bírói marasztalás alapján, semmisségi kérelem mentén semmisséget, s amennyiben a megsemmisített klauzula a szerződés érvényben tartása, a felek akaratára szerint is mérlegelve elfogadható, akkor a bíró az érvényben tartás mellett száll síkra. A *megtámadható, akarat hibás szerződések* pedig a megtámadás hiányában, a megtámadási határidő lejártával, a *konvalidáció* elve, tehát a megtámadható szerződések érvényesülése, *ex lege* hatályosítása jutott kifejezésre. A konverzió doktrínája szerint a közérdeket sértő semmis szerződések egyedüli érvényben tartási módja az, hogy a jóhiszemű szerződő fél kérelmére, a bíróság a semmis szerződést (például tilos tárgyú adásvételt) a kölcsönös kötelezettségek átalakításával engedélyezett (például haszonbérleti) szerződéssé alakítsa át, természetesen a felek közreműködésével. A *feltétel és időtü-*

zés doktrínája az akarat elmélet értelmében lehetővé tette, hogy a felek a szerződés hatályát felfüggeszték, vagy hatályának beálltát halasszák egy jövőbeni bizonytalan esemény beálltától függően (bontó és halasztó feltétel).

A precedens- és kódexjogról • A polgári korszak polgári jogi doktrínája szigorúan elválasztja egymástól a *hatalomági megosztás* doktrínájának mentén a *törvényhozási* funkciót, mely kizárólag a parlament dolga, a *végrehajtási funkciót*, mely a törvények megvalósításának feltételeit biztosítja, mint a kormányzat és az ügyintézési szervek feladatát, az *igazságszolgáltatási* funkciót, melynek szerepe az egyes jogviták megoldása, tehát csupán a jogalkalmazás. A sztrikt hatalomági megosztás elmélete szerint a bíróságnak, a közigazgatásnak nincs jogalkotási szerepe. Legalábbis olyan értelemben, hogy jogforrásként szolgáljon, új alanyi jogok létesítése céljából. A kormányzat hozhat rendeleteket, de kizárólag a törvény végrehajtása céljából. E rendeletek nem lehetnek törvényen kívüli alanyi jogosultságok forrása. Mint egykor Peschka Vilmos akadémikus jogforráselméletében, akadémiai doktori disszertációjában, találóan kifejtette, a jog egyedüli forrása a parlamenti törvényhozási tevékenység.

A jogforráselmélet *precedensjogi* változata ezzel szemben azt vallja, hogy a jog forrása lehet a bírói állásfoglalás, ami korábbi jogesetek mentén jött létre, és új, analóg tényállású jogesetekre is egyaránt kiterjeszthetők. A precedensjog elsősorban olyan jogrendszerekben jutott kifejezésre, melyeknél elmaradt a parlament törvényhozási funkciója. A magyar történelmi jogban, kezdetben például a (Pozsonyi) Diéta eredetileg nem törvényhozási funkciót, hanem az igazságszolgáltatási feladatot látta el. Mint Mezey Barna vonatkozó munkáiban kimutatta, a Diéta csupán

a relatív monarchia idején vette át fokozatosan a törvényhozási funkciót. Ez tendenciáisan majd csak a Széchenyi törvényhozási korszakban (1830–1844) jutott kifejezésre.

A *precedensjog* forrásait legfejlettebb változataiban a mai európai jogi kultúra – melyhez az autentikus magyar civilisztikai jogi kultúra, hosszú fejlődésmenetében, folyamatosan tartozott és tartozik – elsősorban az angolszász joghoz fűzi. Kevesebben gondolják azt, hogy a precedensjog eredeti forrása gyakorlatilag a római jogban fogant. Pedig úgy tűnik, igazán így volt. A római jogi precedensjogi gondolat abban a „kezdetleges” római jogban fogant, amikor a törvények hiányában (például a *senatus consulta* révén), az igazságszolgáltatási szervek az egyes jogvitákra nézve *ad hoc* módon, a méltányosság alapján pótolták az általános jogszabályok hiányát. Az eredeti római jog inkább volt precedensjog, mint kódexjog, lévén, hogy a XII táblás törvény nem nyújtott elegendő keretet a jogviszonyok konkrétabb szabályozására. A kódexjog egyfelől a nyugati régióban indult meg, Burgundiában, majd a birodalom szétszakadása során a Keletrómai Birodalomban, Diocletianus (III. sz.) és Justinianus (VII. sz.) császárok jogalkotásaiban alakult ki (lásd 113–125. old.). Ezek azonban elsősorban kazuisztikusak voltak. A jogintézmény megalapozását majd csak a morális teológia középkori képviselői, például Bartolus, Baldus és mások végezték el.

A polgári korszakban, a XIX. század közepén az európai és ebben szinkronban a magyar jogelmélet a precedensjogi mint bírói jogi jogforrás helyett a kódexjogot, tehát a törvényi jogot helyezi előtérbe. Következésképpen ez a rendi társadalmat felváltó, jogegyenlőséget meghirdető filozófiának és annak, hogy egymástól elvált a törvényhozói, állam-

igazgatási-végrehajtói és jogalkalmazási (bírói) hatalom, továbbá a jogállam fogalma. Ezeknek mentén az egyes eseteket elemző *precedens*, azaz bírói jog, melynek fogódzói a korábbi hasonló jogesetekben kimondott ítélet, a méltányosság helyett az előre ismert törvény, a Ptk. a mérvadó, az általános, a mindenkire egyaránt érvényes törvény. Sőt, az állami szervekre is, amennyiben ezek az állam nevében például természetes személlyel kötött szerződési jogi kapcsolatba lépnek. Az állam ebben az esetben nem alkalmazhatja az adminisztratív (ügyintézési) jogra jellemző szubordinációt (alá- és felérendeltséget), köteles a polgári jogi koordinációt (mellérendeltséget) elfogadni. Ennélfogva ha az állam szervei által jogellenesen, visszaélően kárt okoz állampolgárának, köteles azt megtéríteni ugyanúgy, mintha azt természetes személy okozta volna. Az európai kódexjogok (BGB, Code civil, OPTK) előzetesen, nem minden diskurzus nélkül elfogadták az általános károkozási jogviszonyban az állami szuverenitás örve alatt az állam nem mentheti ki kárfelelősségét az általa, azaz szervei által jogellenesen okozott kárért, amit az állampolgárnak okozott. A magyar jogi gondolkodásra, akár a precedenciális, akár kódex felé törekvés időszakában (a XIX. sz. közepétől a XX. század első évtizedéig) nem volt jellemző az állam automatikus kárfelelősségi kimentése. Gondoljunk csak a Széchenyi-korszakra, mely a fejlesztést jelentő kisajátítást térítéses kárpótlás útján valósította meg. Az állami kárkimentést a szovjet oktrojált rendszer kényszerítette Magyarországra (1945–1989), és „természetesen”, beleértve a Kárpát-medence egészét, az ún. utódállami „ölelésben”. Az újabb magyar vonatkozó irodalomban a rendszerváltás idejéből lásd Kecskés László az ún. állami kárfelelősségi

immunitás „doktrínáját” kritikusan szemlélő munkáit (1989).

Elévülés és elbirtoklás • Elbirtoklás-elévülés. Hamza a római jogi hagyományok elemzése alapján, a mai európai civilisztikai jogfelfogással összhangban állapítja meg (22–45.), hogy az elévülés (*praescriptio*) és az elbirtoklás (mint tulajdonképpen ún. eredeti, jogelő nélküli és jogelődtől történő derivatív tulajdonszerzés), az *usucapio*, egymással nem párhuzamosak, tehát az elévülés egymagában nem vonja magával az elbirtoklást. Egyiknek és másiknak külön feltételei vannak. A mai európai jog a klasszikus polgári jogi kódexek mentén, elsősorban az ún. kötelmi jogi követelések elévülését irányozza elő. Ami azt jelenti, hogy a törvényben megszabott (szubjektív és objektív) elévülési határidő múltával a kötelmi követelés természetes kötelemmé alakul, azaz elvben bírói jogérvényesítés lehetősége nélkül marad. Marasztaló kereseti kérelem ellenére azonban, az alperes elévülési kifogásának benyújtása esetén, a bíróság elutasító ítéletet hoz, ugyanis a bíróság az elévülésre hivatból nem ügyel, de a kifogásra (*exceptio*) igen. Az elévülési kifogás hiánya esetén pedig a bíróság az alperest akkor marasztalja el, ha megállapítást nyer a felperes keresetének jogszerű jogcíme, jogossága. Vitatott a mai polgári jogban, hogy a dologi (tulajdoni) jogosultságok (ún. *droit éternel*) elévülhetnek-e. Ám, nem vitás, hogy az ingó dolgokon megvalósítható, jóhiszemű birtok alapján, a törvényben megállapított határidőn belül az elbirtoklási tulajdonszerzés. Ehhez az szükséges, hogy az eredeti tulajdonos ne gyakorolja tulajdoni jogosultságát, a jogszerű a dolog birtoklását háboríthatatlanul, abban a hiszemben gyakorolja, hogy ő a tulajdonos. A rosszhiszemű birtok címzettje a törvényben megszabott, általában hosszabb

határidőn belül szerzheti meg tulajdoni jogosultságát a birtokában levő dologon. Bejegyzett ingatlan dolog esetében a tulajdonos ellenében azonban az elbirtoklás nem valósítható meg, a magyar jogban az INYT szabályai értelmében, újabban az új magyar Ptk. ingatlan-nyilvántartási elvi rendelkezéseinek nyomán, a bejegyzett, bekebelezett jogosultságok *erga omnes* hatálya miatt.

A római jogi pönális és modern polgári jogi kárpótlási jellegű deliktualis felelősség elválásának tendenciális fejlődésmenetéről • Deliktualis felelősség. A római jognak egyes részei a mai civilisztikai rendszerekben a római jogi felelősségi rendszerhez képest csupán a *terminus technicus* szintjén maradtak azonosak (*delictum*), egyébként jogi tartalmukban jelentős, lényeges változást mutatnak fel (op. cit., 80–94.). A római jog hosszú fejlődésmenté során nem választotta el egymástól a büntető és a polgári jogi *delictumot*. Ebből következett a római jogban a polgári és büntetőjogi felelősség pönális jellege (a római jogban például a duplum intézménye, mely szerint a károkozó akár az okozott kár dupláját is köteles volt megfizetni). A modern kor civilisztikájában a két felelősségi rendszer egymástól céljaiban és ennél fogva szankcióiban is különvált: a büntetőjogi felelősség célja a *delictum* okozójának közjogi büntetése, vétkességének arányában, míg a polgári jogi felelősség rendeltetése magánjogi, a károsult vagyoni helyzetének helyreállítása. Ezért a mai polgári jogi felelősség nem ismeri el a punitív jellegű duplum vagy triplum fogalmát. Ehelyett az *in integrum restitutio* (a károkozást megelőző helyzet helyreállításának) szankcióját tartja helyesnek, vagyis azt, hogy a térítés csupán akkora lehet, amekkora az okozott kár – vagyis a *damnum emergens* és a *lucrum cessans* mértékében (Lásd Szalma, 2008, 236.).

Összegzés • Hamza Gábor és Földi András ismert kutatói a római és a mai polgári jog kapcsolatainak. Hamza új kötete is erről tanúskodik. Példája a magyar és európai jogi kultúra szerves együtt tartozásának, még akkor is, ha a modern polgári jog jelentősen eltér (a kezdetleges) római jogi hagyományoktól. Fontos tanulmánykötet ez, mely az új magyar Ptk. hatályba lépését is megerősíti, abban, hogy az új Ptk. az egymástól elválaszthatatlan európai és magyar jogi kultúrát követi. (*Hamza Gábor: A római jog és hatása a*

modern jogok fejlődésére. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2013)

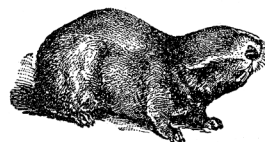
Szalma József

az MTA doktora, a Károli Gáspár Református Egyetem Polgári Jogi és Római Jogi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára

HIVATKOZÁSOK

Földi András – Hamza Gábor (2013): *A római jog története és intézményei*. 18. átdolg. és bőv. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Szalma József (2008): Szerződésen kívüli (deliktális) felelősség. ELTE ÁJK–Bíbor Kiadó, Budapest–Miskolc



CONTENTS

Family Sociology Research Issues in Early 21st Century Hungary

Guest Editor: Judit Takács

Judit Takács: Introduction	130
Csaba Dupcsik: Building on Glacier. Essentialising of the Institute of the Family	133
Olga Tóth: Divorce and Partnership Dissolution in Present Day Hungarian Society— Research Studies and Unanswered Questions	142
Ivett Szalma: Incidence and Acceptance of Assisted Reproduction Technologies in Hungary in European Comparison	149
Ivett Szalma – Judit Takács: Childlessness in Hungary: Myths and Research Findings ...	159
Mária Neményi – Judit Takács: Adoption Process in the Light of a Budapest Study	168
Emese Biró – Fruzsina Albert: How Do Family Ties Influence the Reintegration of Prisoners?	179
Tamás P. Tóth: Family, Family of Choice? Experiences of Gay People Living with HIV	188

Study

Ákos Kereszturi: When Do We Find Extraterrestrial Life?	198
Mária Ludassy: From the Ancilla Theologiae to the Servant of Politics	205
Imre Pázsit: Sustainable Nuclear Energy: Gen III, IV and Small and Medium Reactors ...	212
György Csomós: Some Characteristics of the Academic Publishing in Hungary— Findings of a Citation Database Analysis	226
Mrs Talabos, Nikolett Lukács: “Dracula’s Kiss” – Homoerotics, Homosexuality and Homosociality in Bram Stoker’s Life and Works	236

<i>Outlook (Júlia Gimes)</i>	245
------------------------------------	-----

<i>Book Review (Júlia Sipos)</i>	248
--	-----

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért főleg olyan dolgozatokat közöl, amelyek a tudomány egészét érintik, vagy érthetően mutatják be az egyes tudományterületeket. Lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A terjedelem ne haladja meg a 30 000 leütést (szóközzökkel együtt), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, arányosan csökkentse a szöveg mennyiségét. Beszámolók, recenziók terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A kéziratot.doc vagy .rtf formátumban, e-mailen vagy CD-n kérjük a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Másodközlésre csak indokolt esetben, előzetes egyeztetés után fogadunk el dolgozatokat.

4. Kérünk a cikkhez 4–6 magyar kulcsszót és az írás angol címét, valamint a szerző nevét, tudományos fokozatát, munkahelye pontos nevét, s ha közölni kívánja, e-mail címét. Külön kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

5. Kérjük, hogy a cikkben mindig jelöljék az idézetek forrásait.

6. Idegen nyelvű idézetek esetében kérjük azok lábjegyzetben vagy zárójelben való fordítását is.

7. Kérjük, az irodalomjegyzékben adják meg az idézett cikkek DOI (Digital Object Identifier) kódját, s ha a cikkhez, könyvhöz ismernek szabad, ingyenes elérést, akkor azt is.

8. A szövegben emlegetett, hivatkozott személyek vagy intézmények teljes nevét kérjük kiírni azok első előfordulásakor.

9. Kérjük, az idegen nyelvű ábrák szövegét fordítsák le, vagy mellékeljenek egy zólistát.

10. Ha a szerző nem saját illusztrációit használja, akkor fel kell tüntetni azok forrását. A szerző dolga, hogy kiderítse a copyright tulajdonosát, és amennyiben nem szabad felhasználású, engedélyt szerezzen a közléshez.

11. Szövegtörzsi kiemelésként *dőlt*, vagy *félkövér* formázást alkalmazunk; ritkítást, VERZÁLT,

KISKAPÍTÁLIST és aláhúzást nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kérjük megadni.

12. Az ábrák érkezhetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján, bármilyen vektoros vagy pixeles formátumban; utóbbi esetben jól olvasható, finom felbontásban és min. 10×10 cm-s tényleges méretben. Kérjük, hogy ne a Word-dokumentumba ágyazzottan, hanem külön küldjék őket. Készítésüknél vegyék figyelembe, hogy lapunk **nem** színes, és a tükörméret 125 mm. A szövegben tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

13. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén közöljük, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve) pl. (Balogh, 1957). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

14. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavel, R. J. et al. (2002): Scientific Culture. *The Educational Researcher*. 31, 8, 4–14.

- Könyvek: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): *The Politics Identity*. Sage, London

- Tanulmánygyűjtemények: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): *Összehasonlító pedagógia*. Books in Print, Budapest

15. Ha internetes írásra hivatkozik a szerző, ennek formája a szövegben (URL₁), (URL₂) stb., az irodalomjegyzékben URL₁: Magyar Nemzeti Bibliográfia <http://mn.b.hu/>

16. A Magyar Tudomány kefelevonatokat nem küld, de elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát.